

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Melegh Attila – Kovács Éva: Nemek szerint tagolt térben. A bevándorló nők vándorlásának típusai, okai és formái nyolc európai országban 143
- Németh Zsolt: A megyék társadalomszerkezete és a vándorlások 181
- Makay Zsuzsanna: Ki vigyáz a munkavállaló anya gyermekére? Az egy éven aluli gyermekek napközbeni ellátása Franciaországban ... 217

KÖZLEMÉNYEK

- Földvári Péter: A magyarországi demográfiai átmenet nemlineáris idősoelemzése 244
- Blaskó Zsuzsa: Az anya korai munkavállalásának hatásai a gyermek pszichés fejlődésére. Szakirodalmi áttekintés 259

IRODALOM

KÖNYVEK

- Thornton, Arland: *Reading History Sideways: The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life.* (Félre olvasni a történelmet: a fejlődési paradigma zsákutcája és tartós hatása a családi életre.) University of Chicago Press, Chicago, 2005. 344 p. (Melegh Attila) 282

FOLYÓIRATCIKKEK

- Avramov, D. – Cliquet, R.: Xenophobia and Integration of Immigrants. Attitudes of Europeans towards Foreigners. (Xenofóbia és a bevándorlók integrációja. Az európaiak idegenekkel szemben érzett attitűdjei.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 32. 2007/3–4. 533–560. (Öri Péter) 285
- Amato, P. R. – Hohmann-Marriott, B.: A Comparison of High- and Low-Distress Marriages That End in Divorce. (Válással végződő magas és alacsony szintű feszültséggel jellemezhető házasságok összehasonlítása.) *Journal of Marriage and Family*, 69, 2007/3. 621–638. (Földházi Erzsébet) 288
- Teachman, Jay: Complex Life Course Patterns and the Risk of Divorce in Second Marriages. (Komplex életutak és válási kockázat a második házasságokban.) *Journal of Marriage and Family*, 70. 2008/2. 294–305. (Földházi Erzsébet) 290

- Reher, S. D. – Sanz-Gimeno, A.: Rethinking Historical Reproductive Change: Insights from Longitudinal Data for a Spanish Town. (A történeti reprodukciós változás újragondolása. Egy spanyol város longitudinális adataiból nyert eredmények.) *Population and Development Review*, 33. 2007/4. 703–727. (Pakot Levente) 292

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	295
Demography	295
European Journal of Population	296
Journal of Marriage and the Family	297
Population	298
Population and Development Review	298
Population Research and Policy Review	299
Population Trends	299
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	299

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Attila Melegh – Éva Kovács: In a gendered space. Forms and reasons of migration and the integration of female migrants in eight European countries	143
Zsolt Németh: Migration and the social structure of the counties	181
Zsuzsanna Makay: Who cares for the children while their parents are at work? Analysis of the care of first- and second born infants aged below one in France	217

ARTICLES

Péter Földvári: The non-linear time series analysis of Hungary's demographic transition	244
Zsuzsa Blaskó: Does early maternal employment affect non-cognitive children outcomes? A literature review	259

REVIEW

BOOKS

Thornton, Arland: <i>Reading History Sideways: The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life</i> . University of Chicago Press, Chicago, 2005. 344 p. (Attila Melegh)	282
--	-----

ARTICLES

Avramov, D. – Cliquet, R.: Xenophobia and Integration of Immigrants. Attitudes of Europeans towards Foreigners. <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 32. 2007/3–4. 533–560. (Péter Öri)	285
Amato, P. R. – Hohmann-Marriott, B.: A Comparison of High- and Low-Distress Marriages That End in Divorce. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 69, 2007/3. 621–638. (Erzsébet Földházi)	288
Teachman, Jay: Complex Life Course Patterns and the Risk of Divorce in Second Marriages. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 70. 2008/2. 294–305. (Erzsébet Földházi)	290
Reher, S. D. – Sanz-Gimeno, A.: Rethinking Historical Reproductive Change: Insights from Longitudinal Data for a Spanish Town. <i>Population and Development Review</i> , 33. 2007/4. 703–727. (Levente Pakot)	292

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	295
Demography	295
European Journal of Population	296
Journal of Marriage and the Family	297
Population	298
Population and Development Review	298
Population Research and Policy Review	299
Population Trends	299
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	299

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

NEMEK SZERINT TAGOLT TÉRBEN
A bevándorló nők vándorlásának típusai, okai és formái
nyolc európai országban¹

MELEGH ATTILA – KOVÁCS ÉVA

ÁLTALÁNOS MEGFONTOLÁSOK

Az alábbi tanulmányban az Európai Unió nyolc kijelölt tagállamára kiterjedően olyan bevándorló nők biográfiai önmegjelenítését vizsgáljuk, akik unión kívüli országból érkeztek az érintett államba. Első megközelítésben a migráció formáira és indokaira összpontosítjuk a figyelmünket: megnézzük, milyen élet-történetet hoznak létre a migránsok, és ezt hogyan tudjuk összekapcsolni a bevándorlással és vándorlási helyekkel kapcsolatos általánosabb diskurzussal.

1. A migráció jellemzői a globalizáció korában

A globalizáció korában a migrációval kapcsolatos döntések egyre kevésbé tekinthetők véglegesnek: mind többször látjuk azt, hogy a gyengén iskolázott, a képzettségüknél alacsonyabb színvonalon foglalkoztatott vagy akár magasan képzett munkaerőt jelentő migránsok körében is előfordul az országok közötti ingázás jelensége. Az identitás változásai sem írhatók le már feltétlenül úgy, hogy valaki elveszíti a régit és asszimilálódik egy új kultúrába. Az identitás fogalma ennél összetettebbé vált (egyidejűleg több irányban is fenntartható lojalítások jelentek meg), és a témával kapcsolatos közbeszéd is átalakult, amennyiben szélesebb változatosságnak enged teret, illetve elismeri a különféle diaszpóra-identitásokat.

Minden tekintetben azt látjuk, hogy a globalizáció a határok jelentőségének csökkenéséhez vezet, egyrészt abban az értelemben, hogy a határt mint fizikai vonalat az egyes migráns sokkal gyakrabban lépi át, másrészt a határ mint kulturális és társadalmi választóvonal is veszít a jelentőségéből. Más szóval: jóval

¹ Tanulmányunk a “Needs for female immigrants and their integration in ageing societies” (FEMAGE) c., a European Commission F6-os Specific Support to Policies-Work Programme (SSP4) című 2006–2007 között zajló kutatásának keretében készült. (A kutatás száma: SSP4-CT-2005-022355.) A tanulmány rövidített változata a Pongrácz Tiborné – Nagy Ildikó (szerk.): Szerepváltozások 2009. című kötetben jelenik meg.

elterjedtebbé vált az országok közötti mozgás és kapcsolatrendszer. A nemzet-államok társadalmi és demográfiai szerkezetének sok európai országban már jelentős alkotóelemeivé váltak a migránsok. Ezzel azonban csak még fontosabbá vált vizsgálatuk, hiszen csakis úgy láthatjuk át, milyen társadalmi következményekkel jár előregedő társadalmunkban a női migránsok megjelenése,² ha előbb megismerjük azokat a társadalmi és kognitív mechanizmusokat (pl. identitás, migránsokkal kapcsolatos attitűdök), amelyek a nők migrációjával együtt járnak.

Ugyanakkor azt is szükséges megjegyezni, hogy a fent jelzett változások felszámolták a bevándorló „tradicionális” – országokhoz kötött – fogalmát. A régi felfogás töredékes, részleges képet alkotott a bevándorlóról. Olyasvalakinek láttatta őt, aki tagja egy nemzeti közösségnek, amely tagságot aztán „elvezíti”, cserébe egy másik helyért, illetve egy másik nemzeti és politikai közösségbe való belépés érdekében. Amit viszont soha nem látunk magunk előtt, az annak az individuumnak a képe, aki hiánytalan személyiség, csak történetesen mozgásban volt vagy van. Ez a megközelítés uralta a szociológiai kutatást is, amely „felszabdalta” a folyamatot, vagy – szimbolikusan – akár a személyt is. De ahogy a migráció természete eltolódott az országok közötti ingázás és a kevésbé végleges döntések felé, a korábbi módszertani megközelítést sem tartathatjuk már fenn – ez a felismerés a jelen tanulmány és a tágabb kutatási projekt egyik legfőbb mozgatórugója.

2. Módszertani megfontolások

A migráció tanulmányozásának fent leírt jellemzői indokoltá teszik, hogy kvalitatív interjúkkal dolgozzunk, mert ez az a módszer, amely lehetővé teszi, hogy a megkérdezettek perspektívája – a lehető legkisebb beavatkozás mellett – szabadon feltáruljon. Erre már csak azért is nagy szükség van, mert mostanra összeomlott a migrációval kapcsolatos diskurzusok jelentős része (egyfelől az asszimiláció, a menekültek befogadásának szükségessége, emberi jogi beszédmód, stb. másfelől a bevándorló mint élősködő), abban az értelemben, hogy világossá vált: a bevándorlókra kimondottan szükségünk van munkaerőként és népességtöbbletként egyaránt. Így a bevándorlók ellentmondó üzenetekkel találják szemben magukat. Egyfelől bátorításban, másfelől pedig elutasításban részesülnek. Ebben a tekintetben mind identitás, mind életforma tekintetében újfajta társadalmi térben mozognak.

Mivel az identitás tartalma átalakult és egyre változatosabb formákat ölt, fokozottan indokoltá válik a kvalitatív kutatási módszerek alkalmazása –

² A globalizáció és a migráció összefüggéseiről lásd többek között: Hansen 2002; Staring 2000; Sassen 1996, 1999, 2001; Orozco 2002; Mittelman 2000; Lutz 2002; Phizacklea 1998; Okólski 1999; Forsander 2002; Böröcz 2002.

amely egyébként a nyolcvanas évektől kezdődően elfogadott szociológiai rész-tudománnyá nőtte ki magát. A kvalitatív szociológia egyik legfőbb előnye az, hogy komplex kognitív formák értelmezését és elemzését teszi lehetővé, és hozzáférhetővé válik a megélt életforma *Gestaltja*, amelyben ezek a formák létrejönnek. A specifikusabb előnyök között találjuk a következőket

- nem lehet világosan meghatározni és elkülöníteni konkrét változókat;
- csupán néhány eset elemzésére kerül sor;
- a kutatás tárgyát teljes egészében kell megjeleníteni;
- nyitottan fordulunk a kutatási személy felé;
- ismeretlen – sőt bizonyos esetekben „veszélyes” – tapasztalatok is szóba kerülhetnek; az Unión kívüli országokból kiinduló migráció szükségképpen ilyen esetet jelent;
- nem lehetséges, hogy absztrakt tudományos kritérium jusson érvényre, a kutatást a vizsgálat tárgyához kell igazítani;
- a kutató és az elbeszélők személye és személyisége a kutatás részévé válik, mindkét oldal egyformán fontos és egyformán dokumentálásra kerül – ezt nevezhetjük a reflexivitás szükségességének is;
- a migráció esetében fontos áthidalni a szakadékot az egyes országokban folyó különféle diskurzusok között, és lehetővé kell tenni külső hangok megszólalását is.

A fenti megfontolások kikényszerítették olyan speciális technikák kialakulását, amelyek segítségével a komplex kognitív formákról árulkodó szöveges adatokat lehet létrehozni és értelmezni. Ezek között találjuk a különféle interjúkat, a kvalitatív tartalomelemzést, a kódolási és kategorizálási technikákat (Flick 1998; Silverman 1993) valamint – többek között – a megalapozott elmélet (*grounded theory*), a narratív interjú, a fókuszált interjú, a félig standardizált interjú, az elméleti és a tematikus kódolás módszereit.

A fenti módszerek némelyike – mint pl. a megalapozott elmélet – komplex megközelítés, amely arra szolgál, hogy egy körkörös kutatási folyamat használatával generáljon előre nem kialakított elméletet bizonyos társadalmi jelenségekről. A kulcsmozzanat itt egy összetett jelenség olyan megértése, amelyben felfüggesztjük számos elméleti előfeltevésünket, és magából az „adatból” és a „mezőből” hozzuk létre a megfelelő értelmezési keretet. Ez a módszer abból a szempontból tanulságos a számunkra, hogy a migránsok körében gyűjtött szóbeli adatok segítségével éppen az ő perspektívájukat próbáljuk minél hívebben feltárni. Ugyanakkor ebben a nemzetközi projektben nehéz lett volna körkörös módszerrel dolgozni, hiszen itt nem volt elegendő idő arra, hogy esetről esetre elméletet generáljunk a migránsok perspektívájáról. Csupán annyit örítünk meg tehát e módszerből, hogy célunk ebben az esetben is kognitív struktúrák és élettapasztalatok feltárása volt, és hogy az interjúszövegeket egy konkrét mód-

szertani megközelítésnek vetettük alá. Ugyanezt a megközelítési módot alkalmaztuk elméleti és bármilyen egyéb nyílt kódolási technika esetében is. A megértés „teljes nyitottságát” csupán az életrajzi elemzésben tudtuk érvényesíteni, amelyet alább részletesen leírunk (Flick 1998).

A fókuszált csoportos interjú – amelynek technikája már az 1940-es évek során kialakult – azt a célt szolgálja, hogy a média hatását egy mindenki számára azonos inger különféle értelmezései révén vizsgálja. Ez számunkra nemigen bírt jelentőséggel, hiszen nem volt célunk a vizsgált személyeket filmekkel vagy más médiatermékekkel szembesíteni, és ezt elemezni azért, hogy általános attitűdjüket megérthessük. Ennek csak akkor volna értelme, hogyha például a bevándorlással kapcsolatos médiatermékek migráns és nem migráns nézőkre gyakorolt hatását vizsgálnánk.

A fél-standardizált interjúkat a nyolcvanas években alakították ki többek között a „szubjektív elméletek” rekonstruálására, s ezen egy bizonyos vizsgált témával – pl. tudományos kérdésekkel – kapcsolatos komplex tudáskészletet értettek. A mi esetünkben ez a módszer szintén nem jöhetett szóba, hiszen bennünket nem az érdekelt, hogy a bevándorlók milyen „szubjektív elméletekkel” rendelkeznek egy-egy konkrét kérdéstről, hanem – amint alább leírjuk – lényegileg azzal kívánunk foglalkozni, hogy a bevándorlók nemük és munkatapasztalataik függvényében hogyan pozicionálják magukat a fogadó társadalmon belül.

A problémaközpontú interjú magától értetődő választásnak tűnt az olyan kvalitatív interjú esetén, mint a miénk. Az ilyen interjúk kiindulópontja nagyon közel van ahhoz, amit mi választottunk, hiszen – egy rövid párbeszédet (esetleg kérdőívet) követően – ez is a kérdezett elbeszélésén alapul. Ezt követően azonban irányított, „emanens” kérdésekkel haladunk tovább, hogy bizonyos témák megvitatását továbbvihessük az interjú vezérfonalának megfelelően. Ezzel a technikával az a magától értetődő probléma adódik, hogy a válaszokat olyan formába foglalja, amitől nem tudunk hozzáférni a migránsok „valódi” nézőpontjához, hiszen a saját érdeklődésünk vezeti őket a beszélgetésben. Ahhoz, hogy a jelen esetben válaszadóink narratíváját a számunkra fontos területek felé kalauzoljuk, olyan követő kérdéseket alakítottunk ki, amelyek „elég immanensek” ahhoz, hogy megőrizzék az elbeszélő perspektíváját.

A szakértői interjú szintén nem bírt jelentőséggel a számunkra, hiszen az ilyen interjúk fő fókusza megint nem maga az individuum, hanem annak egy bizonyos témával kapcsolatos tudása. Az etnográfiai interjú is problematikus, amennyiben ezen a címen valamiféle „baráti beszélgetést” képzelünk el, ahol az interjúkészítő újabb és újabb olyan témákat vezet be, amelyekkel kapcsolatban kérdéseket kell feltennie.

Fontos szem előtt tartani egy másik tényezőt is, amely módszertani döntéseinket befolyásolta. A fő diskurzusok legtöbbször (bizonyos értelemben a „nagy narratívák”) elveszítették a kapcsolatot a társadalommal, s ezért egyre inkább

indokolttá válik, hogy az olyan szövegek – pl. életrajzok – felé forduljon érdeklődésünk, amelyeket egyénileg vagy az egyéni körülményeknek megfelelően konstruálnak az emberek. Még pontosabban fogalmazva: egyre jobban érdekelnek bennünket a főbb diskurzusok és az egyéni narratívák, illetve élettörténetek metszés- és ütközőpontjai – ez egyben a szociológiában a struktúrák és az egyéni szabadság szembenállásáról folytatott hagyományos vita egyfajta értelmezését is jelentheti (Rosenthal 1993; Flick 1998).

A FEMAGE projektben számos módszer kombinációja mellett döntöttünk, de mivel célunk a migránsok jelenlegi perspektívájának vizsgálata élettörténetük keretében, ezért az életrajzi narratíva módszerének egy módosított verzióját használtuk, valamint – részben – az ezzel rokon hermeneutikai módszert mint az életrajzok szerkezetének megértését szolgáló legszisztematikusabb utat (Chamberlayne et al. 2000; Breckner 2000; Rosenthal 1993, 1996; Kovács – Melegh 2001, 2004). Ez a módszer igen jól bevált a kvalitatív szociológiában és a migráció kutatásának is lendületet adott (Flick 1998; Kovács – Melegh 2004).

A jelen tanulmányban azoknak a biográfiáknak a szerkezetét elemezzük, amelyeket a megkérdezettek a komplex interjúk során elmondtak. Az elemzés fő szempontja az volt, hogy hogyan ment végbe a migráció folyamata és hogyan konstruálták meg ennek értelmező kereteit az előadott biográfiában. A biográfiai adatokat az egyes országok kutatócsoportjai gyűjtötték ki az interjúk narratív részeiből vagy a nyitott kérdésekre adott válaszokból. Ezeket a struktúrákat mind a nyolc országra és minden interjúra nézve esetről esetre újraértelmeztük. A zárt kérdéseket az elemzésnek ebben a szakaszában nem vettük tekintetbe, és az elbeszélt történeteket, narratívákat is csak rendkívül korlátozottan, a biográfiai szerkezetek jobb megmutatása érdekében vizsgáltuk.

AZ ELBESZÉLŐK ÉS MIGRÁCIÓS TEREIK JELLEMZŐI

1. A minta

Eredetileg 240 interjút terveztünk. A valóságban több mint 260 interjút vettünk föl, amelyek közül kutatótársaink 239-et választottak ki elemzésre. Az interjúkat az egyes származási országok szerint a következőképpen osztottuk föl:

*1. A FEMAGE projekt résztvevői és a bevándorlókat küldő országok
Partner countries in FEMAGE Project and the immigrants' countries of origin*

FEMAGE partner ország	A küldő országok
Cseh Köztársaság	Ukrajna és Románia
Ausztria	Törökország és Bosznia-Herzegovina
Észtország	Oroszország, illetve tatár, csuvas, kaukázusi és közép-ázsiai területek
Szlovénia	Bosznia-Herzegovina és Szovjetunió
Magyarország	Kína és Ukrajna
Finnország	Oroszország és Koszovó
Németország	Oroszország és Törökország
Lengyelország	Ukrajna és Vietnám

Mindennyik országnak sikerült elegendő számú elbeszélőt találnia minden kijelölt etnikai csoportból (migráncsoportonként 15 főt). Az interjúfelvétel gigászi feladatnak bizonyult, és már önmagában is felvetett bizonyos kérdéseket a bevándorló nők társadalmi beágyazottságával kapcsolatban. Az elbeszélők megkereséséhez főként a hólabda-módszert alkalmaztuk, valamint a vallási és etnikai szervezetek segítségéhez folyamodtunk. Különösen nehéz volt megközelíteni a kínai és vietnámi bevándorlókat. Lengyelországban sikerült egy belső adatszolgáltatót találnunk: mivel képes volt elnyerni a bevándorló nők bizalmát végül ő végezte el az egyéni esettanulmányokat. Magyarországon egy magyar nemzetiségű kínai nyelvtanár mozgósította az ismeretségeit és neki sikerült – főként a munkahelyeken – interjút készítenie az asszonyokkal. Már ez is árulkodik arról a társadalmi távolságról, amely maga is kutatásunk egyik tárgyát alkotja. Minden interjút nők készítettek, hogy ezzel is biztosítsuk a kellően intim hangulatot.

A kutatási program a bevándorló nők alábbi csoportjait tekintette célcsoportnak:

- legalisan itt tartózkodók, akik legalább három éve vannak az országban;
- munkaképes korúak;
- részben gazdaságilag aktívak (pl. alkalmazott a szolgáltató szektorban, az egészségügyben stb.), részben gazdaságilag inaktívak (pl. munkanélküli, fészekrakó vagy informálisan a háztartási szektorban működő);
- 1990 utáni bevándorlók.

A kutatási projekt során sikerült a legtöbb esetben megfelelni a főbb kritériumoknak a bevándorló nők kiválasztásakor.

Életkor szerint munkatársaink javarészt harmincas-negyvenes éveikben járó nőket választottak ki, s itt a munkavállalás tekintetében a negyvenes korcsoport bizonyult a legfontosabbnak. Fiatal, huszonéves bevándorlókkal is sikerült felvenni a kapcsolatot. A nagy átlagban kielégítőnek mondható kormegoszlás

kevésbé volt kiegyenlített a Romániából, Koszovóból és Kínából érkezett bevándorlók esetében (túl sok volt a fiatal nő). A Lengyelországban meginterjúvált vietnámi bevándorlók között valamivel kevesebb volt a középkorú, mint azt a kutatási terv megkívánta volna.

Amikor a vándorlás idején betöltött életkor nézzük, láthatjuk, hogy elbeszélőink nagy része negyven évesnél fiatalabb, s ez is erősíti azt a tapasztalatot, miszerint ezekben a korcsoportokban a legintenzívebb a vándorlás. Fontos felfigyelni arra, hogy közöttük szinte tömegesen fordulnak elő olyan törökországi bevándorlók, akik igen fiatal kisgyerekek voltak bevándorlásuk idején.

A kiválasztott nők java része 1990 után vándorolt be. Ebben a tekintetben eltérnek a török bevándorlók, akiknek majdnem fele még 1990 előtt érkezett a fogadó országba, ez azonban segít bepillantást nyerni olyan nők életvilágába, akik a vendégmunkás-rendszer segítségével érkeztek – ez utóbbit az intézményszerű bevándorlás olyan rendszerének tekintjük, amely a férfiak munkáján alapul.

Ami a gazdasági aktivitást illeti, az egyes országokban főként aktív keresőkkel készítették interjút, legyenek ezek akár alkalmazottak, akár vállalkozók (ez utóbbiak főként a kínai és vietnámi nők köréből kerültek ki). Ezt azonban ellensúlyozza a nem aktív vagy munkanélküli nők perspektívája, még pedig három konkrét tekintetben:

- még az aktívan dolgozóknak is számos esetben voltak munkavállalással kapcsolatos problémái életük valamely más szakaszában;
- igen sok interjú készült háztartásbeliakkal, nyugdíjasokkal és alkalmi munkásokkal, amelyek lehetővé teszik az ő sorsukba való bepillantást is;
- egyetemistákkal is készítettünk interjút, akik még a munkakeresés előtt állnak és így a munkavállalás tekintetében a jövő nemzedéket láthatjuk bennük.

Interjúk partnereink jelenlegi foglalkoztatási státusukat illetően is széles spektrumot fednek le a legelemibb munkaköröktől a menedzserekig, és különösen sokan dolgoznak közülük a szolgáltató ágazatban. Ámbár nincs megbízható átfogó statisztika az összes kijelölt EU-tagország bevándorló nőiről, kijelenthetjük, hogy mintánk változatossága eléggé nagy ahhoz, hogy a legtöbb perspektívába bepillantást nyerhessünk, és hogy egyetlen fontos csoport se maradjon látókörünkön kívül. A különféle bevándorlócsoportok közötti különbségeket nem feltétlenül kell a mintával kapcsolatos problémának tekinteni: felfoghatjuk ezeket úgy is, mint a különböző származási háttér (a küldő társadalmi tér) jellegzetességeiről árulkodó tüneteket. Ugyanezt mondhatjuk el az egyes háztartások összetételéről, a családstruktúráról és a gyerekek számáról. Óriási a változatosság: vannak, akik egyedül élnek, mások kisebb vagy nagyobb családban. Mivel kvalitatív szociológiai munkáról van szó, számunkra csak az fontos,

hogy ne hagyjunk figyelmen kívül olyan társadalmi helyzeteket, amelyek újfajta perspektívát nyithatnak egy-egy életpálya tekintetében.

2. Migrációs terek

Fontos szem előtt tartanunk, hogy a különféle befogadó országok között jelentős különbségek mutatkoznak a tekintetben, hogy némelyikükben a bevándorlás hosszabb múltra tekint vissza, másokban azonban csak az államszocializmus összeomlása óta fordul elő jelentősebb mértékben. Ausztria és Németország az 1960-as évektől kezdve szándékoltan hozott létre egy olyan rendszert, amely főképp Törökországból és Jugoszláviából a vendégmunkások tömegeit vonzotta. *Ezeket bevándorló országoknak nevezzük.* A második országcsoporthoz két alcsoportra oszthatjuk. A jelen projektben két országról (Észtországról és Szlovéniáról) mondható el, hogy korábban, az államszocialista korszakban birodalmi vagy szövetségi rendszer tagja volt, ám ebben a helyzetében is jelentős mérvű bevándorlással kellett számolnia. *Ezeket poszt-federális országoknak nevezzük.* A másik alcsoportba azokat az országokat soroltuk, amelyek nem voltak tagjai szupranacionális szervezeteknek, s a bevándorlással csak az államszocializmus összeomlása után kellett szembesülniük. *Ezeket új bevándorló országoknak nevezzük.*

A bevándorló országok különlegesnek mondhatók abból a szempontból, hogy az 1960-as évek ipari fellendülése idején agrár területekről hívtak munkásokat főként abban a reményben, hogy pusztán „aláírnak” majd egy munkaszerződést, amelyet később majd meg lehet szüntetni. E folyamat eredményeképpen óriási bevándorlóközösségek jöttek létre, amelyek saját autonóm bevándorlási csatornákkal rendelkeznek, és a maguk módján reagálnak azokra az integrációs problémákra, amelyekkel szembekerülnek. A jelen projektben ez úgy jelenik meg, mint a nők családalapítás során történő bevándorlása (akár mint gyermekek, akár mint feleségek). E körülmények folytán mind Németország, mind pedig Ausztria sajátos esetnek számít, s a bevándorlás szempontjából is egyedi társadalmi teret alkot.

A poszt-federális államok, azaz – a két ország közötti óriási különbségtől eltekintve – Szlovénia és Észtország már korábban is bevándorlási célpontot jelentett, s ezzel együtt beépült a szövetségi, illetve birodalmi struktúrába. Ebben az időszakban a jobb életszínvonal vagy az adott állam működtetésével kapcsolatos (köztük katonai) munka reményében nagyobb tömegek költöztek a kutatás során vizsgált kisebb európai államokba. A federális struktúrák felbomlása nem csupán a jugoszláviai háború kirobbantásában játszott fontos szerepet, hanem abban a közös problémában is, hogy hogyan rendezzék azon személyek jogi státusát, akik a nemzetközi határok megvonása előtt hagyták el lakóhelyüket. Ezek a történelmi sajátosságok komolyan befolyásolják a bevándorló nők migrációs útját, amennyiben sokan közülük még akkor illeszkedtek be a fogadó

társadalomba, amikor egy másfajta diskurzív és jogi keret volt érvényben. Ezekben az országokban a vándorlás döntően ugyanakkor ment végbe, mint az első országcsoporthoz, hiszen a bevándorló nők az 1970-es és '80-as években családdegyesítéssel vagy családalapítással kerültek a később függetlenné vált befogadó országba. Az ő perspektívájuk eltérő lehet azon migránsokétól, akik a kilencvenes években vagy annál később vándoroltak be. A bevándorlók ez utóbbi típusa abban az országcsoporthoz van túlsúlyban, amely csupán az államszocializmus összeomlása után vált befogadó országgá.

A társadalom, valamint a politikai és a gazdasági hatalom drámai átalakulásai nyomán egyes kelet-európai államok szintén bevándorló országokká váltak. A nyitottá válás időzítésétől eltekintve a kisebb új befogadó országok nem mutatnak világosan körülírható sémát ebben a tekintetben. A legtöbb esetben a bevándorlás mindmáig elkülönülő hullámokban ment és megy végbe, amelyek megközelítőleg ugyanazon szint körül ingadoznak. Fontos megjegyezni, hogy a 2000-es évek elején szinte minden új EU-tagállamban jogszabály-módosításra került sor, amely befolyásolta a nyilvántartott bevándorlók számát. Abban is egyeznek ezek az országok, hogy nagy számú bevándorlót vonzottak (bizonyos esetekben főként nőket) Oroszországból illetve Ukrajnából, amelyekhez képest szomszédos vagy közeli államnak tekinthetők. Fontos lehet azt is megjegyezni, hogy az országhatárok történelmi eltolódásának köszönhetően a migráns csoportok közül némelyik „hazatérő” migránsnak tekinthető. A mi szemszögünk-ből nézve a kulcsfontosságú tényező az, hogy ezek az országok nem régóta bevándorlási célterületek és ebben az értelemben ott a bevándorló nők történelmi léptékben úttörőnek számítanak. Ez különösen igaz abban a tekintetben, hogy a szóban forgó államok uniós belépésének köszönhetően meglehetősen szigorú EU-s határokat kellett átlépniük, és számos esetben meg kellett élniük saját országuk gazdaságának összeomlását is. Perspektívájuk valószínűleg eltér majd azon női migránsokétól, akik más országcsoporthoz vándoroltak be: olyanba, ahol az ilyen típusú lakóhelyváltásnak már történelmi hagyománya van az államszövetségi struktúra vagy a hatvanas években kialakult vendégmunkásrendszer következtében.

ÉLETTÖRTÉNETI SÉMÁK

1. Biográfiai szint

A projekt során meginterjúvolt bevándorlók különböző országokból származnak, s amint látható, egészen eltérő országcsoporthoz telepedtek le, ahová eltérő időszakokban vándoroltak be. Ettől függetlenül vannak közös vonásaik, és perspektívájuk is számos hasonlóságot mutat a migráció formáját és indokát illetően – ez egyben tanulmányunk egyik legfontosabb eredménye.

1.1. A migráció típusai

A női migránsok, jogi státusuktól függően a különböző fogadó társadalmakba különböző módon léptek be. Ha bevándorlásuk történetéről kérdezzük őket, igen eltérő státusokról adnak számot, ha egyáltalán van bátorságuk beszélni erről. Az előadott élettörténetekben sokszor semmiféle részletes tájékoztatással nem szolgálnak az országba való belépésükről. Egyszerűen nem tekintik ezt fontosnak, illetve vannak olyan események, amelyeket – úgy gondolják – nem szabad elmesélniük, mert törvénytelenek; továbbá az is előfordulhat, hogy az esemény egyszerűen nem illeszkedik abba a perspektívába, amelyet a megkérdezett elő szeretne adni. Ez komoly módszertani kérdés, de mivel célunk a jelenlegi perspektíva feltárása volt, nem tekintettük feladatunknak, hogy az előadott, megjelenített struktúrákon kívüli kérdésekkel foglalkozzunk.

A bevándorló nők nagy része valamilyen családi keretbe illeszkedve kerül be a fogadó társadalomba (házasság, családegyesítés vagy mint bevándorló család tagja). Ez eleve azt mutatja, hogy perspektívájuk egy olyan státusra épül, amelynek keretében általában valaki mástól függenek, vagy egy családi egység tagjai. Nagyon valószínű – és ezt az alábbi elemzésből is látni fogjuk –, hogy ez a család-alapú perspektíva igen nagy szerepet játszik minden bevándorló nőnél, a bevándorlási helytől függetlenül. Ez erősen intézményesült kulturális és társadalmi minta, amely számos különböző formában érvényesülhet, s úgy tűnik, hogy maga a migráció is ezt erősíti.

Az általunk vizsgált mintában szerepelnek menekültek is, akik egyéni vagy közösségi menedékjog (értsd menedékes státus) alapján léptek be a fogadó társadalomba, és ez egyben bizonyos országokra mint befogadó államokra is különösképp jellemzőnek tűnik (Németország, Finnország, Ausztria és Szlovénia). Ez egyfelől a nem önkéntes migráció esetei közé tartozik, másfelől fontos a menekült státusban azt is látnunk, hogy ez a migráció kezdeményezésének, kezelésének és legitimálásának egyik legfontosabb sémája és mint ilyen, fontosságban a családi mintázattal vetekszik.

A munkaerő vándorlása szintén intézményesült módja a fogadó államba való belépésnek, és egyben ez is egy általános és legitim státus a bevándorló nők körében, amint az a kvalitatív interjúkból is kiderül. Számos más státus is rejthet persze a felszín alatt munkavállalással kapcsolatos motivációt (mint pl. a névházasságok) de már maga ez a burkolt jelleg is elárul valamint a harmadik országból érkezett bevándorló nők társadalmi és kulturális helyzetéről. Ugyanez mondható el a visszavándorlókról – az általuk bejárt útról akkor beszélünk, amikor a migráció okait taglaljuk. Az elmúlt évtizedekben a projektünkben szereplő számos ország kínált föl kitüntetett státust azoknak, akik valamiféle „valós” kapcsolatot tudtak felmutatni a fogadó ország etnikai közösségével. A mi elemzésünk szempontjából ez akkor fontos, ha jogi értelemben is legitimé

teszi az országba való belépést és ezt az elemzett migrációs helyek némelyikének esetében alkalmazzuk is.

Diákként belépni egy országba szintén legitim alap, és ahogyan majd látni fogjuk, ez az élettörténeti perspektíva az egyik „legsikeresebb” a társadalmi státus és az integráció szemszögéből. A fennmaradó kategóriák azonban sokkal problémásabbak.

Az interjúk némelyikénél hiányzanak az adatok a bevándorló belépésével kapcsolatosan, más esetekben világosan illegális belépésről van szó. Ugyanakkor (pl. a Lengyelországban folytatott roppant leleményes terepmunkának köszönhetően, ahol a bevándorlók egyike maga folytatta le a kutatást), vannak olyan interjúink is, ahol a bevándorló nők nyíltan beszélnek az országba való törvénytelen belépésről, vagy akár a becsempészéssel járó szenvedésekről is. Fontos megjegyeznünk, hogy az illegalitás és az embercsempészet útján való belépés egyaránt összefügg a bevándorló nők alacsony társadalmi státusával. Példa:

A. elmondja, hogy „mindig is külföldre akartam utazni, tehát változtatni az életemen.” Egyetlen egyszer nyílt módja, hogy ezt az álmot valóra váltsa, amikor iskoláskori szerelme ajánlatot tett neki. Ő már korábban Lengyelországba utazott és biztatta az interjúalanyt, hogy csatlakozzon hozzá, és az új országban együtt folytassanak kereskedelmi tevékenységet.

A lány szülei ellenezték, hogy az embercsempészekkel Lengyelországba utazzon. Azt mondták, „túl fiatal még” és hogy „lány” (nem világos, hogy attól féltek-e, útközben megerősokolják vagy elhurcolják szexuális szolgáltatások céljából). A szülei azzal is érveltek, hogy Lengyelországban nincsenek rokonai vagy ismerősei, akik segíthetnének, „ha bármi történne” (mintha nem bíztak volna teljesen a völegény szándékaiban). Tudva azt, hogy a vietnámi személyes hálózatok egész nagycsaládokra és rokoni hálózatokra kiterjednek (akár több ezer főt érintve), ha a család Lengyelországban híjával volt bármiféle „kapcsolattartó személynek”, akkor ez azt jelzi, hogy a vietnámi társadalom alacsony rétegéből származnak. Talán attól is tartottak, mi vár a lányukra, ha magára marad egy távoli országban egy rangját meghaladó házasságban (a férj lengyelországi hálózatából ítélve sokkal jobb módú lehetett, mint a lány).

A Lengyelországba való becsempészés traumatikus volt: rettenetes hideg, hosszú, fáradtságos menetelés a fagyos éjszakában, hómezőkön át, számos nap, amit étlen, egyéb idegekkel összezárva töltött (időnként kaptak enni), s amelyhez még hozzáadódott az elhagyatottság érzése.³

Turistaként belépni is majdnem egyenértékű lehet az illegális bevándorlással, hiszen a legtöbb esetben a harmadik ország polgára illegálisan dolgozik vagy tartózkodik tovább az országban. Ez a mintázat kétségtelenül elterjedt az

³ A tanulmányban közölt interjú- és elemzésrészletek az egyelőre még egészében nem publikus nemzeti riportokból származnak. Az interjúk gépiratai és az elemzések az egyes nemzeti kutatócsoportok vezetőin keresztül – megfelelő feltételek teljesülése mellett – hozzáférhetők.

államszocializmus összeomlása óta. Az ilyen „álturisták” élettörténeti perspektívájában éppúgy van példa sikeres beilleszkedésre, mint szaktudásuknál alacsonyabb szintű alkalmazásukra, tehát azt nem mondhatjuk, hogy ez a fajta belépés előre meghatározná, hogyan jeleníti meg saját magát a bevándorló.

Szembevetendő, hogy alig-alig fordul elő, hogy üzleti okból lépne be valaki egy országba – még az a néhány eset is, amit találtunk, bizonyos migrációs helyekre korlátozódik.

Mindent egybevetve azt látjuk, hogy a migráns nők önéletrajzi önmegjelenítése néhány igen fontos jellegzetességet mutat. Úgy tűnik, a bevándorlás típusát illetően minden migrációs helyen a családi migráció a legerősebb és leginkább intézményesült perspektíva, amely kétségkívül felveti azt, hogy ezek a migránsok függő helyzetben vannak, vagy legalábbis akként jelenítik meg magukat. Ezt tekinthetjük a migráció nemileg sajátos reprezentációjának. Így a családorientált migráns életút-perspektívája a jelek szerint erősebb, mint a különféle migrációs helyeken jelentkező sajátos vándorlási tényezők. Ez az a típus, amely a legsikeresebben használható és a leginkább alkalmas arra, hogy különféle migrációs helyeket vagy eltérő etnikai háttereket összekössön. Ezzel csak a munkavállalási migrációt állíthatjuk párhuzamba. Így a családi és a munkavállalási kontextus tűnik dominánsnak a női migránsok élettörténeti-perspektívájában.

A migrációs helyre és a csoportra jellemző sajátosságok szintén érdekes listát alkotnak. A Boszniából vagy Koszovóból érkező migránsok gyakran említik, hogy kényszerítették őket hazájuk elhagyására, illetve úgy jelenítik meg magukat, mint akiket kényszerítettek arra, hogy az elemzett migrációs helyre vándoroljanak. Ezt természetesen összekapcsolhatjuk történelmi sorsukkal, ugyanakkor azonban azt is gyaníthatjuk, hogy a helyi (erősen rurális) küldő kultúra és társadalom nem túl megengedő a kivándorlással kapcsolatban, és a kivándorlónak „erős” motivációt kell felmutatnia, hogy megmagyarázhassa, miért hagyta el a szülőföldjét.

Másfelől azt is észrevehetjük, hogy csak bizonyos országok teszik lehetővé vagy bátorítják az ilyen élettörténetek kialakulását. Ilyen pl. Németország mint befogadó ország, amiből azt is láthatjuk, hogy Németországnak megvan a reputációja ahhoz, hogy olyan országnak tekintsék, ahová érdemes menekülni (amennyiben „szabad” ország, szemben a „nem szabad” küldő országgal), és amely lehetővé teszi az ilyen típusú migrációt. Ezt világosan mutatja, hogy az Oroszországból érkező migránsok ki is használják Németországban ezt a fajta narratív lehetőséget, míg más országokban nem alkalmaznak ilyen típusú életrajzi elemeket.

A turizmushoz kötött, az illegális és még a szigorú értelemben vett üzleti bevándorlási életrajzi minták is sajátosan kapcsolódnak bizonyos fajta csoportokhoz, akik az új bevándorló országok társas terében mozognak. A visszavándorlást is tekinthetjük ilyen sajátos mintának, bár ezt valójában Németország

mint befogadó ország esetében is alkalmazhatnánk. Diákok életrajzai szintén azt mutatják, hogy – érdekes módon – főként az új bevándorló országokban fordul ez elő, és nem jelentkezik sem a Törökországból, sem Boszniából Németországba, illetve Ausztriába érkező bevándorlóknál. Ez bizonyosan nem abból ered, hogy ezen országok között ne lennének ilyen kapcsolatok, csupán arról árulkodik, hogy a bevándorló nők nem éltek ezzel a biográfiai típusal, amikor migrációjukról kérdezték őket.

1.2. A migráció folyamata

1.2.1. Önkéntes migráció

A kvalitatív interjúk egyik fontos eredménye annak kimutatása, hogy a legtöbb bevándorló nő a jelen perspektívából nézve *önkéntesnek* látja vándorlását, s úgy éli meg, hogy a saját választása volt átköltözni egy másik országba. Az önkéntesnek vallott migráción belül még így is különféle típusokat különíthetünk el, amint ezt majd az egyéni esettanulmányok alapján láthatjuk.

1. típus: A családkialakításba épülő önkéntes döntés

A migráció típusait ismerve nem meglepő, hogy a családi hálózatok magától értetődő hivatkozási pontot jelentenek bármilyen térben és bármely női migráns csoportban, amikor önkéntes döntésekről beszélnek. Ezekben az esetekben a bevándorló nő migrációval kapcsolatos döntései mindig összekapcsolódnak valamilyen formában a családi életével. Az egyik ilyen eset az, amikor az egyik ukrainai nő a családjáért érzett felelősség alapján úgy dönt, hogy áttelepül, majd családja is követi őt Magyarországra. Példa:

D. 1973-ban született a kárpátaljai N-ben. Apja mérnök, egy N-beli autószervez vezetője. Anyja kárpátaljai magyar. Szülei korán elváltak.

1985-ben anyjával együtt magyarországi rokonokat látogatott meg. 1989-ben nagyanyja és anyja Magyarországra költözött, és mint magyar nemzetiségű legálisan tartózkodhatott az országban. D.-re ugyanez vonatkozott, de hazament Ukrajnába, befejezte a középiskolát és egy ukrainai orvostudományi egyetemen kezdett gyógyszerészetet tanulni. A nyári szünetben Magyarországra jött és T-ben, egy szállodában dolgozott mint takarítónő. A tanulmányai ideje alatt, 1993-ban feleségül ment egy német nemzetiségű férfihoz. Első gyermekük (leány) 1994-ben, N-ben született. Az édesanyja sokat segít neki. (Ő időközben magyar állampolgárságot kapott.) 1995-96-ban D. egyetemistaként az egyetem gyógyszerésztárában dolgozik.

1996-ban elhagyja családját, és Magyarországra költözik. Azonnal beiratkozik magyar nyelvtanfolyamra – azt állítja, hogy a tandíj 3000 dollár volt. Ugyanakkor takarítónőként, később masszózként dolgozik. Gyógyszerészi állást keres. Nagyon alacsony bérért gyógyszerésztárban kezd dolgozni. Három hónap után elbocsátják. Férje megszakítja doktori tanulmányait M-ben, mert Ukrajnában nem talál munkát.

Két hónappal később D.-t követi férje és leánya. D. anyjával együtt élnek a VIII. kerületben. A férj is elkezdi magyarul tanulni, a lányuk óvodába jár. D. újra munkát kap egy másik gyógyszerárban, de karácsony előtt megint elbocsátják. Időközben az egyetemen elkezd honosíttatni a diplomáját. Beiratkozik egy magyar egyetemre. A férje egy időre ugyanezt teszi.

D. belép egy nemzetiségi civilszervezetbe. Egy ügynökség segítségével újra álláshoz jut és jóindulatú főnöknője támogatja (a főnöknő férje kárpátaljai). 1998 áprilisától mostanáig ugyanazon a munkahelyen dolgozik. Folytatja a szakmai képzést. 2000-ben magyar állampolgárságot kap.

A férje autót vásárol, kirándulásokat tesznek Magyarország területén. Új lakást vásárolnak és egy irodát D. anyjának. Hétvégi házuk van a hegyekben. A férj is megkapja a magyar állampolgárságot. 2003-ban C-ben fiuk születi. Szakmai szervezetnek és egy szabadidős csoportnak is tagja lesz. Vallásos (görög katolikus).

Más esetekben határokon átnyúló házasságokat látunk (nemzetközi családi ügyek), de folyamatnak erről a típusáról akkor lesz szó, amikor a migráció indokait vitatjuk meg.

2. típus: Az önkéntes, gazdasági célú bevándorlás

A nemzetközi szakirodalom leggyakrabban ezzel a típussal foglalkozik, de úgy tűnik, hogy a bevándorló nők esetében nem ez a leggyakrabban előforduló eset, s csak bizonyos helyszíneken kerül sor rá. Az önkéntes döntés ezekben az esetekben főként a helyi gazdaság összeomlásából fakad, és így ez a típus elsősorban a küldő közösségtől és nem a bevándorló országok különböző jellemzőitől függ. Az Ukrajnából érkező bevándorló nők esetében a legjellemzőbb ez, az 1990-es évek közepének mély gazdasági válsága miatt. A D. döntéséről beszámoló fenti interjúrészlet erről a háttérrel is tanúskodik. Az államszocializmus kései éveiben Bosznia-Hercegovina is gazdasági problémáktól szenvedett, vagy legalábbis mezőgazdasági válságtól, amely sokakat arra indított, hogy a jugoszláv szövetségi állam keretein belül Szlovéniába költözzenek. Különösen izgalmas az interjúk alapján végigkísérni, hogy a kínai gazdaság milyen drámai változásokon ment keresztül, amelyek során a helyi gazdaság egy része az 1990-es évek elején szintén válságos helyzetbe került. Még a Kínából érkező bevándorlók életrajzaiban is szerepel a munkanélküliség és a gazdasági rendszer átalakulása mint kivándorlási indok. Jól mutatja ezt az átalakulást az egy Magyarországon élő kínai bevándorlótól származó következő biográfia is:

B. Anyja han, egyetemi oktató, apja szintén han, egyetemi tanár volt, már nem él. Nővére kivándorolt Kanadába, de visszament. Házasság, otthon két gyereke születik. A férj szintén han, felső fokú szakképesítéssel rendelkezik, káder.

B az N. Kutatóintézetben dolgozik. Már előléphetne főmérnöknek (megírta a diszsertációját, csak idegen nyelvből nem vizsgázott le). Az intézet költségvetését megkurtítják. Időnként munka nélkül marad. Öccse Magyarországon él. A sógornője is át akar jönni. Három hónapos rokonlátogatási szabadságot kér.

Cégvezetői vízumot kap 1996-ban. Sógornőjével jön, de öccse boltja túl kicsi kettőjüknek. Férjét és gyerekeit hátrahagyja. A Négy Tigris Piacon árul fél évig. Többször éri komoly veszteség. Megerősödik vallásos érzülete. Albérletben lakik, küszködik anyagilag, és haza akar menni.

Bizományosi szerződéseket köt, a lakást teszi zálogba. Nem kap „sárga papírt” a magyar hatóságoktól. Megismerkedik egy vállalkozótárral, és ő hozzásegíti az első nagyobb nyereségéhez.

Évente hazamegy. Egy évet egy vidéki boltossal dolgozik, az öccsének adja a pénzt, aki feleségével hazamegy. Papírjai rendeződnek. Buddhista gyülekezetbe jár. Idővel megérkezik a lánya, aki gimnáziumba megy. Nagyobbik lánya már házas. Boltot nyit korábbi főnökével. A lányát felveszik egy nemzetközi üzleti programra. Haza akar menni, amint végez a lánya. Kínai állampolgár, nem kérelmezi a magyar állampolgárságot. Lányával él saját tulajdonú lakásban.

3. típus: *Etnikus üzleti élet*

Közkeletű az az elképzelés, hogy bizonyos etnikai csoportok bevándorlói (pl. a koreaiak) saját etnokulturális jellegzetességeik miatt bevándorlói gazdasági vállalkozásokban tevékenykednek (Rath – Kloostermann 2000). A bevándorló nők között csupán marginális szerepet játszik az a fajta biográfiai minta, amelyben a megkérdezett saját, önkéntes döntése alapján bevándorlói vállalkozói tevékenységbe kezd. Ilyesmi jobbára csak az új bevándorló országokban fordul elő, főként Kínából és Vietnámból érkező személyeknél. Ez látható abból is, hogy viszonylag kicsi azoknak a bevándorlóknak a száma, akik üzleti vízummal vagy turistaként (illegális bevándorlási és munkavállalási szándékkal) vagy akár munkavállalóként lépnek be a fogadó államba. Ennek ellenére még az ilyen nőket is ritkán látjuk határon átívelő vállalkozások résztvevőiként, hiszen elbeszélőink rendre arról számoltak be, hogy az országba való belépésüket bevándorló üzleti *niche*-ben működő hálózat szervezte meg, ők maguk pedig „szorgalmas” alkalmazottak vagy kereskedők, akik hatalmas nehézségeket álltak ki. A bevándorlók közül sokak elbeszélésében szerepel, hogy a kiállt nehézségek hatására mélyen vallásosak lettek. Erre a biográfiai perspektívára érdemes egy lengyelországi vietnámi bevándorló esetét példaként állítani.

V. úgy döntött, hogy inkább becsempészteti magát Lengyelországba, mintsem hogy otthon maradjon, ahol csak „gazdasági terhet” jelent a családjának. Az álma az volt, hogy egyetemi diplomát szerezzen, ez azonban végképp füstbe ment, miután másodszor sem sikerült a felvételi az áhított szakra, és csak egy „egyáltalán nem áhított szakra nyert felvételt”. Ezt követően döntött úgy, hogy csatlakozik már Lengyelországban élő nagybátyjához. Lépését a család is támogatta, mert aggasztotta őket, hogy milyen költséggel jár majd egy gazdaságilag inaktív családtag eltartása. A sikertelen felvételi vizsgák súlyos csalódást okoztak a szülőknek, akik azt a reményt dédelgették, hogy lányuk majd sikeres tudományos pályát fut be, és ezért sok pénzt fektettek oktatásába és különóráiba.

Több mint három hónapig tartott, hogy V. eljusson Lengyelországba. Más vietnámiakkal egy csoportban (művészeti csoportnak álcázva) csempészték őket, de a transzport Ukrajnában „elakadt”. A nagybácsi Ukrajnába repült, hogy kimenekítse V.-t a

bajból. Sikerült is felvennie a kapcsolatot az embercsempészekkel és bejuttatta V.-t Lengyelországba. Elbeszélünk korábban néhány hétig egy ukrán özvegyasszonytól bérelt szobában lakott – most végre hamis vízummal, repülőgépen sikerült megérkeznie Lengyelországba.

A nagybácsi, aki a Lengyelországba való beutazást szervezte (és valószínűleg fizette), a szállásáról is gondoskodott: unokahúga mindaddig nála lakott, amíg férjhez nem ment (ámbar a zsémbes nagybácsi nem volt könnyű természetű lakótárs). A bácsi munkát is adott neki a saját üzleti vállalkozásában, majd piaci standot vásárolt neki a „Stadionban”, ahol a válaszdó saját vállalkozásba kezdhetett (cipőket árult).

Története azonban egy váratlan fordulathoz ért ekkor. Egy napon a standjánál határőrtisztek hajtottak végre ellenőrzést. V. először elfutott, de mivel sajnálta otthagyni a kasszában található nagy mennyiségű készpénzt, visszatért, abban a reményben, hogy sikerül megvesztegetni a tiszteket, és a pénznek legalább egy részét kimenteni. A tiszteket azonban nem csak hogy nem lehetett megvesztegetni: még le is tartóztatták az asszonyt, mivel egy köteg hamis számlát (vámtörvénysértés) találtak nála. Néhány hónapot töltött börtönben, mivel – az ő szavaival élve – „az egész hálózatot le akarták fülelni: azokat a nagy halakat szerették volna elérni, akik a hamis papírok elosztását irányítják”. V. nem volt egészen tisztában azzal, hogy a „hamis számlák” használata (amelyeket százas kötegben vásárolt egy házaló – vagy inkább „standoló” – kereskedőtől) törvényellenes: „a vásárlók valamilyen dokumentumot kértek, hát ilyet adtam nekik”.

A börtönbüntetés mélyen traumatikus és megalázó szakasz volt az életében. Lengyel köztörvényes bűnözőkkel ült együtt (akiket súlyos vétségeikért, köztük gyilkosságért tartottak fogva). Mint vietnámi, aki egy szót sem tud lengyelül, a börtönhierarchia legálján állt, s a kezdeti szakaszban megtámadták és bántalmazták. Szenvedett, amiért nő volt, amiért bevándorló volt és a rokonai, vőlegénye támogatását is nélkülözni volt kénytelen, mert a börtönben nem tarthatták vele a kapcsolatot. Ráadásul a legalapvetőbb jogi tájékoztatást sem kapta meg: nem tudta, hogy a családjától kaphatna pénzt és a legszükségesebb személyes holmikhoz is hozzájuthatna, és azt sem, hogy javíthatna a helyzetén, ha ajándékokkal kedveskedne cellatársainak stb. Végül, de nem utolsó sorban „az utcáról vitték el”, így egyetlen váltás fehérneműje volt, míg nem – több mint egy hónap elteltével – egyik cellatársától kapott egy „régit, használt bugyit”.

Végül a vőlegénye fogadott egy lengyel ügyvédet, akinek a közbenjárására a nőt szabadon bocsátották. Néhány hónapon belül összeházasodtak, az asszony teherbe esett és gyermeket szült. A „tradicionális vietnámi értelemben” ugyan összeházasodtak, de „papíron nem”, ami azt jelenti, hogy be nem jegyzett, közös megegyezésen alapuló élettársi kapcsolatban állnak. V. névházasságot kötött egy lengyel férfival, és hivatalosan a gyermekének is ez a férfi az apja.

Egy 2003-as amnesztia során rendezte státusát. Tudatában van annak, hogy megszegte az amnesztia szabályait (hamis dátumot adott meg Lengyelországba érkezése napjaként és hamis tanúkat állított elő, akik a dátumot igazolták), valamint „becsapta a lengyel kormányt”. Jelenleg a standján dolgozik (a férje egy vietnámi nagyvállalkozónak dolgozik) és a nagybátyjával szemben fennálló jelképes tartozását azzal igyekszik törleszteni, hogy segíti a többi testvérét Lengyelországba jutni.

4. típus: Tanulni szándékozó fiatal felnőttek

A bevándorló nők közül sokan olyan fiatal felnőttekként jelenítik meg magukat biográfiájukban, akik a tanulmányaikat szeretnék folytatni vagy maga-

sabb színvonalra emelni, és ezért döntöttek a kivándorlás mellett. Ez kétség kívül az önkéntes migráció egy másik fajtája. Láthatóan a migrációs folyamat egy univerzális mintájával állunk itt szemben, amely minden migrációs csoportban előfordul, még a Törökországból érkező bevándorlók esetében is, akikre egyébként összességükben ez a fajta migráció nem jellemző.

1.2.2. Nem önkéntes migráció

A nem önkéntes migráció különféle fajtáit az önkéntes típusok fényében érdemes vizsgálni, és azt is le kell szögezni, hogy a két kategória közötti határvonal számos egyedi esetben messze nem egyértelmű. Itt azokat az eseteket osztályozzuk, amelyeknél a bevándorló nő határozott kísérletet tesz életének olyan formában való elbeszélésére, mint amelyet nem ő vezérel aktívan, vagy amelynek keretében a vándorlást rákényszerítették.

1. típus: A menekült

A nem önkéntes migráció legeggyértelműbb esete a menekülté, amely szélesebb körben fordul elő, mint azt a belépési státusok és a „szükséges” politikai háttér alapján gondolhatnánk. Ez azt mutatja, hogy ennek a mintának tágabb érvénye van. Vannak menekültek, akik ezt a narratívát azért tették magukévá, mert egy háborgatott közösség tagjai voltak – a jelen kutatásban főként azok, akik olyan labilis vagy háborús zónából érkeztek, mint az egykori Jugoszlávia. Itt olyan nők interjúira gondolunk, akik, látva az etnikumok közötti feszültség fokozódását akár még a háború előtti időszakban menekültek el. Olyan nőkkel is készültünk interjúk, akik a háború idején hagyták maguk mögött Jugoszláviát, és közösségi alapon kértek átmeneti oltalmat. Rendelkezünk továbbá néhány olyan interjúval is, amelyekben a menekült státus egyéb körülményei jelennek meg. Ez főként az Oroszországból és Ukrajnából érkező menekültekre jellemző, akik közül az előbbiek inkább Németországba, az utóbbiak inkább Magyarországra vándoroltak. Ezekben az esetekben elbeszélőink arról számolnak be, hogy zaklatták őket zsidó származásuk vagy politikai ellenzéki magatartásuk miatt, illetve amiatt, hogy állami és katonai „titokról” volt tudomásuk.

Vannak továbbá olyan menekült-történetek, amelyek szereplői aktívan keresik a lehetőséget arra, hogy politikai okokból elhagyják az országot. Például:

S. 1940-ben született Oroszországban. Családját rangosnak és viszonylag jómódúnak írja le. Édesanyja „Kurfürstin” volt (hózzávetőleg hercegi rangot jelent). 1960-ban, tizenkilenc éves korában hozzámment egy huszonegy éves fiatalemberhez, aki egy híres, R-beli családból származott. A férfi nagyapja egy katonai akadémia igazgatója volt, és a Nagy Októberi Forradalom után halálra ítélték és kivégezték mint közellen-séget. S. elmondja, hogy imponált neki férje „érdeklődése”, és „allűrjei” és ezért döntött úgy, hogy művészettörténetet tanul.

A férj harminc évesen már elismert fizikus volt és szigorúan titkos projekteken dolgozott. A KGB hosszú időn át több kísérletet is tett, hogy beszeresse őt bizonyos kémkedési akciókba. Miután a férfi ezt megtagadta, tudomására hozták, hogy fel kell hagynia tudományos pályájával. Egyetemi oktatóként kezdett dolgozni. 1971-ben megszületett első gyermekük, egy fiú, őt 1974-ben követte egy leánygyermek. A válszadó ebben az időben háztartásbeli volt.

A KGB akkor sem szűnt meg a férj iránt kutakodni, amikor az már egyetemi oktató volt. Tíz év egyetemi munka után elbocsátották az egyetemről és három évig szobapincésként dolgozott. Ez után úgy döntött, hogy hivatásos szintre emeli korábbi hobbiját: régi festmények restaurálását. Ekkortól tíz éven át múzeumi restaurátorként dolgozott. Ekkoriban S. és férje művészeti vállalkozást szerveztek szentpétervári házukban, festeni tanították a résztvevőket. Egy idő után a KGB betiltotta a csoportot, tagjait pedig kihallgatták arról, kikkel állnak kapcsolatban.

S. elmondja, hogy ugyanebben az időszakban sokat aggódott amiatt, hogy a fiát besorozzák az afganisztáni háborúban bevetett haderőbe. Ezért úgy döntöttek, hogy eljönnek Oroszországból. Súlyos gondot okozott nekik, hogy a család nem tudott együtt távozni, és így (1989-ben) csak a férj és fia utazott Németországba (egy menedékkérőknek fenntartott otthonba). Miután férje és fia elhagyta Oroszországot, S. és lánya egy R-beli lakásba költözött. A KGB továbbra is kémkedett utánuk, ezért „átutazó vizumért” folyamodtak Ausztrián át Németországba. Négy hónappal a férj és a fiú távozása után megérkeztek Németországba.

1990-ben már együtt élt a család egy menedékkérőknek fenntartott otthonban. Először Kanadába kértek menedékjogot. Mivel a férj beteg volt, nem tudtak pontosan megjelenni a hivatalos interjúkn. Ezért úgy döntöttek, Németországban kérnek menedékjogot. 1992-ben a kérelmüket el is fogadták. Ezt követően elbeszélőnk hét éven át egy német iskolában tanított.

Miután a család tagjai elvégezték a német nyelvtanfolyamot, a férj egyéni vállalkozást akart bejegyeztetni mint restaurátor. S. elmondása szerint függetleníteni akarták magukat a központi kormányzattól kapott segélyektől. A férjnek azonban nem volt szakképesítése és a nyelvtudása nem volt eléggé magas szintű ahhoz, hogy a megfelelő németországi vizsgát letehesse. A család később olyan házba költözött, ahol műhelyt tudtak kialakítani, a férj ott régi bútorok restaurálásával foglalkozott. Tíz évvel később a gyerekek megkezdték saját független életüket. Fiúknak ma már saját családja van.

2. típus Menekülés a családi zaklatás elől

Mintánkba kerültek olyan nők is, akik a család részéről őket ért zaklatás elől menekülnek, és a kivándorlást ezen élethelyzet megoldásának tekintik ma is. Így egy Magyarországon élő kínai nő bevándorlását úgy meséli el, mint menekülését családja zaklatása elől. Egy másik, ukrán nő szintén egyértelműen „biztonságos” országba akart menekülni, miután alkoholista férje bántalmazta, de rossz sorsa úgy hozta, hogy Csehországban ugyanebbe a helyzetbe került. Ezeket a biográfiákat később más kategóriák kapcsán idézzük majd, most egy harmadikat mutatunk be, amelyben szintén világosan kitűnik a családi zaklatás eleme.

M. egy N-béli elit családba született. Apja – születése szerint lengyel – nagy valószínűséggel pártkader volt, de M. erről nem akar beszélni. Gyermekkoráról azt meséli, kivételezett helyzetben és anyagi jólétben nőtt föl. Lánytestvérével ma már nemigen tartja a kapcsolatot.

Óvónőnek tanult, ebben a szakmában dolgozott, majd férjhez ment. 1979-ban lánya született, de később elvált a férjétől. Azt mondja, a férje egyszerűen ki akarta használni családjá jó társadalmi és anyagi helyzetét. 1988-ban megismerkedett egy elvált finn férfival, akinek két tizenéves fia volt és N-ben dolgozott. Egymásba szerettek és két évvel később összeházasodtak, így települt át M. egy finnországi kisvárosba. A kezdeti korszak mind anyagilag, mind érzelmileg nehéz életszakasz volt a számára, hiszen nem tudott finnül, egyszerűen egy háromgyerekes családban lett családanya, korábbi társadalmi státusa pedig összeomlott. Egy évig volt munkanélküli, ezt követően azonban folytonosan alkalmazásban állt óvónőként egy K-beli orosz óvodában. A Finnországba érkezését követő év azért is próbára tette, mert először az édesanyja halt meg, majd az apja esett brutális gyilkosság áldozatául. Ez a téma máig is annyira érzékenyen érinti, hogy nem akar róla részletesebben beszélni.

3. típus Migráns gyerekek

Sok esetben a gyerekek, közöttük a serdülőkorú lányok a szüleikkel együtt vándorolnak be. Ilyen migrációs folyamatra sok adat van az Ausztriában és Németországban élő török nők körében, akik általában az apjukat követik a fogadó országba, miután az ott már letelepedett. Ugyancsak előfordul ez az életrajzi minta a Kínából vagy Ukrajnából érkező bevándorlók esetében, akik olyan új bevándorló országokba települnek le, mint Magyarország. Ezek a gyerekek élettörténetük megalkotása során arról a közös nehézségekről számolnak be, hogy el kell szakadniuk nagyszüleiktől és közeli barátaiktól, rokonaiktól. Az egyik történetben majdhogynem gyerekrablásról van szó, ahol a kisgyermeket akarata ellenére és számos hazugság árán viszik Németországba. Példa:

A leánygyermek T.-t két hónapos korában törökországi nagyszüleihez adták, s itt abban a hitben nevelkedett, hogy ők a valódi szülei. Ez volt az első alkalom, hogy félrevezették, s ez máris fordulópontot jelez az élettörténetében. Hat éves volt, amikor a szülei Németországba vitték. Ezt a fordulatot megelőzte egy újabb durva és elemi tapasztalat, mint második megbicsaklás az élettörténetben. Nem közölték vele előre, hogy el kell szakadnia a nagyszülőktől, hanem odacsalták a repülőtérre és váratlanul, repülőgéppel Németországba vitték. Csak Németországba érve tudta meg, hogy most kerül össze a valódi szüleiével. Németországba érkezésével megszaktak korábbi kötelekei a nagyszüleiével. Az élettörténet hátralevő részében ismétlődően olyan nehéz helyzeteket kell kezelnie, ahol hozzá közel álló személyek félrevezetik. Az anyja döntését helytelennek ítéli, és egész migrációs történetéhez kritikusan viszonyul.

A fenti perspektíva minden jel szerint a fogadó társadalmi tér és a küldő ország egyik jellegzetességéből (intézményi, történelmi és gazdasági okok folytán) fakad, amelyet később részletesen is bemutatunk. Ugyanakkor ez a fajta tapasztalat túlmegy a migránsok vagy a fogadó ország egy-egy konkrét csoportján. Ugyanez áll arra a vietnámi lányra, aki épp Lengyelországban élő apját

látogatta meg, amikor az anyja úgy döntött, hogy nem térnek haza, valamint egy ukrán lányra, akinek szülei lakást örököltek Magyarországon, továbbá egy román lányra, aki szülei válása után az anyjához költözött Csehországba. A jelek szerint vannak különleges esetek is, amikor a kivándorlás a szülők kényszerű mozgásának következménye a birodalmi Szovjetunió területén belül. Példa:

G. vidéken, Z közelében töltötte gyerekkorát, amelyet mint boldog időszakot idéz föl. A család nyelve az inkeri nyelv volt, s a faluban tanult meg oroszul. Mindkét szülő inkeri (izsór) finn volt, akiket a világháború idején a Szovjetunió eldugott, távoli területére deportáltak. 1953-ban térhettek csak haza. Szülei a termelőszövetkezetben dolgoztak. A szülők 1956-ban házasodtak össze. G. is itt született és a környéken járt iskolába. Emlékszik rá, hogy saját házuk volt és nem tudja pontosan, miért döntöttek úgy a szülei, hogy 1962-ben Észtországba költöznek. 1964-ben orosz nyelvű iskolába került, mert a szülei úgy gondolták, így könnyebb lesz neki.

Az anyja egyik férfi unokatestvére, aki Észtországban lakott, bár ő is M körzetben született, rábeszélte az anyát, hogy költözzenek ide, mondván, hogy az asszonynak nagyon nehéz sors jut a földeken, és a saját tanyáján is dolgoznia kell. Segített nekik letelepedni V-ben. G. ekkor öt éves volt. Ezt megelőzően a szovjet hatóságok deportálták őket a saját házukból. G. férjhez ment egy orosz férfihez, két gyermeket szült (1980-ban és '84-ben).

Az iskola befejezését követően úttörővezető lett, munka mellett végezte tanulmányait. Ezt követően a Z-i Pedagógiai Intézetben történelmet tanult. Az iskolájában úttörővezetőként dolgozott, aztán fiatalok érdekvédelmi szervezetének vezetőjeként az úttörőszervezetnél, majd módszertani szakértőként, később felügyelő lett az Oktatásügyi Minisztériumnál. Az utóbbi tizenhárom évben iskolaigazgatóként funkcionált. Az interjút észt nyelven adta. Mind ő, mind családja észt állampolgárságú, észtül és oroszul egyaránt kommunikálnak, bár az orosz nyelviskolában tanulták.

4. típus – Házastárshoz való csatlakozás saját akarat ellenére

Találkozhatunk olyan nővel is, akik a saját akaratuk ellenére követik férjüket és így válnak bevándorlóvá. Ez a nemhez kötött tapasztalat érint sok Ausztriában és Németországban élő török nőt, de a küldő területtől függetlenül is sok esetben előfordul, hogy – valószínűleg hosszas tépelődés után – az élettörténeti elbeszélő elhagyja saját lakhelyét. Példaként álljon itt egy magyarországi bevándorló életrajza:

L. a Hruscsov-korszakban született, közepes státusú orosz családban, szülei könyvelők voltak. A helyi, városi egyetemen gépészetet tanult. Egyetem után kötelező munkát vállalt P-ben, az egyik szovjet üdülővárosban, amelyben jelentős volt a külföldi turizmus és sok külföldivel került kapcsolatba. Tizenkét évet töltött itt. Automatikusán megkapta az ukrán állampolgárságot. Volt egy barátnője, aki később Dániába került. P. messze volt Csernobiltól a katasztrófa idején.

Élettörténetének első fordulópontja az volt, amikor feleségül ment egy magyar férfihoz, de három év telt el úgy, hogy nem ment a férje után Magyarországra. A házasság a gazdasági összeomlást követő legnehezebb évre esett, s ezt úgy tekintette, hogy

lehetőséget kínál ahhoz, hogy kimeneküljön az összeomlásból, de végül várakozó állápontra helyezkedett.

Az 1998-as válság idején döntött úgy, hogy jobb ha elmegy. Ekkortól kezdve már nem mozog az országok között, hanem fokozatosan megtelepszik Magyarországon. Itt-tartózkodása kezdetén szakképzetlen munkákat vállal. Nem kezd magyarul tanulni.

A következő fordulópont 2000-ben következik be, amikor rendezzi jogi státusát, magyart kezd tanulni és beiratkozik egy könyvelői tanfolyamra. Dolgozni kezd, először illegális, majd legális formában.

Az egész biográfia egyfajta fokozatos, lépésről lépésre történő eltávolodás az eredeti otthonától, amelyet az a várakozás hat át, hogy L. egyre „civilizáltabb” helyre kerüljön. Először P-be költözik, ahol letelepszik és sokáig ott is marad. Harmincas éveivel végén valószínűleg csak azért adja föl ezt, mert valódi családi életre vágyik. A következő lépés – Magyarországra – hosszú és bonyodalmas folyamatot jelentett L. számára. Először hozzáment egy magyar férfihoz, majd nem követte őt. Nagy valószínűséggel, a „várjunk és lássuk meg, mi lesz” stratégiáját követte. Még amikor Magyarországon volt, akkor is sokáig várakozó állápontra helyezkedett, és bizonytalan volt a további sorsa. Ez összefüggött azzal is, hogy nem tudta az eredeti szakmáját folytatni, és valószínűleg tartott a végzettségén aluli munkavégzéstől. Ez a fajta habozás tűnik az élettörténeti elbeszélés egyik fő szervező erejének. Végül soron a szülei eredeti státusát sikerült megőriznie. Gyermekeket nem szült, s valószínűleg ez is a szakmai kérdések felé tolt a figyelmének súlypontját.

A migrációval kapcsolatos döntések sokszor valamely helyi intézményi hálózat (pl. a tudományos élet) összeomlásával vannak összefüggésben. Előfordul, hogy hazájukból már máshová települt férfiak eredeti országukból nőszülnek, majd új feleségüket magukkal viszik a bevándorlási helyükre. Vannak határokon és nemzeteken átívelő házasságok. Nyugat-Ukrajnában egy nő, akinek kilenc testvére volt, megismerkedett egy lengyel agglegénnyel, aki úgy döntött, hogy feleségül veszi. A férfi szervezte meg a házasságot, a család és a nő nem látott kiutat a helyzetből és végül egy lengyel tanyán kötött ki.

C. a családban az idősebb gyerekek egyike volt. Egy nyugat-ukrajnai kisvárosban laktak, amely jelentős modernizáción ment keresztül, s ez többek között a lakásellátás színvonalán is érezhető volt. Rokonai éltek Lengyelországban és Kanadában is, akikkel tartotta a kapcsolatot, de végül ezeket a csatornákat nem használta ki migrációs célra. Korai szakmai tervei szerint orvos vagy ápolónő szeretett volna lenni, de több kísérlet után sem sikerült bejutnia az orvosi egyetemre. Ekkor módosította terveit, és belépett a hadseregbe. Alacsony rangról indulva (a feladatai között a takarítás is szerepelt) fokozatosan haladt előre a kiképzés és előléptetés lépcsőin, amíg végül kényelmes beosztáshoz jutott a biztonsági felügyelet területén. Saját előadása szerint szakmai kilátásai fényesek voltak, hiszen az első nők között volt, akiket katonai akadémiaira jelöltek. Ekkoriban a magánélete nem volt ugyan rendezett, de élvezetesnek találta az életvitelét, különösen a sok férfi társaságát a hadseregnél. Számos férfi vonzódott hozzá, de egyikük sem akarta feleségül venni. Erről nem úgy mesél, mint ami bántotta volna – minden jel szerint élvezte a huszoneves életszakasz szabadságát.

Ebben az időszakban az egyik ismerőse meghívta magához vacsorára. Ekkor ismerkedett meg egy nála jóval idősebb (39 éves) egyedülálló férfival, aki egy lengyelországi falu ukrán kisebbségének tagja volt és azért jött Ukrajnába, hogy menyasszonyt keressen magának idős rokonai segítségével. Az első pillanattól fogva tetszett neki C. és igen sokat tett azért, hogy minél hamarabb véglegesítse a házasságukat. A következő öt hónap során (amelyről az interjú igen részletesen beszámol) megismerkedtek egymás családjával, a férfi meghívta őt Lengyelországba (C. a lánytestvérét is magával vitte), megvette az esküvői ruhát és pénzt adott az esküvői mulatságra. A vőlegény és a lány családja mindent elrendezett a házassággal kapcsolatban, annak ellenére, hogy a férfi szabályosan nem kérte meg a kezét, őt pedig nem lelkesítette a terv. Kiutat viszont nem talált a helyzetből – sírhatott és kiabálhatott, tiltakozását a család nem vette komolyan. Egyedül a kollégái ellenezték nyíltan a házasságot, de nem volt olyan közeli barátja, akitől segítséget remélhetett volna. A pár Ukrajnában, 1994 októberében házasodott össze.

Lengyelországi életének kezdetét a családi gazdaságban folytatott nehéz munka töltötte ki, amely kevés kétséget hagyott afelől, hogy a jövőjét hogyan képzelje el. Fia-tal, saját keresettel rendelkező városi lányból – zuhanásszerű státusváltással – falusi háziasszonnyá fokozódott le, aki ráadásul anyósa akaratának is alá volt vetve. A helyzetet tovább rontotta, hogy egyben idegen országba került – nyelvi problémái voltak, magányos volt, nem volt társasági élete, nem volt egy barátja, akinek kiönthette volna a szívét, s a helyi ukrán kisebbség asszonytagjaihoz fűzött reményei is hamar semmivé lettek. A külső szemlélő azt várná, hogy a bevándorlóval azonos nemzetiségű helyi kisebbség támogató, barátságos háttérrel jelent. C. története nem erről árulkodik. Az első perctől kezdve idegnek érezte magát az ukránok között. Máshogyan beszélt, az életstílusa is túlságosan modern volt a helyiek ízléséhez mérten, s azt nem fogadták el. A vidéki-városi ellentét erősebbnek bizonyult, mint a közös nemzetiség kötőereje. C. idővel megtanulta, hogyan működjék úgy az ukrán közösségben, hogy társas világukba csak felszínesen tagozódik be: pl. eljár a helyi görög katolikus templomba. Első gyermekének megszületéséig – azaz 1996-ig – élénken tartotta a kapcsolatot Ukrajnában maradt családjával. Így a leánytestvére hosszabb időre meglátogatta Lengyelországban, ő maga pedig hazautazott Ukrajnába egyik unokaöccse keresztelőjére, és ott töltötte a telet is. Még olyan terveket is szőtt, hogy Ukrajnában kezd tanulmányokba, de a férje ezt ellenezte.

Lengyelországban nehéz élete volt, szemben azzal, ahogyan az Ukrajnában töltött fiatalságát lefesti. Ezt drámai pillanatok jelezték, pl. amikor kis híján kitoloncolták, mert nem sikerült időben meghosszabbítania tartózkodási engedélyét, vagy amikor a lánya születése utáni második hónapban már dolgozni kényszerült, majd fél év múlva elbocsátották azért, mert külföldi. Sokat beszél arról is, hogy a dolgok idővel még rosszabbra fordultak, pl. romlott a háztáji gazdaság nyereségessége. Próbálta megőrizni a befolyását az olyan apró dolgok fölött, amelyek a számára fontosak, így pl. az otthon díszítése vagy saját jó külseje, bár ezen igyekezete mások kritikáját váltotta ki. Pozitívként említi jelen helyzetében, hogy egynémely lengyelekkel – eleinte férfiakkal, majd nőkkel is – baráti viszonyt sikerült kiépíteni. Többször utazott haza Ukrajnába illetve családtagjai is meglátogatták Lengyelországban.

Külföldön élő férfival kötött, előre eltervezett házasságok előfordulnak a Németországban élő török nők, illetve a Törökországból Ausztriába érkező nők körében is. Ez is sajátos migrációs kapocsnak tűnik a két bevándorló ország és

Törökország között, de bizonyos tényezők következtében ez az eset is főként bevándorló nőkre jellemző, a fentiekhez hasonló, közös tapasztalatnak tűnik.

5. típus: „Birodalmi” mozgások

Az egykori Szovjetunióból érkező bevándorló nők életének elmesélt eseményei alapján különböző etnikai csoportok, katonák, tisztek, állami tisztségviselők vagy akár egyszerű munkások önkéntes, vagy sok esetben kényszerű mozgásának vagyunk tanúi a birodalom két pontja között. Megdöbbentő volt felismerni, hogy milyen intenzív keveredés következhet be elbeszélőink családjában a Szovjetunió mély gazdasági és politikai változásainak következtében. Példaként álljon itt egy finnországi vándorlási biográfia:

O. Észtországban született 1986-ban, félig finn anyja és orosz apa gyermekeként. Szülei mindketten mérnökök voltak. A családi háttér kevert: az anyai nagyapja finn bevándorló volt a Szovjetunióban, aki a háború után igen sok szenvedést állt ki: Sztálin a Finnországból érkező kommunistákat árulónak tekintette, és Szibériába küldte. Szűkebb családja, anyja fivérének családja és a nagyszülők 1992-ben Finnországba vándorolnak vele, ekkor O. hat éves. Azóta él K-ban. Először óvodába és iskola-előkészítőre járt, majd általános iskolába, innen egy jó nevű középiskolába került. Tavaly óta egyetemen tanul, óvónőnek készül.

Tavaly kollégiumba költözött otthonától nem messze, de nemrégiben hazaköltözött a szüleihez. Nővére észt emberhez ment feleségül, és van nekik egy négy éves kisfiuk. O.-nak finn barátja van, aki tud oroszul, és orosz rokonai is vannak. O. már iskolás kora óta dolgozik részmunkaidőben. Az év egyik felében egy kompon vállal munkát, amely az állatkerthez tartozik, korábban pedig egy óvodában dolgozott. Alkalmanként bolti eladóként vagy pénztárosként vállal munkát.

1.2.3. Előkészített és előkészítetlen migrációs folyamatok

A projekt során felkeresett bevándorló nők többsége olyan migrációs folyamatról számol be, amelyben a kivándorlás előkészített lépés volt. Így is meglepően magas azonban azok aránya, akik „beismerik,” hogy készületlenül érte őket a migráció, és roppant érdekes módon a migráns csoportok és a fogadó országok között nincs komoly eltérés e téren. Mindegyik esetben keverednek az előkészített és az előkészítetlen esetek. Az előkészítetlenségre való hivatkozás mögött sok esetben női migrációs identitást gyaníthatunk, amennyiben a bevándorló nőekkel gyakran előfordul, hogy valamely családi kapcsolatháló, struktúra részeként kerülnek idegen országba, sokszor saját szándékuktól függetlenül. Ezekben a történetekben világosan felismerhető oka van annak, miért számolnak be sietős elvándorlásról. Számos más esetben azonban előfordulhat, hogy a migráció az utolsó szalmaszál volt – olyan esély, amelyet nem szabad elszalasztani. Egyértelműen erről volt szó abban az esetben, amikor egy ukrán

nő maga mögött hagyta gondokkal küzdő családját és felugrott egy buszra, amely véletlenül épp Budapestre tartott.

„... egy szóval a munkahelyemen gondok voltak, a férjem helyzete még rosszabbul alakult, mert mérnökként dolgozott. Az egész vállalat reggeltől estig ivott. Egy üveg vodka kevesebbe került, mint egy liter tej [azokról az árakról van szó, amik a lakosság számára elérhetőek voltak] a tanítói fizetésért vehettünk egy tojást, egy liter tejet és egy fél kenyert, ezért, ilyen körülmények között a túlélésnek nem voltak reális esélyei, különösen, mert egész Ukrajnát „leitatták”. Lépten-nyomon lehetett vodkát vásárolni, minden sarkon kopejkákért árulták. A férfiak ezért inni kezdtek, a nők pedig azon törték a fejüket, hogy valahogy fenn kell maradni, hogy etethessék a gyerekeiket, ezért eljutottam egy határig, ahol- amin túl sehol sem éreztem biztonságot, sem a munkahelyemen, sem a családi kapcsolatomban, sem a gyermekeim jövőjét illetően. És egyáltalán, a legmeghatározóbb pont, hogy valamiképpen úrrá lett rajtam a félelem, mert a kilencvenes évek közepén utaztam el Ukrajnából, a maffia, amely prostitúcióval, kábítószer kereskedelemmel, kártyajátékokkal foglalkozott, nagyon megerősödött Ukrajnában. A gyermekeim nőttek, Tatjana 14 éves volt, magas, csinos, jó megjelenésű. A gyerekeket a bűnözők külföldre vitték prostituálnak. A huligánok jó autókkal, pénzzel csábítottak. A városban voltak olyan emberek, akik sokkal magasabb anyagi és vagyoni helyzetben éltek, mint én, vezető, meghatározó társadalmi helyzetben lévő emberek, akiknek 16–18 éves gyermekeik voltak, és mikor szemtanúja lettem, hogy a gyerekeik prostitúcióval foglalkoznak, úgy döntöttem, hogy elviszem Ukrajnából a gyerekeimet. El a bűnözéstől, az alkoholizmustól, a prostitúciótól. Mintha ez lett volna a kizárólagos ok. Tegyük fel, a férjemmel küzdhettem volna --- szabhattam volna bizonyos feltételeket, bármikor találhattam volna a szakmánknak megfelelő munkát, de mintha nem is ez lett volna a lényeg, A gyerekeket akarom elhozni, igen a gyerekeket akartam elhozni -- ha a legfőbb ok érdekel téged. (...) Miért Magyarország? A sors. Mentem az utcán, megláttam egy hirdetést, amin azt írták: 'Autóbusz indul Magyarországra', és arra gondoltam, menekülni kell, amíg van ilyen lehetőség. És Magyarországra érkezésemig, semmiképp sem terveztem itt maradni, tovább akartam keresni valahogy valamit---. Nem állítom, hogy ez volt a fő célom. Úgy volt, hogy elutazom, de amikor megpillantottam Magyarországot, úgy határoztam, hogy ez a legmegfelelőbb megoldás, amitől nem kell tartanom. -- Talán nem is mondtam igazat, hogy terveztem, hogy elhozom a gyerekeket, és külföldre települök. Nem --- egyszerűen a félelem, a férjem-- a gyerekekért.”

Mindent egybevetve is roppant érdekes megfigyelni, hogy a kivándorlással kapcsolatos kérdésre a legtöbb nő önkéntes és előkészített migrációról számol be, de a nem önkéntes és/vagy előkészítetlen migráció is gyakran előforduló tapasztalat, amely azt mutatja, mennyire kiszolgáltatott emberek élettörténeteivel találkoztunk. Igen fontos megjegyezni, hogy a fenti jellegzetességek a kutatás során elemzett valamennyi migrációs kapcsolatban megtalálhatóak.

Figyelmet érdemel, hogy a nem önkéntes migrációs folyamatok között találunk családi okokat is, mint pl. migráns szülőket követő gyermekeket, vagy nőket, akik akaratuk ellenére tartottak házastársukkal. Ilyen esetekben nem csak a „török” vagy „muszlim” nők között találunk előre kitervelt házasságokat, hanem az egykori Szovjetunió vagy akár Kína területéről érkező bevándorlók

között is, ami azt mutatja, hogy ez a fajta kiszolgáltatottság szintén „univerzálisan” a társadalmi nemhez kötődő tapasztalat minden migrációs területen. Ezt a „hányattatást” élettörténeti szempontból mindegyik migrációs térben az összes női kivándorló előtt álló alapvető kihívásnak tekinthetjük.

Az elemzett migrációs területeken vannak sajátos minták a migráció folyamatával kapcsolatban. Először is azt találtuk, hogy a Koszovóból és Bosznia-Hercegovinából érkező nők önmaguknak menekültként való bemutatását választják, de igen fontos megfigyelés volt az is, hogy ez más esetekben is előfordul, és hogy a menekült, az elüldözött története mint magyarázó séma általánosabb érvényű, mintsem képzeltük. Ugyanakkor továbbra is fenn kell tartanunk, hogy a menekültként vagy kényszerből való elvándorlás mint önmegjelenítés bizonyosan összekapcsolódik egyes migráncsoportokkal, és az úgynevezett bevándorló országokkal. Sajátos kényszer-motívum kapcsolódik a birodalmon belüli mozgáshoz kötött migrációhoz. Ez jellemezte a volt Szovjetunióból érkező nőket. A kulcsfontosságú pont itt az lehet, hogy ezek a nők és családjaik már azelőtt vándoroltak, mielőtt a vizsgált EU-s országba kerültek. Más szavakkal így jelentették meg azt, hogy a váltás nem volt véletlenszerű. Fordított esetben ez azt a várakozásukat is mutathatja, hogy (szándékoltan) megismétlik azt a keveredést, amit a szüleik éltek meg a birodalmi Szovjetunióban.

1.3. A migráció indokai

1.3.1. A család és a migráció

A társadalmi nemmel kapcsolatos kérdések mindvégig kutatásunk homlokterében álltak, ez a probléma intézményesült kutatási vonulattá vált a nemzetközi migráció tanulmányozásában. Egyre elismertebbé válik az a megközelítés, miszerint a nemtől függő szemléletmód nem csupán a női migránsokkal foglalkozik, hanem a migráció egészét mint nemek szerint tagolt folyamatot értelmezi (Kovács – Melegh 2004; Lutz 2002; Donato et al. 2006). Ezt már fentebb is láthattuk, ám a migráció okaival kapcsolatos élettörténeti-perspektívák esetében közvetlenül is szót kell ejtenünk róla. Az ilyen kérdések minden összehasonlító szempontban megjelennek, de bizonyos *gender* szempontú kérdéseket az országok szerinti elemzésben külön kezeltünk. Az egyik határozottan elkülöníthető migrációs stratégia szerint a nők családi köteleket hoznak létre, és ezeken belül keresik a helyüket; egy másik szerint arra törekszenek, hogy egyéni szinten emancipált nővé váljanak – ezeket neveztük úgy, hogy a migráció családi és egyéni szempontú nemi indokai. Más szóval vannak „kollektivistá” és „individualista” nemhez kötött vagy női elbeszélői stratégiák, amelyeket a migráció okaival összefüggésben tipizálni tudtunk.

A jelen perspektívájából a legtöbb női migráns a családalapítással, család-egyesítéssel, családi konfliktussal vagy válsággal hozza kapcsolatba saját vándorlását. Ez valamennyi almintában gyakori jelenség, kivéve a Bosznia-Hercegovinából és a Koszovóból érkező bevándorlókat, ámbar ha közelebről megvizsgáljuk az ő élettörténeteiket, ezekben is könnyen kivehető az a családi keret, amelybe a történetek beágyazódnak. Az utóbbi esetekben is előfordulhatnak családi okok, de ezeket a választott jogi státus háttérbe szorítja.

1. típus: Szerelmi viszony

Elsőként a szerelmi viszonyt kell megemlítenünk, bár azt is fontos megjegyezni, hogy ilyesmit az emberek az interjúk során ritkán hoznak szóba, még azokban az esetekben sem, ahol a migráció oka a házasságkötés volt. Érdekes ez, hiszen ilyenkor volna esély egy viszonylag felszabadult és – nemi szerepek tekintetében – dualista élettörténet előadására. Az egyik példában azt láthatjuk, hogyan kapcsolódik össze a szülők birodalmon belüli mozgása a migránsnál jelentkező szerelmi viszonnal mint migrációs indokkal.

E. elitcsaládban született Ukrajnában, ahonnan az apja különböző munkahelyi kinevezéseit követve különféle oroszországi helyszínekre utaztak. Az apja mérnök volt, s azok közé a szakemberek közé tartozott, akik a világ egyik legnagyobb autógyárát hozták létre Dél-Oroszországban. Az anyja E. tizenkét éves koráig háztartásbeli volt, ezután a helyi levéltárban vállalt munkát.

E. építőmérnökként végzett, majd férjhez ment. Egy lánya született, azután elvált. A helyi tanács építési részlegénél töltött be vezető állást. Megismerkedett egy finn férfival, akinek az érintett városban valamiféle munkája volt, és egymásba szerettek. Sok éven át tartott a viszonyuk, amíg meg nem kezdődött a peresztrojka és a férfinak megszűnt a városban a munkája. 1993-ban az asszony úgy döntött, hogy Finnországba költözik és hozzámegy a férfihoz. Az ekkor 17 éves lánya, ha nem is szívesen, de vele tartott Finnországba. Egy idő után kitént, hogy ez nem volt jó döntés, és a lány hazatért Oroszországba, az akkori lakhelyükre.

E. letelepedett Finnországban és először egy épületfelújítási beruházásokkal kapcsolatos továbbképzést végzett el, majd egy ausztriai tanfolyamon vett részt, ahol munkát is kínáltak neki. Mégis úgy döntött, hazatér Finnországba az új férjéhez. Elvégzett egy egyéves finn nyelvtanfolyamot, aztán munkát kapott egy vállalatnál. Egy ideig munkanélküli volt, majd pályát módosított: a szociális szolgáltatások területét választotta és ebben képesítést szerzett. Azóta több különböző szervezetnél dolgozott menekült gyermekekkel, most állandó munkaviszonya van egy nagy civilszervezet alkalmazásában.

2. típus. Tradicionális

Egyes esetekben a küldő közösség jelentős befolyásoló tényezőnek tűnik, és elő is ír bizonyos fajta elbeszélésmódokat, különösen a Törökországból és néhány esetben a Boszniából az olyan fogadó országokba mint Ausztria vagy Németország kivándorló nők esetében. Ezek a nők roppant „tradicionális” sé-

mát követnek, amennyiben alárendelik magukat a már kivándorolt vagy potenciálisan kivándorló férfiaknak. Teljesen hiányzik a saját szakmai karrier bemutatása, és úgy tűnik, hogy maga a migráció is így intézményesül. Példa:

F. férje 1969-ben vendégmunkásként került Ausztriába. Szezonális munkát vállalt építkezéseken. Telente három hónapot töltött Törökországban. Az egyik ilyen szabadság ideje alatt ismerkedtek meg, és 1972-ben összeházasodtak. Amikor a férj visszatért Ausztriába, értesült róla, hogy Németországban munkásokat keresnek. Ezért Németországba utazott és munkába állt egy gyárban. Közben F. az anyósáéknál lakott. 1973-ban a férj magával vitte az interjúalanyt Németországba. Az országba való belépéskor egy barátnője is vele volt, aki szintén azért utazott oda, hogy a férjéhez csatlakozzon. A tartózkodási engedélyt gond nélkül megkapták, mivel férjeik már alkalmazásban voltak, és lakással is rendelkeztek Németországban.

F. számos nehézségről számol be akkortól kezdve, hogy megérkeztek, és ezeket szembeállítja jelenlegi helyzetével. Egyrészt abban az időben még kevés török élt Németországban, azok is javarészt egyedülálló férfiak voltak. Ezért hát nemigen volt kivel barátkozni. Ő és a barátnője egész nap unatkoztak, amíg a férfiak dolgoztak. Ez részben abból is fakadt, hogy nem tudtak németül. Még kenyeret vásárolni sem tudott elmenni a férje nélkül és nem volt értelme sétálni menni sem, mert nem volt kivel találkozni. Tovább sokasodtak a nehézségek, amikor a gyerekek iskoláskorúak lettek. Nem tudott nekik segíteni a tanulásban, mert egy szót sem értett az iskolai könyvekből és a tanárok leveleit sem tudta elolvasni. Az első németországi munkalehetősége egy takarítónői állás volt egy cégnél. Ezt a munkát úgy találta, hogy a cég török főnökétől értesült, hogy az új munkaerőt keres azon a környéken. Négy-öt évig takarított, aztán kilenc évig volt ugyanennél a cégnél felszolgáló a vállalati étkezdében. Ma munkanélküli, mivel egészségügyi panaszok miatt otthagya a korábbi munkahelyét. Anyagi nehézségei vannak.

Törökországba időnként hazalátogat, illetve tájékozódik a török televízióból. Elmondása szerint, amit otthonról hall, az lehüti a hazája iránti érzéseit, mert az állam nem tisztességes. Németországban legalább, ha beteg, emberhez méltó bánásmódban részesül. Törökországban a kórházi állapotok is rosszabbak a személyzet minősége miatt. A lakókörnyezetét csak akkor kezdte felderíteni, amikor a gyerekei már megnőttek és iskolába kerültek. Elmondja: a németek mások, mint a török emberek, hidegek és kevésbé élénkek. Nincs közöttük igazi közelség.

Fontos megjegyezni, hogy a tradicionális minták követéséért igen magas árat fizetnek azok a bevándorló nők, akik továbbra is ragaszkodnak ezekhez az ideálokhoz. Elszigeteltnek mutatják be magukat és diszkriminációval is szembe kell nézniük. Időről időre jelentkezik valamiféle csapdaszerű helyzet, amelyben álságos tradicionális identitást kell kreálniuk, de ez a tradicionalizmus az elbeszélésben egyfajta metaszintre kerül a vallás, etnikum és kultúra közös keretében. A jelek szerint ez azoknak az asszonyoknak a „sorsa”, akik az európai társadalmak alacsonyabb osztályaiból erednek, és a migráció után is e csoportokban maradnak. Tehát a minta migrációs csoport és migrációs tér szerint nem általánosítható, mint azt a közéleti diskurzusok tévesen és pontatlanul sugallják.

Az önmegjelenítés fenti tradicionális sémáit meg kell különböztetni az *átmenetileg tradicionális szerepet betöltő nőktől*, akik csak a migráció során

felmerülő hatalmas „költések” (értsd nehézségek, lemondások) miatt kerülnek átmenetileg ilyen passzív helyzetbe. Ebben a (főképp a volt Szovjetunió területről származó és főképp az újonnan bevándorló országok irányába tartó bevándorlóknál megfigyelhető) folyamatban kulcsszerepet játszik a személyes tér átalakulása, amely a migráció következménye. Sokaknak sikerül kitörni ezekből a sémákból, de fontos látnunk, hogy sokan úgy érzik: reménytelenül megrekedtek ezekben. Az átmeneti státus példajaként álljon itt egy Magyarországra bevándorló ukrán nőtől származó interjúrészlet, amely a kitörést meséli el ebből a helyzetből, és rendkívül pontos betekintést nyújt a könnyedén előálló „tradicionális” izoláltság és a kapcsolódó integrációs problémák kezelésébe:

„Számomra fontos, hogy nőnek érezhessem magam. Azt akarom, hogy egy étteremben a férfi fizessen, hogy ajándékokat kapjak, de ugyanakkor tudjam, hogy csak magamra számíthatok, vagyis, hogy dolgozzak. Amikor megérkeztem, ez még zavart is. Ez a horvát ember valahogy nem értette meg, miért akarózik nekem dolgozni, szem elért lenni, emberekkel érintkezni. És észrevettem, hogy minden otthon töltött nappal veszítettem a fényemből. Az a helyzet, hogy amikor ezzel a férfivel éltem, akihez idejöttem, – a horvátal – horvátul is meg kellett tanulnom, hogy beszéljünk, lényegében, hogy megértsem. Az első időkben nagyon szűk körben tudtam csak magyarul beszélgetni, vagyis a nullával volt egyenlő. Csak a boltokban történt ilyen, ahhoz pedig, hogy valaki fejlesztesse a magyar nyelvtudását, ahhoz, az kell, hogy legyen ez iránt érdeklődése, hogy beszélgethessen. Lényegében az üzletet jártam, és tudtam, hogy minden eladónak érdeke, hogy a vevő valamit vásároljon, és ha akar, ha nem, beszélget vele. Ezen az egyetlen módon tudtam fejleszteni a saját magyar nyelvtudásomat. De ezek apró lépések – nem jártak eredménnyel. Majd beiratkoztam egy nyelviskolába, úgy kilenc hónapig tanultam ott, megint csak nem társalogtam, csak a nyelvtan volt, az információs alapom már megvolt, fejleszteni kellett. Az iskola után megint csak nem volt módomból beszélgetni. Akkor kezdtem el ezen a nyelven beszélni, amikor teljesen belemerülhettem a magyar közösségbe. Vagyis akkor erősödött a nyelvtudásom, amikor elváltam a horvától, és magyar partnerem lett. (...) Otthon volt egy lakásom, azt eladtam, és mert bolond voltam, ideutaztam, és azt mondtam: 'Legyen minden közös, nekem erre a pénzre nincs szükségem'. És ez gondot okozott, mert aztán nem tudtam olyan gyorsan szabadulni tőle, mert valahová mennem kellett. Hisz egyszerűen odaadtam neki a pénzt. És amikor voltak nálunk amolyan perlekedések, mint minden családban, és meg akartam őrizni a női méltóságot: „Elhagylak!”. Nem tartott vissza, mert tisztában volt vele, hogy sehová sem megyek, nincs hová mennem. Ez a mozzanat megértette velem, hogy valamiképpen el kell vennem a saját pénzemem, hogy legalább valamiféle kis lakást vehessek itt magamnak, vagy befektessem egy üzletbe. No, és amikor beláttam, hogy ezzel az emberrel nincs közös jövőm, el akartam menni. Tudtam, hogy úgy kell távoznom, hogy magamhoz veszem a pénzem. Addigra ő már nem tekintette úgy, mintha bármivel is tartozna nekem. Úgy vette, hogy a pénzt feléltük, és kész. Hát így. De én lényegében úgy gondoltam, hogy ha nekünk együtt nem jött össze, akkor vissza kell kapjam a pénzem. Szerencsém, szerencsém volt. Sokan állították.”

Ez utóbbi átmeneti státus azonban már átvezet, illetve részben meg is mutat egy hasonlóan ambivalens élettörténeti sémát, melyben a házasság maga válik az emancipációs stratégia részévé.

3. típus: *Emancipáció migráció és házasság révén*

Egyes esetekben a migráció a helyi házassági piacon jelentkező problémára adott reakció. Némely küldő társadalomban (Ukrajna, Oroszország) valóságos hagyománya van annak, hogy a nők tudatosan külföldi férjet keresnek, és erre egész stratégiát építenek. A helyzetet annak a Magyarországon élő ukrán nőnek a kiszólása érzékelteti legjobban, aki azt mondta: „közismert tény, hogy az ukrán férfiak lassacskán kihálnak, mint a mamut”. Ez az aktív férjkeresés nagy valószínűséggel egy individualista típusú, társadalmi nemhez kötött stratégia (és mint ilyen, nagyon közel áll az alább elemzett stratégiához), amennyiben a migráns nő nem tradicionális reakciót ad a helyi házassági piac problémáira és a társadalmi szokásokra. A külföldivel kötött házasságot arra használja, hogy egyéni igényei és ideáljai teljesüljenek. E mögött meghúzódhat egy afféle elképzelés is – a keleti-nyugati diskurzus részeként –, amely szerint a nyugati férfiak liberálisak, kozmopoliták és természetesen gazdagabbak is (Melegh 2006. 127–183). Ezen ideálok némelyike összeomolhat a migráció során, s ez sajátos, paradox küzdelmet eredményez vándoraink számára.

Érdeemes megvizsgálunk egy Finnországban élő asszony életrajzát, amely eset azt mutatja meg, hogy az elbeszélő egy pillanatra sem adta föl a reményt, hogy önálló nő lesz, valamint, hogy finn férjét tekintette az egyetlen lehetséges partnernek abban, hogy jobb és nyitottabb életet élhessen. Fontos látnunk, hogy ezekben az életrajzokban szakmai karrier is szóba kerül:

A. M-ben született, szülei mindketten mérnökök voltak. A szülők nem sokkal később elváltak, A.-t az anyja nevelte. Az apa újra családot alapított, de most ismét külön él a társától. A. elvégezte iskoláit, majd a vasúti egyetemen informatikus mérnöki képzést szerzett. M-ben dolgozott és levelezés útján megismerkedett egy finn férfival. 1992-ben a férfi meglátogatta, később össze is házasodtak. 1993-ban A. otthagya a munkáját M-ben és Finnországba költözött a férfi feleségéeként. Egy kisvárosban éltek Kelet-Finnországban. Az asszony nyelvtanfolyamra járt, majd munkát vállalt egy cégnél, amely rönkszállítással foglalkozott Oroszország és Finnország között. Fél évig dolgozott itt. A cég csődbe ment, A. pedig úgy döntött, hogy tovább tanul. Kereskedelmi titkári képzést szerzett, fél évig könyvelőként dolgozott. Ekkor újra tanuláshoz fogott, most idegenforgalmi területen szerzett két bizonyítványt. Ezt követően egy szállodában dolgozott, tolmácsképzőbe járt, és saját idegenforgalmi vállalatot alapított. Később a céget eladta, mert az nem teljesített jól az oroszországi gazdasági nehézségek miatt.

2003-ban elvált a férjétől és K-ba költözött. K-ban nem talált könnyen munkát. Különböző képzésekre járt és átmeneti munkát vállalt egy ifjúsági szervezetben, stb., de jelenleg is munkanélküli.

4. típus: A jólét

Még azok a nők is, akik a jólétet tekintik kivándorlásuk fő mozgatójának, úgy rekonstruálják életük történetét, hogy a családjuk (így a férjük és gyermekeik) jóléte lebegett a szemük előtt. Így a jólét vezérelte kivándorlás mint egyéni stratégia a jelek szerint a női migránsok körében nehezen vállalható indok a migrációra. Ez különösen élesen jelenik meg azon kínai nők esetében, akik jobb életkörülményeket keresnek Magyarországon, és sok áldozatot hoznak azért, hogy gyermekeiket taníttathassák, akkor is, ha ez azzal jár, hogy egy időre el kell távolodniuk a gyerektől. Ezt példázza egy kínai interjú alábbi életrajzi elemzése:

A migráció során nem sikerül elérniük Nyugat-Európát, ezért a magyarországi kínai migráció első hullámába kerülnek. X. élettörténete különbözik a többiekétől abban, hogy nincsenek kereskedelmi kapcsolatai. Albérletbe kerülnek, szélsőséges diszkriminációt kell elszenvedniük a magyar hatóságok részéről. Ugyanakkor az is tudható, hogy ez az időszak volt Magyarországon az eredeti tőkefelhalmozás időszaka, és a kínai bevándorlók tökéletesebben követték bizonyos társadalmi és piaci hézagok betöltéséből. Ez a periódus az élettörténet tükrében, mint rendőrség általi zaklatás jelenik meg.

X újabb fordulóponthoz érkezik. Férjével együtt céget alapít, majd házat vásárol. Úgy tűnik, megtelepszene, és helyzetük rendeződik. Ez lehetővé teszi, hogy felnőtt gyermeküket Magyarországra hozassák és egy idő után újabb migrációs úton indítsák el. Három évet töltenek együtt, majd minden erejüket összeszedve igyekeznek a helyzetüket konszolidálni. Életük következő fordulópontra, amikor gyermeküket az USA-ba küldik továbbtanulni. Úgy tűnik, a fiú valósítja meg az eredeti álmokat.

A családért való aggodalom világlik ki annak a Németországba bevándorolt ukrán nőnek az életrajzából is, aki egy német férfihoz ment feleségül:

P. eredetileg az ukrain V-ből származik. Katonatiszt lánya lévén szülei és húgával együtt sokat költözött egyik helyről a másikra. Húsz évesen ment férjhez és bár nem készült gyermeket vállalni, hamarosan született egy lánya. Amikor a kislány két és fél éves volt, P. elvált első férjétől és hazaköltözött a szüleihez – velük, valamint húgával és gyermekével élt egy tanyán, amit a szülők épp akkoriban vásároltak. Próbált munkát vállalni, de a kislánya nem érezte jól magát az óvodában, ezért abbahagyta a munkát, hogy a lánya mellett maradhasson. A barátnője egy német férfihoz ment feleségül, akivel egy nyaralás alatt ismerkedett meg, és megkérdezte a választadót, ő is szeretne-e megismerkedni egy német férfival. A barátnője kieszközölte neki egy találkozót, P. beleszeretett a férfiba, és '96 nyarán Ukrajnában összeházasodtak. Eredetileg éppen arra készült, hogy álmait megvalósítva munkát vállaljon a hadseregben, de lemondott erről a tervről, amikor a leendő férje megkérte a kezét. Fél évbe telt, hogy megkapja a vízumot, s a készülődés időszakát valóságos agyrémként festi le. Mind a német, mind az ukrán nagykövetség kegyetlenül bánt vele, úgy kezelték, mint valami koldust. Az iratok elintézése költséges és időt rabló folyamat volt. A kivándorlásra vonatkozó terveit korábban nem osztotta meg másokkal, ezért a családja igencsak meglepődött, amikor bejelentette nekik, mire készül. Ennek ellenére az egész családja lelkesen támogatta, amiben bízott is, hiszen a szülei maguk nevelték

önállóságra, talpraesettségre. Március elején érkezett Németországba – anyja elkísérte a választadót és leányát C-ig – innen a férje vitte tovább autóval. Késő este érkeztek N-be, és az egyik barátjuknál ünnepi vacsorával fogadták őket. A következő napot P. a férje két szobás lakásában töltötte, amíg a férfi odavolt a munkahelyén. Azonnal beállt a háziasszony szerepébe és elkezdte kitakarítani és átszervezni a háztartást. A férj ezt megdöbbenéssel fogadta, de az asszony elmagyarázta, hogy kénytelen volt valamivel lefoglalni magát. Az ezt követő napokban tökéletesen irányítása alá vonta a háztartást. Mivel egyáltalán nem tudott németül, az első néhány hétben félt kimeni az utcára, vagy vendéget fogadni. A férje egy sajátos német nyelvhasználattal fordult hozzá, mintha egy gyerekhez beszélne, s ez az asszonyt kínosan érintette mások előtt. Az idő múltával megtanult németül, pusztán abból, hogy a férjével és más ismerősökkel beszélt. A lánya, aki a bevándorlás idején öt éves volt, nagyon gyorsan megtanult németül, s amikor fél évvel később megkezdte az általános iskolát, már nem vették észre rajta, hogy külföldi. P. egy évvel bevándorlása után részmunkaidőben állást vállalt egy szupermarketben pénztárosként. Ezt a munkát nagyon élvezte, mert egyre bátrabban használta a nyelvet. Egy rövid ideig nem volt munkája, majd egy fotólaboratóriumban vállalt szintén részmunkaidős állást. Ezt is élvezte, mégis abbahagyta a munkát, mert úgy érezte, elhanyagolja anyai és háziasszonyi kötelességeit.

Jelenleg természetgyógyászattal kapcsolatos képzésre készül, mivel a lánya már tizenöt éves és kevésbé veszi igénybe, mint korábban. Csalódottan vette tudomásul, hogy az Ukrajnában szerzett képesítését Németországban nem akkreditálják. A húga ma már szintén N-ben lakik – jelenlegi férjével akkor ismerkedett meg, amikor a választadót meglátogatta. A választadó hangsúlyozza, hogy ezt a házasságot nem ő hozta össze – a húga és a férj egyszerűen egymásba szerettek, akárcsak annak idején ő és a férje. A húga most mindössze tizenöt percnnyire lakik tőle. Mái is legalább évente egyszer meglátogatja Ukrajnában élő családját és van egy barátnője is, akivel telefonon szokott beszélni. Németországi baráti körében több a német illetve a vegyes házaspár, mint az oroszok vagy ukránok. Meg van győződve róla, hogy vegyes pártaként könnyebb integrálódni egy idegen társadalomba. A férje a nevére vette a lányát, és állampolgárságért is szeretne folyamodni, mert úgy döntött, hogy végleg Németországban marad. Az állampolgárság kérelmezésére azonban nehezen szánja rá magát, a nagykövetségekkel kapcsolatos rossz tapasztalatai miatt.

1.3.2. Individualista, *gender* stratégia

Ez a fajta tapasztalat minden migrációs viszonyban és térben előfordul, de minden esetben az életrajzok kevésbé jelentős elemét adja. Az individualista, nemtől függő stratégiák szorosan összekapcsolódnak azokkal az életrajzi sémákkal, ahol a fő elem a társadalmi státus és az iskolai végzettség emelése. Igen világosan elkülönülő csoportot alkotnak a volt szovjet területekről *au-pairként* érkező fiatalok. Konkrét terveik vannak: folytatni akarják a tanulmányaikat és valószínűleg abban is reménykednek, hogy megfelelő párt találnak, de nem háztartásbeliként. Ez a séma nagyon világosan kivehető annak az ukrán nőnek a történetéből, akinek az életrajza tele van olyan jellegzetes elemekkel,

mint az utazás, a tanulmányi és karriercélok, illetve jellegzetesen hiányzik a családalapítás témája.

Q. 1964-ben született egy kelet-ukrajnai nagyvárosban, jól szituált családban. Anyja bányamérnök volt, apja gimnáziumigazgató és a kommunista párt tagja. A család jólétben élt, évente több tengerparti nyaralásra is telt a pénzükből, bőségesen és változatosan étkeztek és ruházkodtak – nem érezték meg a kommunista idők szűkösségét. Ezzel együtt a tudást, a műveltséget is igen nagyra becsülték és a gyermekeket arra ösztönözték, hogy tanuljanak és olvassanak.

A családban két gyermek volt. Q. gyógyszerészetet tanult az egyetemen, MA fokozatot szerzett, ugyanakkor pedig menedzsmentet is, ebből BA diplomát. A fivére műszaki egyetemre járt, ma Ukrajnában lakik. Bár a családban nagyon féltették a lányt, az egyetem elvégzése után Q. elköltözött otthonról L-be, ahol számos gyógyszerértárban dolgozott. Szeretett utazni, és tudván, hogy számos kortársa és barátja elment Ukrajnából és máshol keresett munkát és megélhetést, úgy döntött, Marokkóba utazik. Turistaként utazott oda, de megérkezése után úgy döntött, ott marad és munkát vállal egy patikában. Nyolc hónapot töltött Marokkóban. Ezt követően hazatért Ukrajnába, ahol ismét több patikában dolgozott egymás után és sokat utazott.

Ukrajnában rosszabbodott a gazdasági helyzet. Ekkoriban történt, hogy Q. meglátogatta egy barátnőjét Csehországban és miután sok más európai országot is felkeresett, úgy döntött, hogy Csehországba megy hosszabb időre, és ott munkát vállal. Először turista vízummal érkezett Csehországba. Elkezdett csehül tanulni és kereste a lehetőséget, hogy az egészségügyben elhelyezkedjen. Megtudta, hogy ez csak akkor lehetséges, ha állandó ott-tartózkodásra rendezkedik be, ezért megfogadta egy barátja tanácsát és kereskedelmi igazolványt szerzett kozmetikai cikkek árusítására. A kereskedés nem hozta meg a várt sikert, ezért azt fontolgatta, hogy maga mögött hagyja Csehországot és hazautazik Ukrajnába.

Ekkor azonban az egyik barátja megkérte a kezét, ő pedig hozzáment, remélve, hogy a kapcsolat tartósnak bizonyul. A házasság révén állandó letelepedési engedélyre tett szert, de nem talált munkát a lakóhelyén. A férjével nem működött jól a kapcsolat, ezért Q. úgy döntött, Prágába költözik. Itt hamarosan labortechnikusi munkát talált egy magángyógyszertárban. Jelenleg is ott dolgozik és egyedül él Prágában.

Mindent egybevetve láthatjuk, hogy a bevándorló nők, amikor az önéletrajzi struktúrákon belül a migráció indokait adják elő, legtöbbször egy családdal kapcsolatos sémát alkalmaznak, és önéletrajzi történetüket úgy fogalmazzák meg, hogy a migráció folyamán egy új család létrehozásán dolgoztak. Ennek a vezérsémának különféle típusai fordulnak elő, de valamennyi a tradicionalitás versus emancipáció témaköre körül forog az individualista versus kollektív dimenziója mentén, akkor is, ha ez sohasem valamiféle mechanikus formában történik.

Azt is láthatjuk, hogy a különféle migrációs helyek milyen fontos szerepet játszanak, különösen a „tradicionalitás” különféle csapdahelyzetei és a család vagy házasság révén történő emancipáció tekintetében. Az előbbi esetben a bevándorló nő köré óriási falak épülnek, főképp a német vagy osztrák bevándorlási térben, amikor „feleségként” próbál beilleszkedni az adott társadalomba, vagy amikor az új befogadó országokban a migrációs helyzet nehézsége

idéz elő átmeneti „tradicionalis” státust. Ugyancsak világos az olyan nők csapdahelyzete, akik megrekednek az emancipáció iránti vágy és igény és azon magányos, elszigetelt állapot között, amelyben végül találják magukat. Ez utóbbi típusú biográfia is érdekes példája az egykori szovjet területről érkező nők meghiúsuló álmainak. Ebben az értelemben mindkét reprezentációs csapda nagyon világos példáját adja a nemek szerint tagolt migrációs térnek. A migránsok egyedi és jellemzően női élettörténeti perspektívából mutatják be a bevándorlási teret.

A MIGRÁCIÓ INDOKAI, TÍPUSAI ÉS FOLYAMATAI KÜLÖNFÉLE BEVÁNDORLÁSI TEREBEN. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Az önéletrajz konstruálása társadalmi tény, amely nemcsak abban segít, hogy adott esetben valaki migráns nőként ismertesse el magát a társadalomban, hanem abban is, hogy kutatóként megértsük a migrációt, úgy is mint nemek szerint tagolt folyamatot. A jelen tanulmányban különböző típusú élettörténeteket vizsgáltunk kizárólag a migráció típusa, folyamata és indoka szempontjából. Azt találtuk, hogy a migrációjuk történetét rekonstruáló nők legfontosabb narratíva-szervező sémája valamilyen formában mindig a nemi szerepükkel és családi kérdésekkel kapcsolatos. Különböző migrációs csoportok és migrációs helyek határai között ily módon vizsgálódva azt találjuk, hogy a nők a saját mozgásukat a hátrahagyott családjukhoz vagy a migráció során teremtett családjukhoz viszonyítva fogalmazzák meg. Ez a legdominánsabb típus mind az önkéntes, mind a nem önkéntes kivándorlás esetében, és ez az az indok, amelyet sokszor úgy értelmeznek, mint ami készületlenül érte a kivándorlót.

Ugyanebben a keretben mozogva az okok között találunk kollektivistá (családközpontú) és individualista (az individualista partneri kapcsolat új formái) nemhez kötött stratégiákat. Így látható, hogy a migráció kétség kívül nemhez kötött folyamat, ahogyan az a bevándorló nők perspektívájából kibomlik, amikor élettörténetüket megkonstruálják.

Ez lehet az alapja bizonyos konkrét problémák és társadalmi csapdák megértésének, amelyek szorosabban kötődnek egyes migrációs terekhez és küldő közösségekhez, amikor ezeknek a társadalmi tere a migráció során átalakul. Az első ilyen csapda az, amit a *tradicionalitás csapdájának* nevezünk, s amely főként az Európa kevésbé fejlett, vidéki területeiről érkező nőket érinti, bár egyes elemeit az új bevándorló országoknál is megfigyelhetjük. A „hagyománykövető” nők integrálódni akarnak a migráns férfiakkal, és valamilyen formában újrateremteti azt a családközpontú társadalmat, amelyet maguk mögött hagytak. Ennek az integrációnak a során jelentős tényező, hogy a nő olyan szociális pozíciót tölt be, amely miatt a munkaerőpiacon csak nagyon marginális helyzetben tud megjelenni, függetlenül attól, hogy ezek a nők nagyon büsz-

kék rá, ha bármiféle rendszeres munkát végeznek. Ilyen esetben a fogadó társadalom ezt a hozzáállást úgy értelmezi, hogy az illető nő nem akar beilleszkedni. Ez „kulturális ütközéshez” vezet, amelyet a bevándorló rovására írnak. Ha ezek a nők nem beszélik a fogadó ország nyelvét, ezt szintén ennek a „kulturális” szakadéknak a tulajdoníthatjuk.

A második csapda az *emancipáció csapdája*, amelyet főleg olyan nőknél figyelhetünk meg, akik a volt Szovjetunió területéről érkeznek elsősorban az új bevándorló országokba, azzal a céllal, hogy emancipált státust érjenek el egy „nyugati” férfival létrehozott családi viszony révén, vagy pusztán azzal, hogy az úgynevezett „nyugatra” költöznek. Ezekben az esetekben a látszólag tradicionális mintát követő nők úgy tekintettek a családi életeseményekre, mint amelyek a saját emancipációs stratégiájuk előbbre vitelét szolgálták. Ez a séma jelentősen eltér a tradicionális mintázatoktól: a változás háttérében a helyi házassági piac változásaira adott reakciót láthatunk. Az érintett nők olyan házasságot keresnek, amely újszerű jelentést és tartalmat kínál életüknek, de az intézményhez magához ragaszkodnak az egyéni céljaik teljesítése során. Igen fontos, hogy a nők a saját jelenbéli perspektívájuk csapdájába esnek, amikor eredeti elképzeléseik nem teljesülnek. Ennek a stratégiának fontos mozgatója a különféle országok egymáshoz viszonyított jóléti szintjének hierarchiája, s az ehhez kapcsolódó diskurzusok, nevezetesen, hogy a „keleti” nők „nyugati” társat keresnek maguk mellé, vagy legalábbis olyan helyi férfit, aki hajlandó kivándorolni. Valójában maga a kelet-nyugat diskurzus az egyik oka annak, amiért ezek a nők megrekednek a fent említett csapdában. Egész egyszerűen azt hiszik, hogy az együttélés egy nyugatias férfival szükségképpen meghozza a vélt nyugati típusú szabadságot is. E séma mögött a másik tényező az a konkrét történelmi tapasztalat, hogy az államszocializmus idején hozzászoktak a vegyes házasságokhoz.

A különböző biográfiákban és élettörténeti perspektívákban kirajzolódó fent leírt sémák kontextusba helyezik a migrációt. Ugyanakkor amint fentebb, a folyamat nemek szerinti szerveződésének elemzésekor megjegyeztük, a problémák a különféle migrációs terek sajátos szegmenseivel kapcsolatosak. Egyes esetekben a küldő közösség bizonyos viselkedésmintákat is előír, más esetekben pedig a fogadó társadalom bír ilyen erővel, megint máskor a közösségek közötti összjáték vezetett jellemző életpálya sémákhoz. Ily módon – ahogy fentebb is láttuk – a tradicionalitás csapdája a jelek szerint a szegényebb európai területek és a bevándorló országok közötti összjáték következménye és napjaink közéleti diskurzusának meghatározó elemévé vált az ún. iszlám fundamentalizmus vita kapcsán. A tradícióval átmeneti kapcsolatban álló emancipációs csapda ezzel szemben az egykori szovjet területek és az új bevándorló országok közötti kölcsönhatásból alakul ki. Előfordulhat, hogy ezek a különbségek később el fognak tűnni, és hogy a bevándorlás néhány évtizede után a különféle országokban ugyanaz játszódik majd le, mint amit a bevándorló or-

szágokban látunk a nemek és a migráció viszonyában. Ez azonban messze nem törvényszerű és láthattuk, hogy a tradicionalitás- és az emancipáció-csapda mélysége nagyon eltérő, és hogy ily módon a belőle való kiszabadulás esélyei is igen különbözőek lehetnek.

A bevándorlási helyek szerepét ugyancsak tetten érhetjük a kényszerű migráció és a menekülési folyamat háttérében is. Érdekes módon ez a séma nem jelenik meg az új bevándorló célországok esetében (Finnország kivételével), ugyanakkor kétségtelenül előfordul a tipikus bevándorló országokban. Korábban megjegyeztük, hogy ez könnyedén lehet egy egészen egyedi kölcsönhatás is. A falusi környezetben élő és történelmi viszontagságoktól tépázott, szerencsétlen sorsú népcsoportok (pl. Bosznia és Koszovó) olyan kultúrával rendelkeznek, amely korlátozza a kivándorlást, és így felvethető, hogy súlyos legitimáló indokokra van szükség az áttelepüléshez, miközben persze a traumák nagyon is valódiak lehetnek. Az 1990-es években ezek a csoportok Európán belül biztonságos helyet kerestek maguknak olyan országokban, ahol a menekültek befogadása legitim és támogatott volt. A fogadó ország szerepe abban jelenik meg, hogy pl. az oroszországi menekültek csak Németországban használják a megfigyelt mintát, más fogadó államban nem. Ez jelentheti azt is, hogy eleve „magas falakra” van szükség ahhoz, hogy menekült típusú találkozásra (migrációs kapcsolatra) kerülhessen sor (Böröcz 2002).

A magas falak hiánya abban a tekintetben is kitűnik az új bevándorló országok esetében, hogy többször fordulnak elő olyan nem végérvényes (inkább transznacionális) migrációs típusok, mint pl. amikor valaki szabálytalanul turista vízummal vagy üzleti céllal érkezik egy országba, amit (legalábbis a mi mintánkon belül) nem találunk meg más bevándorló célországok esetében. Ez igen csak reálisnak tűnik, hiszen az ilyen mozgások könnyebben előfordulnak akkor, ha a határokat nem érzékelik túlságosan korlátozóknak. Jelenleg ezt csak hipotézisként vethetjük föl, amely további vizsgálatot, és újabb adatbázisok bevonását igényli. A FEMAGE eredményei alapján azonban úgy tűnik, hogy a jövőbeni kutatás olyan kvalitatív vizsgálódásokat is igényel, amelyek segítségével megérthetjük a bevándorlás nemek szerinti szerveződését a különféle migrációs terekben, hogy megláthassuk, milyen módszerekkel és csatornákon át válhat lehetővé a különféle háttérű bevándorlók integrálása. Az bizonyos, hogy nem létezik olyan, mindenkire érvényes diskurzus vagy intézkedési stratégia, amely ebben a tagolt és nemek szerint is szervezett térben általános érvénnyel bírna.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika*. 47–48, június, 133–42.
Breckner, R. (2000): Processes of Reconstructing Migration Biographies: The Experience of ‚Return‘ from the West to the East of Europe after 1989. In Agozino, B.

- (ed.): *Theoretical and Methodological Issues in Migration Research: Interdisciplinary, Intergenerational and International Perspectives*, Aldershot, Brookfield/USA, Singapore, Ashgate, Sydney, 91–106.
- Chamberlayne, P. – Bornat, J. – Wengraf, T. (eds.) (2000): *The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative Issues and Examples*. Routledge, London.
- Donato, Katherine M. – Gabaccia, Donna – Holdaway, Jennifer – Manalansan, Martin, – Pressar, Patricia R. (2006): A Glass Half Full? Gender in Migration Studies. *International Migration Review*, 40. 1. 3–26.
- Flick, Uwe (1998): *An introduction to qualitative research*. Sage, London.
- Forsander, A. (ed.) (2002): *Immigration and Economy in the Globalization Process*. Sire Reports Series. No. 20. Vantaa.
- Hansen, R. (2002): Globalization, embedded realism and path dependence: the other immigrants to Europe. *Comparative Political Studies*, 35. 3. 259–283.
- Kovács, Éva – Melegh, Attila (2001): It could have been worse, we could have gone to America. – Migration Narratives in the Transylvania-Hungary-Austria Triangle. In Nyíri, Pál et al. (eds.) *Diasporas and Politics*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. 108–138.
- Kovács, Éva – Melegh, Attila (2004): A vándorlást elbeszélő narratívák neme avagy nők és férfiak elbeszélései – női és férfi elbeszélésmódok. In Pető Andrea (ed.): *A társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 175–198.
- Kovács, Éva – Melegh, Attila (2008): *Comparative analysis of the survey of female immigrants*. Working Paper, BIB, Federal Institute for Population Research, Wiesbaden, (megjelenés előtt).
- Lutz, H. (2002): At your service madam! The globalization of domestic service. *Feminist Review*, 70. 89–104.
- Melegh, Attila (2006): *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. CEU Press, Budapest.
- Mittelman, J. H. (2000): *Globalization Syndrome. Transformation and Resistance*. Princeton University Press, Princeton.
- Okólski, M. (1999): Migration pressures on Europe. In van de Kaa, D. – Leridon, H. – Gesano, G. – Okólski, M. (eds.) *European Populations. Unity in Diversity*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London.
- Orozco, M. (2002): Globalization and migration: the impact of family remittances in Latin America. *Latin American Politics and Society*, 44. 2. 41–66.
- Phizacklea, Annie (1998): Migration and Globalisation: A Feminist Perspective. In Koser, K. – Lutz, H. (eds.) *The new migration in Europe. Social constructions and social realities*. Palgrave, Macmillan Press Ltd. London. 21–38.
- Rath, Jan – Kloosterman, Robert (2000): A Critical Review of Research on Immigrant Entrepreneurship. *International Migration Review*, 34. 3. 657–681.
- Rosenthal, G. (1993): Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In *The Narrative Story of Lives* 1.(1).
- Sassen, S. (1996): *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. Columbia University Press, New York.
- Sassen, S. (1999): *Guests and aliens*. The New Press, New York.
- Sassen, S. (2001): *The global city. New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton, Oxford.

Silverman, David (1993): *Interpreting qualitative data. Methods for analyzing talk, text and interaction*. Thousand Oaks, London, Sage Publications, New Delhi.

Staring, Richard (2000): Flows of People. Globalisation, Migration and Transnational Communities. In Kalb, D. – van der Land, M. – Staring, R. – van Steenberg, B. – Wilterdink, N. (eds.) *The needs of globalization. Bringing society back in*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, Boulder, New York, Oxford. 203–216.

Tárgyszavak:

Nemzetközi vándorlás

Vándorlás

Nők

Kvalitatív elemzés

IN A GENDERED SPACE

Forms and reasons of migration and the integration of female migrants in eight European countries

Abstract

In this paper we analyse the biographic self-representation of female immigrants coming from third countries into eight European Union countries. Here we focus on the forms and reasons of migration in order to see what biographies are generated by the migrants themselves, and how we can relate them to overall discourses on migration and to migratory spaces.

The constructions of biographies are social facts, which seem to help us in understanding migration as a gendered process. Looking at the different types of biographies in this study only from the point of view of the type, process and reason of migration, it seems that the most important perspective of women when reconstructing their migration story is that, it is one way or another is related to gender and family issues. Thus we can state that migration is certainly a gendered process in the perspective of immigrant women as they reconstruct their life around gender relationships.

This can be the basis to understand some of their specific problems and social traps more closely related to the definite migratory spaces and sending communities when transforming their social spaces in the process of migration.

A MEGYÉK TÁRSADALOMSZERKEZETE ÉS A VÁNDORLÁSOK

NÉMETH ZSOLT

Vukovich György emlékére

1. Bevezetés

Az Eurostat 2008 februárjában tett közzé számításokat a tagállamok egy főre jutó GDP-jének és foglalkoztatási rátájának területi különbségeiről.¹ Az egy főre jutó GDP NUTS 3 szinten (Magyarországon ennek a megyék felelnek meg) mért területi különbsége az adattal rendelkező 23 EU-tagállam közül, Lettországot és Észtországot követően, hazánkban volt a harmadik legmagasabb. A 15–64 éves népesség foglalkoztatási rátájának NUTS 2 (regionális) szintű különbségei a ráták országon belüli szórása alapján 18 EU-tagállam közül, Olaszországot követően, Magyarországon volt a második legnagyobb. Ezek a számítások csak megerősítik azokat a hazai kutatási eredményeket, miszerint Magyarországot nagy, az EU-s környezetünkben is szokatlan méretűnek mondható területi különbségek jellemzik, amelyek ráadásul az elmúlt mintegy két évtized során növekvő tendenciát mutatnak. Az régebbi tagországok tapasztalatai alapján az is várható, hogy a csatlakozást követően számunkra is megnyíló, a területi kiegyenlítést szolgáló források ellenére a tendencia egy ideig még változatlan marad.

A területi egyenlőtlenségek vizsgálata során egy adott térség gazdasági mutatóihoz kapcsolhatók az ott élő népesség legfontosabb paraméterei, így a korszerkezet, az iskolai végzettség, a foglalkoztatottság jellemzői. Be kell látni azonban, hogy míg a gazdaságról, a gazdasági teljesítményekről és az ehhez

¹ A GDP-ről:

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tsdec220&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1> Az egy főre jutó GDP értékének megyék közötti szórása.

A foglalkoztatásról:

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tsdec440&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1> A 15–64 éves népesség foglalkoztatási rátájának szórása az adott országon belüli NUTS 2 (regionális) területi egységek között.

szorosan kapcsolódó foglalkoztatottságról visszamenőlegesen rendelkezésre állnak havi, negyedéves és éves adatsorok, addig a népesség számának változásáról igazán használható területi adatokhoz éves szinten juthatunk, amelyek pedig a népesség összetételének, jellemzőinek részletesebb taglalására alkalmasak, leginkább csak a népszámlálások során keletkeznek. De alapesetben a népszámlálási adatok is csak a vizsgált területi egységek népességében a két népszámlálás között bekövetkezett változások számszerűsítésére alkalmasak. Nem segítenek hozzá annak tisztázásához, hogy a kor- és családszerkezet, az iskolázottsági szint változásai (vagy éppen változatlansága) mennyiben köthető a helyben lakók jellemzőinek, körülményeinek átalakulásához és mennyiben migrációs hatásokhoz. A vándorlásoknak is legfeljebb az egyenlege lehet elemzés tárgya, arról, hogy az elköltözések és a beköltözések milyen mértékben járultak hozzá egy térség társadalomszerkezetének változásához, kevés részletes információ áll a kutatók rendelkezésére.

Hipotézisünk szerint a növekvő területi egyenlőtlenségek a gazdasági teljesítőképességben is kifejeződnek – és a leggyakrabban ebben ragadjuk meg ezeket –, ugyanakkor az ország térbeli társadalomszerkezetének átrendeződését is involválják. Más szóval, a magasabb presztízsű, magasabban képzett és jobb munkaerő-piaci pozíciókkal rendelkező társadalmi csoportok is inkább a jobb gazdasági mutatókkal rendelkező térségekben koncentrálnak, beleértve ebbe költözéseik fő irányát is. Ha hipotézisünk érvényes, a folyamat természetesen komoly hatást gyakorol azokra a térségekre is, amelyeknek a magas presztízsű csoportok hátat fordítanak. További kérdésként fogalmazható meg tehát, hogy kimutatható-e a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok migráció kiváltotta területi koncentrációja.

Vizsgálódásunk során – mint területi egységekre – a megyékre fókuszálunk, összevetve társadalomszerkezetük jellemzőit és azoknak az 1990–2001 között bekövetkezett és a lakóhelyváltozásokra visszavezethető átrendeződéseit. Hangsúlyozni kell azonban, hogy munkánk nem tekinthető a hagyományos értelemben vett migrációs elemzésnek, mivel empirikus bázisa nem a hozzáférhető migrációs statisztika, hanem a 2001. évi népszámlálás személyi adatai.² A népszámlálás személyi kérdőívén több kérdés is foglalkozott a válaszadók lakóhely-változtatásával. Az áttekinthetőség kedvéért az állandó lakóhely változására összpontosítunk, és a megyék társadalmi jellemzőit a „hol volt a jelenlegi megelőző lakóhelye (állandó lakcíme)” népszámlálási kérdésre adott válaszok segítségével dinamizáljuk. Így követni tudjuk azt, hogy a lakóhelyet változtatók honnan és mikor érkeztek arra az állandónak tekintett lakcímszámra, amit a népszámláláskor rögzítettek.

Fontos természetesen rögzíteni a választott módszer és az elemzés korlátait. Mivel az előző lakóhelyről rendelkezésre álló információkat az adatbázis dina-

² Az adatok leválogatásáért Pachmann Zsuzsának (KSH), az elemzésre alkalmas állomány kialakításához nyújtott segítségért Jónás Istvánnak (KSH) tartozom köszönettel.

mizálására, időbeli folyamatok megragadására alkalmaztuk, mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a lakóhely-változtatásokban részt vevők közül értelem-szerűen csak azok szerepelhetnek az elemzésben,

- akik életben voltak 2001. február 1-jén;
- akiket összeírtak a népszámláláskor (egyrészt a népszámlálás gyakorla-tilag soha nem teljes körű, másrészt azok a magyar állampolgárok, akik életvitelszerűen külföldön tartózkodtak, jó eséllyel maradtak ki belőle).

Az előző lakóhelyre vonatkozó információk alapján nem követhetők teljes egészében a lakóhely-változtatások. Ugyanis ha valaki egy megyéből a másikba költözött a vizsgált időszakban, majd tovább egy harmadikba vagy éppen vissza az elsőbe, adattal akkor is csak az összeírást közvetlenül megelőző lakóhelyről rendelkezünk. A társadalmi csoportok halálozási valószínűségében, halálozási rátájában fennálló sajnálatosan magas különbségek is torzító hatással járnak. Érzéketlen az alkalmazott megközelítés az intragenerációs társadalmi mobili-tásra is, vagyis arra, hogy valaki az új lakóhelyének településcsoportjába mi-lyen társadalmi réteg-jellemzővel érkezett és ez miként változott az ott töltött idő alatt.

Az értelmezési tartomány ilyen szűkítése sem lehetetleníti el azonban magát a módszert, sőt, segítségével alapvetően új információk is felszínre kerülhetnek.

2. A megyék társadalomszerkezete

A társadalom rétegződése, a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok elkü-lönülésében szerepet játszó tényezők a szociológia alapkérdései közé tartoznak. A talán legelterjedtebbnek számító, a munkaerő-piaci pozíción és a foglalkozá-son alapuló rétegződési modelleket az elmúlt évtizedekben számos éles kritika érte, amelyek egyebek között a fogyasztási szokásoknak, az életforma- és életstíluscsoportoknak, a társadalmi tőkének, a kapcsolati hálózatoknak, az informális gazdaságban betöltött pozícióknak a foglalkozási jellemzőket felül-író, a rétegződésre gyakorolt befolyását emelik ki (Kovách – Kuczi – Jókuthy 2006; Bukodi 2006; Kapitány 2007; Kolosi 1987). Mivel elemzésünkhöz a 2001. évi népszámlálás adatait használtuk, annak kérdőívsémájához az elméleti viták és kritikák ellenére alkalmazkodni kellett. Ugyanakkor úgy látjuk, hogy a KSH kategóriái alkalmasak az átalakuló magyar társadalom rétegződési jelle-mzőinek a megragadására, és ezek alkalmazásából nem következik a nagy társa-dalmi csoportok homogenitásának feltételezése. A KSH rétegződési kiadvá-nyának (KSH 2004) módszertanában³ szereplő kategóriák összevonásával elemzésünkhöz 7 társadalmi csoportot alakítottunk ki:⁴

³ http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/16/16_2_modsz.pdf

⁴ A Melléklet tartalmazza a csoportok kialakításának módját.

1. elitsoportok,
2. felső középrétegek,
3. középrétegek,
4. alsó középrétegek,
5. alsó rétegek,
6. a munkaerőpiacról kiszakadók,
7. inaktívak, akik soha nem dolgoztak.

A családi állásuk szerint gyermekstátusúakat és a tanulókat az eltartójuk társadalmi csoportjába soroltuk be, amennyiben az eltartó természetes személyként azonosítható volt az adatbázisban.

1. A megyék népességének megoszlása a társadalmi csoportok között, 2001
Population of the counties by social groups, 2001

Megyék	százalék							
	Elit	Felső közép-	Közép	Alsó közép-	Alsó	Munkaerőpiacról kiszakadók	Inaktívak, akik soha nem dolgoztak	Összesen
Budapest	11,6	19,1	44,2	11,8	6,1	3,6	3,5	100,0
Pest	5,8	11,7	44,6	20,8	10,0	4,2	2,9	100,0
Fejér	4,7	11,4	38,1	28,7	9,6	3,5	4,0	100,0
Komárom-Esztergom	4,7	11,7	39,4	27,3	10,2	3,3	3,4	100,0
Veszprém	4,8	11,4	38,4	28,4	9,6	3,2	4,2	100,0
Győr-Moson-Sopron	5,4	11,6	41,0	26,4	9,0	2,5	4,1	100,0
Vas	4,6	11,1	36,2	32,2	9,0	2,2	4,7	100,0
Zala	4,6	10,1	39,1	26,9	10,2	3,8	5,4	100,0
Baranya	5,5	10,4	38,4	22,8	11,7	6,0	5,1	100,0
Somogy	4,2	9,9	36,4	26,5	12,8	5,4	4,7	100,0
Tolna	3,9	9,6	36,4	29,3	11,4	5,0	4,3	100,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	4,3	9,7	34,8	23,6	12,9	9,4	5,3	100,0
Heves	4,4	10,4	37,4	27,8	10,5	5,4	4,1	100,0
Nógrád	3,5	9,4	38,8	24,9	13,5	6,1	3,9	100,0
Hajdú-Bihar	5,0	9,7	37,2	24,4	10,4	7,1	6,1	100,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	3,3	8,1	32,4	27,9	13,6	8,7	5,9	100,0
Jász-Nagykunszolnok	3,9	9,4	36,8	25,5	12,6	6,3	5,3	100,0
Bács-Kiskun	4,0	8,9	40,1	25,9	10,7	5,3	5,1	100,0
Békés	3,6	9,0	36,7	27,6	12,2	5,6	5,3	100,0
Csongrád	5,7	10,8	40,1	23,6	9,8	4,3	5,6	100,0
Magyarország	5,9	11,8	39,4	23,2	10,2	5,1	4,5	100,0

Az adatok forrása: Népszámlálás, 2001. Saját számítások.

A hét vizsgált társadalmi réteg nagyon eltérő arányt képvisel a főváros és a megyék népességében. Az elit részesedése kiemelkedően magas Budapesten (11,6%), több mint kétszerese az országos átlagnak (5,9%). Az értékek magas szórása miatt az elit aránya valamennyi megyében az országos átlag alatt maradt, azt csak Pest megye közelítette meg (5,8%); további négy megyében (Csongrád, Baranya, Győr-Moson-Sopron és Hajdú-Bihar) érte el vagy haladta meg az 5%-ot; négy megyében (Nógrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Tolna), továbbá a legalacsonyabb értéket mutató Szabolcs-Szatmár-Beregben (3,3%) 4% alatt maradt. A felső középréteg reprezentáltsága is Budapesten a legmagasabb, 19,1%. A közép-dunántúli és a nyugat-dunántúli megyékben – Zala – kivételével 11% fölötti a részarányuk, Szabolcs-Szatmár-Beregben, Bács-Kiskunban és Békésben pedig a legalacsonyabb, legfeljebb 9%-ot ér el. A középréteg hányada is Pest megyében (44,6%) és Budapesten (44,2%) a legmagasabb, míg Szabolcs-Szatmár-Beregben (32,4%) és Borsod-Abaúj-Zemplénben (34,8%) a legkisebb. Az alsó középrétegeknél változik a kép. Részarányuk néhány dunántúli megyében (Vas: 32,2%; Tolna: 29,3%; Fejér: 28,7%; Veszprém: 28,4%) a legmagasabb, a legalacsonyabb értékek pedig Budapesten (11,8%), Pest megyében (20,8%), Baranyában (22,8%), Csongrádban és Borsod-Abaúj-Zemplénben (23,6–23,6%) fordultak elő. Az alsó rétegek jelenlétét a megyék társadalmában jobbra a fordítottja jellemzi annak, mint amit a három legmagasabb presztízsű társadalmi csoportnál tapasztalhattunk. Budapesten (6,1%), Vas és Győr-Moson-Sopron megyében (9–9%), Fejérben és Veszprémben (9,6–9,6%), valamint Csongrádban (9,8%) a legkisebb a reprezentáltságuk, ugyanakkor Szabolcsban (13,6), Nógrádban (13,5), Borsod-Abaúj-Zemplénben (12,9%), Somogyban (12,8%), Jász-Nagykun-Szolnokban (12,6%) és Békésben (12,2%) éltek a legnagyobb arányban. A még nem tárgyalt további két réteg tagjai a munkaerőpiacról kiszakadók és az inaktívak, akik soha nem dolgoztak. Ők Borsod-Abaúj-Zemplénben a népesség 14,7%-át, Szabolcs-Szatmár-Beregben 14,6%-át tették ki, vagyis ezekben a megyékben minden hetedik embernek a két leghátrányosabb pozíció egyike jutott. Részarányuk magas Hajdú-Biharban (13,3%), Jász-Nagykun-Szolnokban (11,7%), Baranyában (11,2%) és Békésben (10,9%) is. Ezzel szemben Győr-Moson-Sopronban és Komárom-Esztergomban a népesség mindössze 6,6%-át, Vasban 6,9%, Budapesten és Pest megyében 7,1%-át képviselték.

A megyék népességének társadalmi rétegek közötti megoszlásából összességében ismerős kép rajzolódik ki. Budapestet, Pest megyét, Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl megyéit a magasabb presztízsű rétegek nagyobb, míg a hátrányos helyzetűek alacsonyabb hányada jellemzi, Szabolcs-Szatmár-Beregben, Borsod-Abaúj-Zemplénben, Jász-Nagykun-Szolnokban pedig éppen fordított a helyzet. Érdekes jegyeket mutat ebből a szempontból Hajdú-Bihar és Baranya. Ebben a két megyében mind az elitbe, mind a két alsó rétegbe tarto-

zók részaránya magasnak bizonyult, ami egyrészt a két megyeszékhelynek, Debrecennek és Pécsnek a népességen belüli súlyával, valamint egyetemi központ jellegével, másrészt a többi település ezekétől nagyban eltérő társadalomszerkezetével, a hátrányos helyzetű rétegek hangsúlyos jelenlétével magyarázható. A Dunántúl megyéi közül Somogy és Baranya inkább a keleti országrész-szel mutat hasonlóságot.

További összefüggéseket lehetne feltárni a megyék társadalmi csoportjainak kor és gazdasági aktivitás szerinti vizsgálatával, mivel a rétegek kialakításakor az inaktívakat az utolsó aktív foglalkozásuk, a gyermekeket és tanulókat pedig – mint már említettük – az eltartójuk rétege szerint soroltuk be. A gazdaságilag aktív korúak és azon belül is a gazdaságilag aktívak kiemelésével minden bizonnyal még finomítani lehetne a társadalomszerkezet és gazdasági teljesítőképesség összefüggéséről kirajzolódó képet. Mivel azonban vizsgálódásunknak nem ez az igazi tárgya és ezzel szétfeszítenénk tanulmányunk kereteit, ettől most eltekintünk.

3. A migráció hatása a népesség összetételére

A megyék népességének társadalomszerkezete (1. táblázat) döntően három tényező, a természetes népmozgalom, a társadalmi mobilitás és a vándormozgalom hatására alakult ki, ezek közül azonban csak az utóbbival foglalkozunk. A lakóhely megválasztásának lehetősége a személyes szabadság egyik legfontosabb eleme (Baumann 2005), ami egyként magában foglalja a lakóhelyváltogatás és a helyben maradás szabadságát. Ezt veszi semmibe a röghöz kötés, illetve a lakóhelyről való elűzés. Még kortársaink azok a generációk, amelyek tagjai saját sorsukban szembesülhettek ezzel: hol csak párt- és hatósági engedéllyel költözökdhettek, hol kitelepítéssel és kényszerlakhely kijelölésével kellett szembesülniük. Arról, hogy ezek a történelmi tapasztalatok milyen összefüggésben állnak a nemzetközi összehasonlításban alacsonynak mondható hazai migrációs mutatókkal, nem rendelkezünk kutatási eredményeken alapuló ismeretekkel. A kortárs viszonyok sokkal áttételesebben, de széles társadalmi csoportok számára nem kisebb determináló erővel nyitják és zárják a térbeli mobilitás lehetőségeit.

A belső mobilitás hosszú idősorainak vizsgálatából az a következtetés vonható le, hogy a rendszerváltozásnak nevezett események után „az 1980-as évek több tendenciája úgy folytatódott, mintha semmi sem történt volna” (Dövényi 2007). Az állandó lakóhely-változtatások száma 1990 után is évente jobbra 200 ezer és 250 ezer között ingadozott. Tegyük azonban hozzá, hogy ezek az adatok annyiban torzítják a társadalom térbeli átrendeződéséről alkotott képet, hogy nem szűrik ki sem az életük során számos alkalommal lakóhelyet és ezzel együtt települést váltókat, sem az oda-vissza költözőket. A 2001. évi népszám-

lálás során rögzített állandó lakóhely-változások elemzésével a migrációnak a térbeli társadalomszerkezetre gyakorolt hatását új oldalról közelíthetjük meg.

3.1. Népeségmozgás a 2001-es lakóhely és a születéskori lakóhely összevetése alapján

Elsőként azt emeljük ki, hogy a migráció szabadságában is tetten érhető a magyarországi térbeli egyenlőtlenségek leírására régóta használt jelenség, a „települési lejtő”. Budapesttől a legkisebb települések felé haladva – az 50 000–99 999-es lélekszámúaknál tapasztalható kis töréstől eltekintve – monoton nő azok aránya, akik születésük óta állandó lakóhelyükön laknak (2. táblázat). Hányaduk Budapesten és a megyei jogú városokban 15,3%, a 199 főnél kisebb falvakban pedig valamivel meghaladja az egyharmadot. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a 2001-ben összeírt népesség térbeli elhelyezkedése még alapvetően magán viseli annak az urbanizációs ciklusnak a nyomait, amit a falvakból a városok, a kisebb településekből a nagyobb lélekszámúak felé irányuló áramlás jellemez. A népesebb településeken a születésük óta állandó lakóhelyükön lakók arányát egyrészt a nagyobb mobilitási készség, másrészt pedig az csökkenti, hogy itt telepednek le a kisebb-nagyobb falvakból elköltöztek.

2. A születésük óta állandó lakóhelyükön lakók száma és aránya, 2001
Number and proportion of those who have lived on the place of their permanent residence since their births, 2001, %

Igazgatási rang, népességnagyság-csoport	Népesség	Ebből születése óta állandó lakóhelyén lakók	
		fő	százalék
Budapest	1 777 921	272 677	15,3
Megyei jogú városok	2 033 919	311 470	15,3
Többi város, község			
50 000–99 999	56 567	10 379	18,3
30 000–49 999	503 190	84 799	16,9
20 000–29 999	574 519	101 701	17,7
15 000–19 999	484 932	90 998	18,8
10 000–14 999	614 030	127 125	20,7
5 000–9 999	932 443	203 287	21,8
3 000–4 999	775 639	177 553	22,9
2 000–2 999	729 874	173 353	23,8
1 500–1 999	474 861	115 078	24,2
1 000–1 499	464 863	122 856	26,4
500–999	497 655	139 985	28,1
200–499	239 934	74 984	31,3
199 és kevesebb	37 968	12 840	33,8
Magyarország	10 198 315	2 019 085	19,8

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás. Saját számítások.

Magyarország az éves migrációstatisztikai adatok szerint sem tartozik az élénk belső vándorlással jellemezhető országok közé, és a népszámlálási adatok is ezt erősítik meg: a 2001-ben összeírt népességnek az ötöde az anya születéskori lakóhelyén élt. A kis távolságú migráció bizonyult a legjellemzőbbnek, ugyanis az embereknek kevés híján a fele a születéskori lakóhelyéről a megyén belüli településre költözött. Nagyobb távolságúnak minősíthető migrációra a népességnek az a mindössze 28,5%-a vállalkozott, amely a megyén kívüli lakóhelyet választott magának.⁵ A külföldön születettek aránya 1,9%-ot tett ki. A megyénkénti adatok részben egybecsengenek azzal, ami a 2. táblázatból kiolvasható: az aprófalvas megyékben, így Szabolcs-Szatmár-Beregben, Zalában, Nógrádban és Vasban a népességnek hozzávetőleg egynegyede él a születéskori lakóhelyén, míg a skála másik végén Budapest mellett Csongrád, Békés, Tolna és Bács-Kiskun megye szerepel, 18% körüli értékekkel. Ez utóbbiak település-szerkezetében a nagyobb lélekszámú települések dominálnak. Ezt a csoportot követi a kifejezetten aprófalvas Baranya megye, ami arra utal, hogy történeti

⁵ Az adatokat a Melléklet I. táblázata tartalmazza.

hatások felülírják a településszerkezeti meghatározottságot, így Baranya esetében a '60-as és '70-es években a bányaiipar jelentős munkaerővonzó hatásának tulajdoníthatóan relatíve alacsony a születéskori lakóhelyükön élők aránya.

Az ország keleti felében elhelyezkedő hét megyében a legmagasabb azoknak az aránya (64–70%), akik kis távolságra költöztek, és 2001-es állandó lakóhelyük ugyanabban a megyében volt, ahol születtek. Csongrád kivételével ezek azok a megyék (Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg), amelyeknek a társadalmi rétegek szerinti összetétele kapcsán is kiemeltük a munkaerőpiacról kiszakadók és a soha nem dolgozott inaktívak magas hányadát. Eszerint a leképzésnek ezen a sok szempontból elnagyoltnak mondható szintjén is összefüggés mutatkozik a társadalmi státusz és a költözködés szabadságának érvényesítése között. Pest megyében volt a legkisebb azok aránya (39%), akik 2001-ben ugyanabban a megyében laktak, mint születésükkor. Budapesten ez a csoport 46%-ot képviselt, majd hét dunántúli megye következik a rangsorban.

A megyén kívül születettek részaránya rávilágít arra, hogy a vizsgált generációkra mely területi egységek bírtak a legnagyobb vonzerővel. Szinte magától értetődőnek mondható, hogy e tekintetben Budapest és Pest megye emelkedik ki a megyék sorából, ahol a népesség 38–38%-a született más megyében. Az azonos értékek mögött eltérő időszakok és társadalmi mozgások húzódnak meg. Budapest a sajátos pályán futó magyarországi urbanizáció idején, a '80-as évek végéig volt a belföldi vándorlások kiemelkedő célterülete. Pest megyét ugyan már a '70-es években is erőteljes népességnövekedés jellemezte, ebben azonban közrejátszottak azok az adminisztratív korlátozások, amelyek a távolabbi megyékből érkező, a budapesti ipar olcsó munkaerő iránti igényét kielégítő emberek fővárosi letelepedését akadályozták, így az érintettek feltorlódtak az agglomerációs övezetben. Gyökeres fordulat következett be a '90-es években, amikor a tömegessé vált kiköltözés nyomán rendkívül markáns szuburbán övezet alakult ki. Őt, az államszocializmus alatti iparosításban erősen érintett dunántúli megyében (Fejér, Komárom-Esztergom, Tolna, Baranya, Veszprém) 20%-ot meghaladó a más megyében születettek részaránya. Ugyanakkor Szabolcs-Szatmár-Beregben mindössze 8,4%, de Borsod-Abaúj-Zemplénben, Békésben és Nógrádban is legfeljebb 13%-ot tesz ki, vagyis ez utóbbi a területek bizonyultak legkevésbé vonzóknak a migránsok számára.

A 2001-es állandó lakóhely és a születési hely egybevetése során az adatok több mint két emberöltőnyi időszakot fognak át. Az összeírtak 1,7%-a, több mint 180 ezer fő még az Osztrák-Magyar Monarchiában, a történelmi Magyarországon született. Ahogyan visszafelé haladunk az időben, a migráció társadalmi szerkezetet formáló hatásáról valló adataink úgy válnak egyre esetlegesebbé, a halálozási gyakoriság növekedése miatt. Bár éppen a halálozások rétegspecifikus különbségei miatt torzulásokkal is számolni kell, a kirajzolódó kép mégis ismerős és magán viseli a 20. század történelmének lenyomatát. Ha

abból indulunk ki, hogy a legutóbbi népszámláláskor Magyarország népességének az ötöde születés kori lakóhelyén élt, és mindössze 28,5%-a költözött el az annak megfelelő megyéből, annyit mindenképpen rögzíthetünk, hogy a 20. század – minden történelmi és politikai viszontagsága ellenére – nem bizonyult a kalandozások korának. Az evidens, hogy a megyék esetében nem beszélhetünk helyi társadalomról, ez a kategória alapvetően a települések szintjére vonatkoztatható. Ez utóbbiak feladata a beköltözők beépítése, integrálása a helyi világba és az elköltözötték helyének, szerepének a pótlása. A helyi társadalmak integráltságát és integráló erejét hiányoló kritikák csak a települések egy nagyon szűk köre esetében hivatkozhatnak a migrációs nyomásra és annak nehézségeire, ami a nagyszámú beköltöző beilleszkedésével jár. Bár találhatunk példát arra is, mondjuk Pécs esetében, amikor egy középváros helyi társadalmának – nem függetlenül természetesen a politikai viszonyoktól – nem sikerült integrálni azokat a bevándorlókat, akik alig két évtized alatt duplájára duzzasztották a város népességét. De a magyar települések többségére nem ez volt a jellemző. Annak ellenére, hogy az adatok megyei szintű elemzése sok mindent elsimít és eltakar, közte a megyeszékhelyek, a kis- és középvárosok és a falvak népességének nyilvánvalóan eltérő migrációs sajátosságait, még ezen az aggregált szinten is értelmezhető különbségeket találunk.

A beköltözések leginkább Budapest és Pest megye népességének az összetételét változtatták meg, de Fejérben, Komárom-Esztergomban, Tolnában, Baranyában és Veszprémben is 20% fölötti a megyén kívül születettek népességen belüli aránya. A keleti országrész hét megyéjében a beköltözők hányada 15% alatt maradt, illetve Bács-Kiskunban éppen annyit tett ki. Ezek közé ékelődött be a Dunántúlról Vas megye, 13%-os aránnyal. Az utóbbi különleges helyzetét részben annak tulajdoníthatjuk, hogy a II. világháborút követő évtizedekben az Ausztriával határos területeire belépni is csak külön engedéllyel lehetett, másfelől – megint csak földrajzi helyzetével összefüggésben – szerencsésen elkerülték a szocialista iparfejlesztés hullámai. (Mint később látni fogjuk, a költözködések társadalomszerkezetre gyakorolt hatása szempontjából is különleges a megye státusa.) Összességében a vizsgált adatok is megerősítik az idevágó ismereteket: Magyarország 2001-es népességének térbeli elhelyezkedése magán viseli annak a történelmi időszaknak a nyomait, amikor a költözködések fő iránya a főváros és annak Pest megyével lefedett vonzáskörzete volt, ezt egészítette ki a keleti országrészből a Dunántúl iparosított megyéibe irányult a migráció.

A migráció célterületeit követően érdemes röviden áttekinteni azt is, hogy mely megyék voltak a fő kibocsátók (az adatok a Melléklet II. táblázatában láthatók). Az abszolút számokat tekintve messze Budapest vezet, a megyékből több mint 290 ezren jelölték meg születési helyükként. Tudjuk azonban, és később több vonatkozásban is hivatkozunk rá, hogy e mögött leginkább a '90-es években felgyorsult szuburbanizáció áll, és a fővárost elhagyók többsége

Pest megye szuburbán településein található. A második legnagyobb kibocsátó Szabolcs-Szatmár-Bereg megye volt, amelyet szerte az országban több mint 177 ezren neveztek meg születési helyükként. Mivel a főben mért kibocsátás erősen függ a megye népességszámától, ezért elvégeztük az ehhez való viszonyítást is. A listát ezen mérés szerint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vezeti, a legutóbbi népszámláláskori népességének 30%-át teszik ki azok, akik ott születtek, de más megyében élnek. Közülük a legtöbben Budapestre vándoroltak (60 ezer fő), további 30 ezren pedig Pest megyében telepedett le, de jelentős a szomszéd megyékbe, Hajdú-Biharba (25 ezer) és Borsod-Abaúj-Zemplénbe (20 ezer) költözötték száma is. Budapest népességéhez Pest megye után a szabolicsiak járultak hozzá a legnagyobb számban. Jász-Nagykun-Szolnok csak néhány tized százalékponttal marad el Szabolcs-Szatmár-Beregtől, majd Békés következik, 27%-os értékkel. Azt is mondhatjuk, hogy a 20. század során ezeknek a megyéknek a népességmegtartó ereje bizonyult a legkisebbnek. Velük szemben – a népességszámhoz viszonyítva – Győr-Moson-Sopron, Baranya és Pest megye szülöttei élnek a legkisebb arányban más megyékben.

3.2. Népmozgás a 2001-es lakóhely és az előző állandó lakóhely összevetése alapján

A következőkben vizsgálatunk időhorizontját részben szűkítjük, amennyiben azokra koncentrálunk, akiknek a 2001. népszámlálás során rögzített lakóhelyéhez képest volt előző állandó lakóhelye, a mélységét azonban növeljük, ugyanis immár kitérünk a költözők társadalmi jellemzőire is.⁶

A legutóbbi népszámlálás során az ország népességének mintegy ötöde születéskori lakóhelyén élt, több mint kétharmadot (68,7%) tett ki azok aránya, akik csak rövid távolságra költöztek, vagyis előző lakóhelyük is abban a megyében volt, ahol összeírták őket. Nagyobb távolságú, vagyis a megyehatáron kívülre költözésről 10,5% számolt be, 1%-nak volt az előző állandó lakóhelye az országhatáron kívül (Melléklet III. táblázat). Mivel a népszámlálási kérdőíven csak az előző lakóhelyre vonatkozó adatokat rögzítették, ezért a tényleges költözések száma ennél bizonyosan jóval nagyobb volt. Ugyanakkor a születéskori lakóhellyel összevetve jóval kevesebb, alig több mint egyharmadnyi a megyék között lakóhelyet változtatók aránya, ami arra utal, hogy lecsengtek a nagy belső migrációt előidéző társadalmi hatások. A '80-as évek végének politikai és gazdasági változásai nem okoztak mennyiségi fellendülést a vándorlásokban.

⁶ Természetesen az adataink rendelkezésre álltak ahhoz is, hogy a születéskori lakóhely összefüggésében is vizsgáljuk a helyben maradók és a költözők rétegjellemzőit, erről terjedelmi korlátok miatt mondtunk itt le.

Adataink szerint Pest megyében (27%), Budapesten (14%) és Fejér megyében (13%) éltek a legnagyobb arányban olyanok, akiknek az előző állandó lakóhelye más megyében volt. A legelső esetében a már jelzett erőteljes szuburbanizálódással magyarázható a kiugró érték, Budapest pedig a munkaerőpiacának, politikai, gazdasági, kulturális központ jellegének és az ország immár hagyományosnak mondható túlcentralizáltságának köszönhetően még akkor is nagy vonzóerővel bír, ha az elmúlt közel két évtizedben mintegy 300 ezren hagyták el. A másik póluson Borsod-Abaúj-Zemplén (4,1%), Szabolcs-Szatmár-Bereget (4,6%) és Békést (5,4%) találjuk.

A belföldi előző állandó lakóhellyel rendelkező közel 1,1 milliós népesség adataiból elkészítettük a megyék közötti költözések mátrixát. Ebből kiolvasható a migráció mintázata. Vannak megyék, amelyek között elenyésző a népességmozgás, így pl. a Dunántúlról Nógrádba költözők száma nem éri el a 200-at. A legcsekélyebb mozgás Vas és Nógrád között van, Nógrádban mindössze 95-en jelölték meg előző lakóhelyükként Vas megyét. Ezzel szemben Budapestről több mint 193 ezren költöztek Pest megyébe, de közel 77 ezer fős az ellenkező irányú mozgás is. Ugyanakkor a migrációs kapcsolatok nem csupán a közép-magyarországi régió belül rendkívül erőteljesek, de nagyon markáns volt a mozgás a főváros felé Borsod-Abaúj-Zemplén (19 300 fő), Szabolcs-Szatmár-Bereg (17 600 fő), Jász-Nagykun-Szolnok (13 000 fő) mellett Fejérből, Hajdú-Biharból, Bács-Kiskunból és Hevesből is (10–13 ezer fő). A nagy lélekszámú kelet-magyarországi megyékből Pest megyébe költözők száma is 7–12 ezer fő közötti. A vándorlások egyenlegéből kirajzolódnak a migrációs erővonalak. Mint a 3. táblázatból látszik, a belföldi vándorlások domináns gravitációs centruma Pest megye, egyenként és maradéktalanul pozitív egyenleggel. Budapest szaldója Pest megye mellett Fejérrel is negatív. Ebből arra következtethetünk, hogy a főváros körüli szuburbanizálódás a jó közlekedési kapcsolatoknak köszönhetően túlcsoportult a közép-magyarországi régió határain és elérte Fejér megyét is. Feltevésünk mellett szól az is, hogy ennek Pest megyével szemben mutatkozó vesztesége inkább negatív nullának tekinthető, hiszen 20 fő alatt maradt. Győr-Moson-Sopron is kiemelkedő célpont, a főváros és Pest megye kivételével minden relációban pozitív a mérlege. A tendenciát tekintve: a dunántúli megyék – néhány kivételtől eltekintve – népességet nyertek a keleti országrész megyéitől. A kivételt egyrészt Csongrád és Heves képezi, amelyeknek az egyenlege Somogyval és Tolnával szemben pozitív, közöttük a sorrendet az egymással szembeni eredmény dönti el, másrészt Bács-Kiskun, amely a vele szomszédos Tolnából több lakost vonzott, mint viszont. Ennek köszönhetően Csongrád és Heves beékelődött a dunántúli megyék listájának alsó szegmensébe, Tolna viszont leszorult a kelet-magyarországi megyék közé. A kivételektől eltekintve a Dunától keletre fekvő megyék csak egymással szemben könnyelhettek el vándorlási nyereséget. Szabolcs-Szatmár-Beregnek mint nagy kibo-

csátó, de csekély vonzerővel rendelkező megyének mindenkivel szemben negatív a szaldója.

3. A megyék vándorlási egyenlegének összesítése
Summary of the balance of migration in the counties

Megyék	A más megyékkel szembeni pozitív vándorlási egyenlegek száma
Pest	19
Budapest	17
Győr-Moson-Sopron	17
Fejér	16
Komárom-Esztergom	15
Veszprém	13
Baranya	12
Zala	12
Vas	11
Csongrád	10
Somogy	10
Heves	9
Bács-Kiskun	7
Tolna	7
Nógrád	5
Hajdú-Bihar	3
Jász-Nagykun-Szolnok	3
Békés	2
Borsod-Abaúj-Zemplén	1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás. Saját számítások.

A belső vándorlásoknak az állandó lakóhely változásaiból kiolvasható mintázata az alábbi trendekben foglalható össze:

1. Az ország minden részéből erőteljes áramlás Budapest és Pest megye irányába.
2. Vándorlás a keleti országrészből a Dunántúlra.
3. A Dunántúlon belüli fő irányok – az 1. pontban említetten túl – a közép-dunántúli régió és Győr-Moson-Sopron megye felé mutatnak.
4. Kelet-Magyarországon belül Csongrád, Heves és Bács-Kiskun vonzereje kiemelkedik a nagyrégió többi megyéje közül.

3.3 Az állandó lakóhelyet váltók társadalmi jellemzői

A megyék társadalomszerkezetéről írtak és a 3. táblázat adatainak egybevetése alapján úgy tűnhet, hogy összefüggés állhat fenn a hátrányos társadalomszerkezet és legtöbb viszonylatban negatív vándorlási egyenleg között. Úgy véljük azonban, hogy a helyzet ennél sokkal komplikáltabb. A következőkben azt próbáljuk kibontani, hogy a megyék közötti lakóhelyváltozásokhoz milyen rétegjellemzők kapcsolhatók. Bár a hátrányos helyzetű csoportoknak a költözködés szabadságának gyakorlására kevesebb lehetősége nyílik, mint a magas presztízsű rétegeknek, vándorlásukkal mégis hozzájárulhatnak egy térség társadalmi összetételének megváltozásához. Ugyanezt elmondhatjuk persze az elitről és a felső középrétegről is, amelynek tagjai mobilabbak, de koncentrációdásuk, illetve tömeges elvándorlásuk ugyancsak nyomot hagy a társadalomszerkezeten. Vaskos leegyszerűsítés abból kiindulni, hogy a magas státusú csoportok részarányának növekedése jó, az alacsony státusúak gyarapodása pedig rossz egy település, kistérség vagy megye számára. Problémák forrása lehet viszont az, ha túl egyoldalúvá válik egy területen a társadalom összetétele. A szegregáció régi problémája és kutatási területe a szociológiának, de mai is nehéz lenne megmondani, milyen egy társadalom optimális összetétele, milyen arányban legyenek benne az egyik és a másik rétegbe tartozók. Ráadásul ez nem kívánság dolga, adott térben és időben meghatározott arányban élnek a különböző társadalmi csoportokba sorolható emberek. A különböző policyk a legnagyobb eséllyel még a térbeli elhelyezkedésükre gyakorolhatnak hatást, ha egyáltalán megfogalmazznak ilyen célokat.

Bár a megyei adatok csak hangsúlyozottan elnagyolt területi elemzésre alkalmasak, mégis úgy véljük, érdemes foglalkozni ezzel a vizsgálati szinttel is. Abból a szempontból persze a 20 területi egység is bonyolult, hogy pl. a vándorlások keresztábrája már ekkor 400 cellából áll, és ebből kell kihámozni a folyamatok jellemzőit. Ha ezt még multiplikáljuk a 7 társadalmi csoporttal, akkor garantáltan nehezen áttekinthető lesz a mátrixunk. Az egyszerűsítés szándékával kreáltunk egy úgynevezett társadalmiréteg-indexet (TRI), amely egy értékbe sűríti azt a relációt, hogy a hét összevont társadalmi csoport bármely terület népességében milyen arányban van jelen.

A TRI számítási módja:

$$TRI = \left(\frac{r_1}{r_2} + \frac{r_1}{r_3} + \frac{r_1}{r_4} + \frac{r_1}{r_5} + \frac{r_1}{r_6} + \frac{r_1}{r_7} + \frac{r_2}{r_3} + \frac{r_2}{r_4} + \frac{r_2}{r_5} + \frac{r_2}{r_6} + \frac{r_2}{r_7} + \frac{r_3}{r_4} + \frac{r_3}{r_5} + \frac{r_3}{r_6} + \frac{r_3}{r_7} + \frac{r_4}{r_5} + \frac{r_4}{r_6} + \frac{r_4}{r_7} + \frac{r_5}{r_6} + \frac{r_5}{r_7} + \frac{r_6}{r_7} \right),$$

ahol: r_1 = elitcsoportok,

r_2 = felső középrétegek,

r_3 = középrétegek,

r_4 = alsó középrétegek,

- r_5 = alsó rétegek,
 r_6 = a munkaerőpiacról kiszakadók,
 r_7 = inaktívak, akik soha nem dolgoztak.

Képletként a következő formában írható fel:

$$TRI = \sum_{i=1}^{K-1} \sum_{j=i+1}^K \left(\frac{x_i}{x_j} \right),$$

ahol – jelen feltevések mellett – $K=7$.

Az index értéke önmagában nem értelmezhető, csak megyék, település csoportok, illetve jelen esetben a vándorlással kapcsolatban különböző magatartást mutató csoportok összehasonlítására alkalmas. Mivel a mutató a népszámlálási adatok alapján létrehozott, a munkaerő-piaci pozíciókat kifejező rétegek összevonásával kialakított 7 rétegből indul ki, amelyek egyúttal a munkaerőpiachoz való viszony alapján hierarchiát is kifejeznek, preferálja a magasabb státusúak jelenlétét azáltal, hogy azok többször szerepelnek a képlet számlálójában. A magasabb státusúak nagyobb részaránya egy csoporton belül az index értékét felfelé, kisebb részarányuk, illetve a hátrányosabb helyzetű csoportok markánsabb jelenléte lefelé mozdítja. A TRI működésének magyarázataként nézzük meg, hogy a harmadik legmagasabb, illetve a harmadik legalacsonyabb TRI-értékű megye, Győr-Moson-Sopron, illetve Hajdú-Bihar rétegszerkezete miként viszonyul egymáshoz. Az elit megyéken belüli részaránya – Budapesttől eltekintve – Győr-Moson-Sopronban a 4., Hajdú-Biharban az 5. legmagasabb, tehát ez még nem igazán differenciál közöttük. A felső közép- és a középrétegek aránya Győr-Moson-Sopronban a 2. legmagasabb, Hajdú-Biharban közel 2, illetve 4 százalékponttal alacsonyabb, ami az utóbbit a középmezőnybe pozicionálja. Az alsó középrétegek aránya is a dunántúli megyében a magasabb. Az alsó rétegek reprezentáltsága már Hajdú-Biharban az erősebb, a munkaerőpiacról kiszakadók hányada pedig közel háromszorosa a győr-moson-soproninak. A soha nem dolgozott inaktívak csoportjába soroltak a megyék közül Hajdú-Biharban képviselik a legnagyobb arányt, míg Győr-Moson-Sopron e tekintetben a legkedvezőbb helyzetű negyedbe tartozik. Mivel a népesség nagy többségét kitevő felső közép-, közép- és alsó középrétegekbe tartozók részaránya Győr-Moson-Sopronban, az alsó rétegekbe, a munkaerőpiacról kiszakadókba és a soha nem dolgozott inaktívak kategóriájába soroltak súlya Hajdú-Biharban magasabb, ez a TRI-értékben a két megye között 35,4 pontnyi különbséget produkál, az előbbi javára (lásd az 1. és a 4. táblázat adatait).

Magyarország 2001-es TRI-mutatója 50,4, ehhez Heves és Tolna megye értékei esnek a legközelebb. A legmagasabb érték Budapesté, amely azonban csak kevéssel előzi meg Vas és Győr-Moson-Sopron megyét. Ez a három terület jellemezhető *kiemelkedően magas státusú* népességgel. A Komárom-Esztergom, Pest, Veszprém és Fejér alkotta csoportot nevezhetjük a *magas státusú* megyéknek. Egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy ez a két csoport

egybeesik a közép-magyarországi, a közép-dunántúli, továbbá – Zala kivételével – a nyugat-dunántúli régióval, amely pozícióban ugyan rögtön utánuk következik, de lényegesen kisebb, inkább a következő csoportéhoz közelálló TRI-értékkel. Az *átlagos státusú*akba tartozik az említett Zala, valamint Heves, Tolna, Csongrád és Nógrád. Miközben tehát a kiemelkedő és a magas státusú megyék zárt földrajzi egységet alkotnak, az átlagosak határosak velük – Csongrád kivételével, amely alacsonyabb státusú területekből emelkedik ki. Az *átlag alatti* csoport Bács-Kiskunból, Somogyból és Baranyából áll. A csoportképzésnél nem csupán a megyék TRI-értékeinek közelségére és távolságára voltunk tekintettel, hanem figyelembe vettük a földrajzi elhelyezkedésüket is. Így az *átlag alatti* és az *alacsony* státusú csoport határát Baranya és Békés között húztuk meg, aminek folytán meglehetősen kompakt területi egységek alakultak ki. Ha az elkülönítést pusztán a pontértékek alapján végezzük el, akkor még Jász-Nagykun-Szolnok is az átlag alatti csoport tagja lehetne. Mivel a földrajzi szempontok érvényesítése növeli az áttekinthetőséget, végül Békést és Jász-Nagykun-Szolnokot is az *alacsony státusú* csoport tagjai közé soroljuk. Megállapíthatjuk, hogy az ide tartozó megyék – éppen a határesetnek minősülő Jász-Nagykun-Szolnok kivételével – közvetlenül nem érintkeznek a kiemelkedő és magas státusú területet alkotó megyékkel.

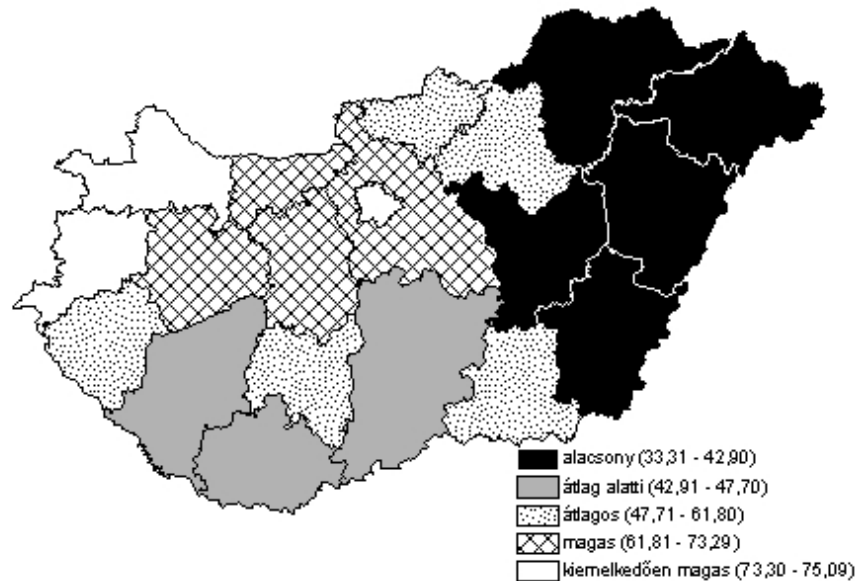
4. A megyék TRI-értékei

The values of the index of social stratification (TRI) in the counties

Megyék	Teljes népesség	Születés kori állandó lakóhelyén lakók	Költözők		
			összesen	megyén belül	megyén kívülről
Budapest	75,1	80,0	92,5	99,6	72,4
Vas	74,9	64,9	83,8	86,4	66,4
Győr-Moson-Sopron	73,3	71,9	88,8	91,8	69,5
Komárom-Esztergom	68,5	67,7	74,2	76,3	63,5
Pest	67,7	69,5	74,0	68,3	86,9
Veszprém	63,2	58,0	71,6	73,1	64,0
Fejér	61,9	61,3	70,8	71,8	66,7
Zala	52,2	48,6	57,0	57,6	52,5
Heves	50,6	48,6	59,8	60,9	53,0
Tolna	49,5	44,8	53,5	54,6	46,2
Csongrád	49,0	50,5	60,1	61,8	50,2
Nógrád	47,8	48,2	51,1	51,5	47,9
Bács-Kiskun	45,7	42,3	49,0	49,6	44,3
Somogy	45,3	36,5	53,0	54,2	46,7
Baranya	43,0	39,8	52,5	54,3	42,4
Békés	42,7	34,9	48,4	48,9	42,7
Jász-Nagykun-Szolnok	40,5	36,9	43,9	44,0	43,5
Hajdú-Bihar	37,9	36,7	43,8	44,0	41,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	35,3	29,3	39,7	39,9	38,3
Szabolcs-Szatmár-Bereg	33,3	27,8	37,5	37,9	33,4

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás adataiból saját számítások.

A mintázat szerint tehát a közép-magyarországi régióból és a Dunántúl északi részéből áll össze a kiemelkedően magas és a magas státusú megyék tömbje, ennek peremén helyezkednek el – Csongrád kivételével – az átlagosak. Az átlag alattiak egy kis ívet alkotó csoportba rendeződtek az ország déli részén, míg az alacsony státusú leszakadók ugyancsak kompakt egységet alkotnak az ország keleti-északkeleti peremén, magukban foglalva a legkülönbébb megközelítésű területi elemzésekben hagyományosan elmaradottnak bizonyuló Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyét. Mindennek egyik tanulságaként rögzíthetjük, hogy a megyék társadalomszerkezeti képe részben megerősíti, részben oldja azt a tradicionális meggyőződést, hogy a Duna vonala az ország fejlettebbnek tartott nyugati és a kevésbé fejlett keleti felének a határa. Megerősíti annyiban, hogy a legmagasabb státusú népességgel jellemezhető megyék következetesen Közép-Magyarországon és a Dunántúl északi részén koncentrálnak, a Dunától keletre elterülő megyék TRI-értékei pedig messze esnek tőlük, ilyen értelemben beszélhetünk merev határvonalról. Az oldódás jele egyrészt az, hogy – mint a csak gazdasági jellemzőkre alapozó elemzések is már több mint egy évtizede jelzik – a dunántúli Baranya és Somogy gazdasági jellemzői alapján több hasonlóságot mutat az alföldi megyékkel, mint a dunántúliakkal, és ezt a társadalomszerkezeti elemzés is alátámasztja. Új, markáns jelenség a nagyjából a Balaton tengelyében meghúzható határvonal kialakulása és megerősödése: az ettől délre fekvő megyék jellemzőik alapján átcsúszhatnak a keleti országrészbe. Eszerint tehát a fejlett térség összezsugorodik, és határvonalai karakteresebbé válnak. Ugyanakkor pozitív fejlemény, hogy Heves, Csongrád és – bizonytalanabban, de talán a legmeglepőbb módon – Nógrád megye elemelkedni látszik a keleti országrész többi megyéjétől. Nógrád helyzetének a megértése további elemzéseket igényelne azt eldöntendő, hogy a Közép-Magyarországhoz való földrajzi közelségében és annak kisugárzásában van-e a magyarázat vagy más tényezőkben.

*I. A megyék csoportosítása a népességük átlagos TRI-értéke alapján
Distribution of the counties by their populations' mean TRI
(index of social stratification) values*

A TRI alkalmazásával nyert helyzetkép pillanatfelvétel 2001-ből. A vándorlások hatásának számbavételével megkíséreljük dinamizálni az állóképet. Az első fontos megállapítás, hogy a kiemelkedően magas és magas státusú népességgel jellemzett megyék a kívülről beköltözők magas TRI-értékei tekintetben is tömböt alkotva válnak el a többitől, bár belső sorrendjük némiképpen különbözik attól, amit a teljes népességnél tapasztaltunk. Itt Pest megye, Budapest és Győr-Moson-Sopron megye áll az élen, vagyis összességében ide költöztek be a legmagasabb státusú csoportok. Az átlagos státusú megyék tömbje is szinte változatlan, azzal az eltéréssel, hogy az átlag alatti csoportba sorolt Somogy egészen minimális értékkel megelőzi Tolnát. A legjelentősebben Baranya pozíciója változott, ugyanis az átlag alatti csoportból a hátról számított negyedik helyre csúszott, vagyis relatív helyzetén a kívülről beköltözők státusa inkább rontott. Az utolsó három helyen a sorrend nem változott. Annak ellenére, hogy a költözködések mögött individuális döntések állnak, az adataink szerint a sok részletet elmosó megyei szintű megközelítésben is határozottan érvényesül az a tétel, hogy a hasonlók – lakóhelyválasztásnál is – a hasonlók társaságát keresik.

Érdeemes még kitérni arra a tényre, hogy a költözők TRI-értéke minden esetben magasabb a születésük óta lakóhelyükön élőkénél. Eszerint Magyarországon a költözködés szabadságával inkább a magasabb státusúak élnek, ugyanakkor a helyben maradás is inkább az ő esetükben értelmezhető szabad választásként; ha az alacsony státusú csoportok tagjairól van szó, ez egyértelműen kötöttségre utal. A szándékolt helyben maradás iskolapéldája, hogy Budapesten a születésük óta állandó lakóhelyükön élők TRI-értéke kiemelkedően magas (80), igaz, még ezt is felülmúlja azoké, akik Budapesten belül költöztek (99,6). Ehhez nagyon hasonló mintázatot találunk továbbá Győr-Moson-Sopron és Vas megyében is, valamivel alacsonyabb indexértékek mellett.

A megyék közötti vándorlás mátrixán vizsgáltuk, hogy a TRI alapján milyen státust képviselnek azok, akiknek az előző állandó lakóhelye más megyében volt. Mivel terjedelme alapján ez akár külön elemzés tárgya is lehetne, itt csak néhány érdekesebb mozzanat kiemelésére szorítkozunk. A legintenzívebb népességcsere Budapest és Pest megye között folyt. A fővárosból – alapvetően a szuburbanizációval összefüggésbe hozhatóan – több mint 186 ezren költöztek ki az agglomerációba, pontosabban ennyien voltak a Pest megyében élők közül, akiknek az előző lakóhelye Budapesten volt. (Emlékeztetünk rá, hogy ez nem fedti a teljes kiköltözött népességet, mert nem szerepelnek köztük azok, akik ugyan korábban a fővárosban éltek, de ezt követően a népszámláláskori lakóhelyük már Pest megyén belül változott.) TRI-értékük 90, ami nagyon magasnak számít. Ebből arra is következtethetünk, hogy miközben a nemzetközi szakirodalom a szuburbanizációt legfőképpen a középosztály mozgalmának tekinti, Budapest esetében ennek inkább az elit és a felső középosztály az alapja. (A vidéki nagyvárosokban ezt a folyamatot – összefüggésben a lakosságunk a budapestinél alacsonyabb státusával – már inkább a középosztályi jelleg dominálja.) Kevesebb figyelem irányul arra, hogy a főváros gyors és erőteljes szuburbanizálódása mellett létezik egy ellenkező irányú áramlás is: majdnem 73 ezret tesz ki azok száma, akik Pest megyéből költöztek be a fővárosba, és ennek a csoportnak a kiköltözőkénél is magasabb, 111,7 a TRI-je. További vizsgálódást érdemel, hogy egyrészt ez mennyiben hozható összefüggésbe a reurbanizálódásként leírt jelenséggel, másrészt – és ettől nem függetlenül – az, hogy mely budapesti kerületekben csapódik le ez a bevándorlás. Általában elmondható, hogy Budapesten minden megyéből a kibocsátó megye átlagánál jóval magasabb státusú csoportok telepedtek le. (Az elit koncentrációjára a későbbiekben még visszatérünk.) Győr-Moson-Sopron és Vas megyét emelhetjük még ki mint a magas státusú csoportok költözködésének célpontját, az előbbi Borsod-Abaúj-Zemplénből és Csongrádból, az utóbbi Fejérből, Komárom-Esztergomból, Borsod-Abaúj-Zemplénből és Békésből tett szert ilyen nyereségre.

Az alacsony státusú csoportok domináns célterületei – az eddigiek alapján a legkevésbé sem meglepő módon – Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén. Azokat a relációkat emeltük ki, ahol a TRI nem éri el a 40-et és az elemszám meghaladja a 400-at. A Szabolcsba beköltözők a legtöbb megye vonatkozásában megfeleltek ennek a kritériumnak, további megyék pedig közel estek hozzá. Az előző lakóhely felől tekintve, ezt a jelenséget két összetevőre bonthatjuk. Azon – elsősorban a Dunántúl északi és nyugati részén fekvő – megyékből, ahol a '90-es években átalakult a gazdaságszerkezet és megszűntek a szocialista iparhoz kötődő olcsó és alacsony képzettségű munkaerőt igénylő állások, az érintettek visszatértek kiinduló állomásukra, a legnagyobb számban Szabolcsba és Borsodba. A legpregnansabban ez Budapest esetében mutatható ki, ahonnan Szabolcsba 6 ezren (TRI = 35,3), Borsodba közel 5 ezren (TRI = 38,6) húzódtak vissza – csak az előző lakóhelyről rendelkezésre álló információk alapján. A másik összetevő a hátrányos helyzetű rétegek „helykereső” migrációja az alacsony státusú és egymással szomszédos keleti megyék között. Az országos átlagtól az esetek többségében inkább nagyobb, mint kisebb mértékben elmaradó TRI-értékű csoportok tagjaként közel 45 ezren változtattak állandó lakóhelyet Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg között. Természetesen az alacsony státusú megyék közötti migrációnak is következetesen Szabolcs a vesztese.

3.4. Az elitcsoportok lakóhely-változtatása

A társadalmi rétegek kialakításakor az elitbe 597 042 főt soroltunk, akiknek 17%-a élt a népszámláláskor a születéskori lakóhelyén, míg a további 494 721 főnek volt korábbi állandó lakóhelye. Közel félmillió populációról van tehát szó, és ez a számosság feltétlenül elegendőnek látszik arra, hogy kirajzolódjanak az adott társadalmi csoport térbeli mobilitásának, ezen belül is megyék közötti költözködésének fő erővonalai. Mindez további részletekkel színesítheti az eddig elmondottakat.

*5. Az elit megyék közötti vándorlása
Migration of the elite among the counties*

Megyék	Az elit létszáma	Ebből:		Azoknak a megyéknek a száma, amelyekkel szemben a vándorlási egyenleg pozitív
		az előző állandó lakóhelye belföldön, más megyében volt		
		fő	százalék	
Pest	63 200	26 502	41,9	19
Budapest	206 538	23 861	11,6	18
Győr-Moson-Sopron	23 423	2 505	10,7	17
Fejér	20 232	3 135	15,5	15
Baranya	22 473	2 112	9,4	14
Komárom-Esztergom	15 028	1 846	12,3	13
Veszprém	17 835	2 446	13,7	13
Somogy	14 088	1 869	13,3	12
Vas	12 376	1 352	10,9	11
Zala	13 703	1 646	12,0	11
Heves	14 329	1 840	12,8	9
Tolna	9 812	1 109	11,3	8
Csongrád	24 885	2 245	9,0	8
Bács-Kiskun	21 817	1 998	9,2	6
Jász-Nagykun-Szolnok	16 403	1 258	7,7	5
Nógrád	7 647	813	10,6	4
Hajdú-Bihar	27 901	2 430	8,7	4
Békés	14 334	1 070	7,5	2
Borsod-Abaúj-Zemplén	31 988	1 926	6,0	1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	19 030	1 523	8,0	0

Az adatok forrása: a 2001. évi népszámlálás adataiból saját számítások.

Az elit vándorlási hajlandósága meghaladja a társadalmi átlagot. A magyar népesség 19,8%-ával szemben csak 17,1%-uk él születés kori lakóhelyén, a többieknek volt az összeírásakor érvényeset megelőző állandó lakóhelye. Ugyanezt a megyén kívüli lakóhelyre vonatkoztatva: az országos átlag 10,5%, míg az elit esetében 14%. Ráadásul itt figyelmen kívül hagytuk a külföldről beköltözőket, miközben az elitnek a nagyobb távolságú mobilitása is intenzívebb. A legmagasabb státusú réteg vándorlásának abszolút nyertese Pest megye, amelynek valamennyi többi megyéhez viszonyítva pozitív az ebben mutatkozó egyenlege. Emellett elitjének kiemelkedően magas aránya, 43%-a származik más megyéből, de főként Budapestről, ahonnan 20 ezer ilyen státusú személy költözött ide. Itt ismét a már számos alkalommal említett

szuburbanizációs folyamat érvényesül, így Pest megye pozíciója ennyiben nem meglepő. Az összes többi megyével szemben fennálló migrációs nyeresége viszont a közép-magyarországi régió gravitációs erejét olyan összefüggésben is demonstrálja, hogy az itteni munka- és karrierlehetőségekkel élni akaró magas képzettségűk egy része lakóhelyként már nem Budapestet célozza meg, hanem rögtön annak szuburbán övezetét. Majdnem a Pest megyébe települtekével azonos a létszáma azoknak is, akik Budapestre költöztek. A fővárosnak csak Pest megyével szemben volt negatív az egyenlege. Miközben tehát Budapest népessége a '90-es évek eleje óta drasztikusan csökkent, a magas státusú csoportokra gyakorolt vonzerejét nem veszítette el, azok az ország minden részéből nagy számban telepedtek le itt.

A működő gazdaság kínálta lehetőségeknek, a magas státusú népességnek, a fekvésének köszönhetően Győr-Moson-Sopron volt az elit migrációjának második leggyakoribb célterülete. Fejér esetében azt érdemes kiemelni, hogy Pest után itt volt a legmagasabb az eliten belül azoknak az aránya, akik más megyéből költöztek be. Ebből egyrészt arra következtethetünk, hogy vonzereje a közelmúltban nőtt meg, másrészt ebben is érzékeltetni véljük Budapest szuburbanizálódásának Fejér megyét is elérő hatását. Baranya társadalomszerkezetének kettős jellegére utal az a tény, hogy míg a népesség egészének mutatói alapján tetemesen leszakadt a dunántúli megyék többségétől, addig Pécsnek és azon belül is az ország legnagyobb hallgatói létszámú egyetemének tulajdoníthatóan még mindig jelentős vonzást gyakorol a magasan képzett csoportokra. Somogy a népesség összetétele, helyzete szempontjából nagyon sok hasonlóságot mutat Baranyával, és osztozik vele abban is, hogy jellemzőiben közelebb esik az alföldi megyékhez, mint a dunántúliakhoz. Ráadásul olyan jelentős szellemi központnak számító egyeteme sincs, mint Pécsnek, így az elit mozgásában szerzett viszonylag kedvező pozíciójára hiányzik az azonnal adódó magyarázat. Ellenőrizendő hipotézisként felvethetjük, hogy a Balaton déli partjának a magas státusú inaktívakra gyakorolt vonzerejéről lehet szó. Vas megye rendkívül érdekesnek mutatkozik minden megközelítésben. Társadalmát talán úgy jellemezhetnénk, hogy kompakt, nehezen befogadó és annál csak valamivel könnyebben elengedő, kissé zárt világ, amiben a magyar viszonyokhoz képest jónak mondható az élet.⁷ Az elit vándorlását tekintve a dunántúli megyékkel szemben rendre minimális, számos esetben mindössze néhány fős a mínusza, a keleti országrészről viszont pozitív az egyenlege. A Dunától keletre eső megyék közül Heves az egyetlen, amely megelőzött egy dunántúli megyét, nevezetesen Tolnát. Nem csupán ezért, hanem valamennyi eddig felvetett szempont alapján is azt mondhatjuk, hogy Heves a keleti országrész legdunántúliasabb megyéje. Az elit költözködéséből a többi keleti megye – egy-két kivételtől eltekintve – csak egymással szemben jöhetett ki nyereséggel – abban a

⁷ Gondoljunk pl. a devianciák alacsony gyakoriságára, kedvező gazdasági mutatóira.

sorrendben, amit az 5. táblázat mutat. Borsod csak Szabolccsal szemben mutatott pozitív szaldót, az utóbbi pedig senkivel. Annak köszönhetően azonban, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén lélekszámban Budapest és Pest megye után következik a sorban, az elit létszáma így is itt a harmadik legmagasabb.

Az elit megyék közötti költözködése összességében nagyon hasonló pályákon zajlik, mint amit a teljes vándorló népesség esetében láttunk, a listák elején és végén is nagyon hasonlóak a sorrendek (3. és 5. táblázat). Az elit adatai alapján azonban még karakteresebbnek mutatkozik a Dunántúl és a keleti országrész népességvonzó és népességmegtartó erejének különbsége.

3.5. Az 1989 utáni költözködések jellemzői

Az eddigiekben időbeli korlátozások nélkül vizsgáltuk az állandó lakóhely változtatásának a megyék társadalomszerkezetére gyakorolt hatását. Jól érzékelhető volt, hogy a népesség térbeli elhelyezkedésében és átrendeződésében egymásra torlódtak a 2001-ben összeírtak életét befolyásoló történelmi események, így a falvakban élő agrárnépesség összezsugorodása a '60-as és '70-es években, átáramlása a városi munkahelyek és az ún. szocialista iparosításban preferált területek felé, majd a költözködéseknek a '90-es években megforduló iránya. Értelemszerűen felvetődik a kérdés, hogy a politikai és gazdasági berendezkedésnek a '80-as évek végén kezdődött átalakulása milyen hatást gyakorolt a migrációra és a megyék népesség-összetételének változására, ennek mintázata a fentiekhez képest változatlan maradt vagy új elemekkel színesedett. Ezért a következőkben a figyelmünket az 1989 utáni lakóhelyváltozásokra összpontosítjuk.

A népszámláláskor regisztráltak közül 3 379 806 fő (33,1%) számolt be arról, hogy volt olyan előző állandó lakóhelye, ahonnan 1989-et követően költözött arra a településre, ahol összeírták. A '90-es években vándorlók 43%-át teszik ki annak a több mint 7,9 millió főnek, akikre az elemzésünk az eddigiekben irányult. Ha a településeken belüli lakóhely-változtatásokat is figyelembe vennénk, akkor persze sokkal nagyobb lenne a mobilak száma és aránya. Nem könnyű állás foglalni abban a kérdésben, hogy ez a közel 3,4 millió fő sok vagy kevés. Ha a rendszerváltozásként aposztrofált eseményeket nagy társadalmi átalakulásként fogjuk fel, akkor ezt a számot úgy interpretálhatjuk, hogy a népesség kétharmad részének mindennapi életviszonyaiban tíz éves távlatban sem történt olyan átrendeződés, ami lakóhely-változtatásban is megtestesült volna. Ha viszont statisztikailag értelmezzük, az 1990–2001 közötti vándorlásstatisztikai adatokkal egybevetve kifejezetten magasnak mondhatjuk a belföldi vándorlóknak ezt a tömegét. Bár hangsúlyoztuk, hogy elemzési módszerünk nagyban eltér a hagyományos vándorlásstatisztikai vizsgálatoktól, mégis meg kell említeni, hogy az utóbbiak 1990 és 2000 között összesen 2 336 678 fős, vagyis több mint 1 millióval kevesebb települések közötti állandó költözést mutatnak

ki, mint ami a népszámlálási adatokból számítható. Mi lehet a tetemes különbség és a várttal ellentétes reláció oka? Az éves vándorlástatisztikákban ugyanis egyrészt a többször lakóhelyet változtatók (elvileg) annyiszor kerültek számbavételre, ahányszor költöztek, továbbá nyilván nagy számban szerepelnek benne olyanok, akik nem érték meg a 2001-es népszámlálást. Ezzel szemben a népszámláláskor mindenkinek csak az összeíráskorit megelőző utolsó állandó lakóhelyét rögzítették, vagyis a többször költözőknek is csak az utolsó adata szerepelt. Eszerint az éves vándorlástatisztikákban kellene a nagyobb értéknek szerepelnie. Mint tudjuk, a népszámlálás önbevalláson alapul, vagyis a kérdésekre adott válaszokat nem kell dokumentumokkal alátámasztani, ez kétségtelenül pontatlanságok forrása lehet. Ismerve azonban a lakcímnnyilvántartások problematikus voltát, úgy véljük, hogy a népesség vándorlási jellemzőiről, így annak volumenéről is pontosabb és megbízhatóbb képet nyerhetünk a népszámlálási adatokból, mint az éves vándorlási statisztikákból.

6. Az 1989 után belföldön állandó lakóhelyet váltók adatai, 2001
Data of those having changed their permanent residence after 1989, 2001

Megye, terület	A megye teljes népességének TRI-értéke	A megyén belül költözők			A megyén kívülről, belföldről beköltözők		
		száma, fő	aránya a népesség %-ában	TRI-értéke	száma, fő	aránya a népesség %-ában	TRI-értéke
Budapest	75,1	513 474	28,9	95,0	97 749	5,5	72,3
Pest	67,7	215 016	19,8	78,8	162 760	15,0	101,4
Fejér	61,9	121 981	28,1	90,1	25 528	5,9	68,2
Komárom-Esztergom	68,5	90 632	28,6	87,4	14 064	4,4	71,1
Veszprém	63,2	110 163	29,5	84,8	13 827	3,7	65,6
Győr-Moson-Sopron	73,3	112 956	26,0	109,0	11 667	2,7	78,4
Vas	74,9	68 192	25,4	113,4	7 545	2,8	65,2
Zala	52,2	75 645	25,4	69,1	9 382	3,2	51,9
Baranya	43,0	134 881	33,1	60,0	10 495	2,6	44,4
Somogy	45,3	91 622	27,3	56,2	14 039	4,2	46,6
Tolna	49,5	72 295	29,0	61,2	10 161	4,1	48,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	35,3	227 601	30,6	46,0	13 066	1,8	40,3
Heves	50,6	87 940	27,0	66,1	14 535	4,5	53,5
Nógrád	47,8	53 209	24,2	62,6	7 773	3,5	55,8
Hajdú-Bihar	37,9	184 277	33,3	54,8	14 833	2,7	42,4
Szabolcs-Szatmár-Bereg	33,3	171 320	41,2	44,7	14 244	3,4	33,0
Jász-Nagykunszolnok	40,5	123 157	21,2	52,3	14 338	2,5	46,9
Bács-Kiskun	45,7	166 509	30,5	55,3	18 949	3,5	47,3
Békés	42,7	120 816	30,4	54,4	10 254	2,6	43,2
Csongrád	49,0	140 963	32,5	70,3	11 948	2,8	51,0

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás, saját számítások.

A '90-es években a költözők túlnyomó többsége (85%) kis távolságban, a megyén belül vándorolt, és mindössze 15% – a teljes népességben 5% – azok hányada, akik a megyén kívüli új állandó lakóhelyet választottak maguknak. Az utóbbi adat alapján megkockáztatható a kijelentés, hogy a magyar népesség vándorlási hajlandósága meglehetősen alacsony, és nagyfokú a kötődés a megyéhez mint tágabb értelemben vett lakóhelyhez. A nemzet alatt és a települési szint fölött még a megye az a területi egység, amelyhez az emberek érdemben kötődnek. (A régióhoz mint újonnan bevezetett mesterséges területi egységhez gyakorlatilag nem fűződik identitástudat. Az adatbázisunkban azonban nincs olyan változó, amely révén tesztelhetnénk a megyei identitásnak a vándorlásokban játszott szerepére vonatkozó hipotézisünket.)

Az átlagostól a legnagyobb mértékben két megye vándorlási adatai térnek el. Pest az, ahol a legalacsonyabb, mindössze 19,8% a megyén belül vándorlók aránya, ugyanakkor a legmagasabb (15%) a kívülről érkezőké. Az ellenkező végletet Szabolcs-Szatmár-Bereg képviseli, amelynek a népességéből 41,2% váltott lakóhelyet a megyén belül, miközben az átlagostól elmaradó a más megyéből érkezettek hányada. A szélső értékektől eltekintve mindkét relációba relatíve kicsi a megyék közötti szórás. A jelentős különbségek ismét a vándorlók TRI-vel mért összetételében mutatkoznak. Ennek mintázata a '90-es évek adatai alapján sem különbözik attól, amit a teljes népességre vonatkozóan sikerült kimutatni. A megyén belül költözők státusa a közép-magyarországi régióban és a Dunántúlon a legmagasabb, ezen belül is kiemelkedik Vas és Győr-Moson-Sopron megyében, valamint Budapesten. Értékben ehhez a tömb peremén elhelyezkedő Zala és Heves, továbbá a környezetéből kiemelkedő Csongrád megye esik legközelebb.

A megyén belül költözők TRI-értéke kivétel nélkül magasabb a teljes népességre vonatkozóanál, ami megerősíti azt az állítást, hogy a magasabb státusú csoportok migrációs hajlandósága és lehetősége nagyobb, mint az alacsony státusúaké. Levonható még az a következtetés is, hogy a magas státusúak is elsősorban a megyén belül igyekeznek kedvezőbb lakóhelyet választani. Ha a beköltözők TRI-értékét hasonlítjuk össze a megye teljes népességével, akkor ez az összefüggés már csak részben igaz: Budapest, Vas, Zala, Tolna és Szabolcs-Szatmár-Bereg esetében a beköltözők státusa alacsonyabb, mint a teljes népességé (bár csupán Vas megyében számottevő mértékben, a többiekénél a különbség elenyésző). Vas megye helyzete különleges, ugyanis a fővárost követően itt a legmagasabb a népesség TRI-értéke, feltételezhető tehát, hogy ezen a kis népességű területen többé-kevésbé foglaltak, betöltöttek a magas státusok, és ez korlátozza a befogadóképességet. A megye egyébként is mutat egyfajta zártságot, általában jónak mondható mutatói és a határnyitáshoz köszönhető helyzeti előnye ellenére kifejezetten alacsony, mindössze 2,8% azoknak az aránya, akiknek más megyében volt a korábbi állandó lakóhelye. Pest megyé-

ben a legmagasabb a beköltözötték hányada, amihez kiugróan magas TRI-érték is párosul. Ez újabb megnyilvánulása a '90-es években robusztussá vált budapesti szuburbanizációnak.

A '90-es évek költözködéseit a legnagyobb, több mint 88 ezer fős veszteséggel Budapest zárta, míg a másik pólust Pest megye képviseli több mint 101 ezer fős nyereséggel. A korábban a megyék magas státusú tömbjébe tartozóként jellemzett közép-magyarországi régió területén és a Dunántúl északi részén csak Veszprém megye mérlege volt negatív, mégpedig a vele szomszédos megyékkel lezajlott népességcserélődés következtében. A Dunántúl többi megyéje közül csak Somogyban volt nagyobb a beköltözők száma az elköltözőkénél. A keleti országrész megyéit ebben az időszakban is a korábban feltárt folyamatok jellemezték, vagyis Heves és Csongrád megyében vándorlási többlet, a többiben veszteség mutatkozott, a legnagyobb Borsod-Abaúj-Zemplénben (közel 13 ezer fő) és Szabolcs-Szatmár-Beregen (6700 fő).

A megyék közötti népességtranszfer TRI-értékei sem mutatnak az előzőekhez képest komolyabb változásokat. Budapest a megyék többségéből magas státusú csoportokat vonzott, ezek közül is kiemelkednek a Győr-Moson-Sopronból (TRI = 105,6), Csongrádból (TRI = 97,9) és Vasból (TRI = 95,8) beköltözők. Az országos átlagtól elmaradó TRI-értéke csak a Szabolcsból érkezetteknek volt (46,2). A '90-es években jelentős népességvesztést elszenvedő főváros tehát ekkor is komoly vonzerővel bírt az ország többi részének magas státusú csoportjaira, miközben az elköltözők státusa – a Pest, Komárom-Esztergom, Veszprém és Győr-Moson-Sopron megyékbe távozottak kivételével – a fővárosi átlagtól lényegesen elmaradt. Úgy tűnik tehát, hogy az átalakuló viszonyok között a főváros a képzett és jó munkaerő-piaci pozíciókkal rendelkezőkre vonzó, az alacsonyan képezett és gyenge munkaerő-piaci pozíciókkal rendelkezőkre taszító hatást gyakorolt. Nagyon hasonló mondható el Pest megyéről is, azzal a különbséggel, hogy itt telepedett le a Budapestről elköltözők többsége (közel 130 ezer fő), kiemelkedően magas (117) TRI-értékkal. Pest megyébe – a főváros mellett – különösen Veszprém, Csongrád és Vas megyéből érkeztek magas státusú betelepülők. A magas státusú dunántúli tömb megyéi között is jobbra magas TRI-értékű csoportok vándoroltak, de jelentős szívó hatást gyakoroltak főként Nógrád, Békés és Csongrád hasonló jellemzőjű lakosaira is. Az ellenkező végletet Szabolcs-Szatmár-Bereg képviseli, ahová szinte kivétel nélkül minden megyéből alacsony, többnyire a 40-es TRI-értéket sem elérő csoportok költöztek be. A magas státusú tömb megyéiből Szabolcsba közel 7 ezren telepedtek át. Ennek kapcsán vetődött fel a kérdés, hogy mennyire támasztható alá adatokkal az a feltevés, hogy a keleti országrész alacsony átlagos TRI-értékkel jellemzett és ugyanilyen jellegű beköltözőket vonzó megyéibe tulajdonképpen azok az emberek települtek vissza, akik évtizedekkel korábban azért költöztek a fővárosba és az iparosított megyékbe, mert itt volt igény olcsó és alacsony képzettségű munkaerőre. A korábban több alkalommal

csekélynek mondott magyarországi vándorlási hajlandóság újabb sajátos vonása, hogy a '90-es évek költözködéseit követve minden megyében karakteres azoknak az aránya, akik az előző állandó lakóhelyükről az anya születéskori lakóhelyének megyéjébe költöztek vissza. Azt csak további elemzésekkel lehetne eldönteni, hogy a jelenség a vizsgált időszak átalakuló társadalmi és gazdasági viszonyainak következménye-e, vagy általánosabb karaktere a hazai migrációnak. Tény, hogy a korábban megyék között költözők egy tetemes hányada az életciklus egy bizonyos szakaszában (az aktív kor végén vagy a munkaerőpiacról kiszorulva) visszatér a születéskori lakókörnyezetébe. Adataink szerint a magas státusú dunántúli megyékben a visszaköltözőknek az összes beköltözőn belüli aránya alacsonyabb (Komárom-Esztergomban 12%, Fejérben 13%, Győr-Moson-Sopronban 14%, Vasban 16%), ezzel szemben az alacsony státusú tömb megyéiben sokkal magasabb (Hajdú-Biharban 22%, Jász-Nagykun-Szolnokban és Békésben 24%, Szabolcs-Szatmár-Beregben 29%, Borsod-Abaúj-Zemplénben 30%). Megalapozottnak véljük tehát azt a kijelentést, hogy a '90-es évek magyarországi vándorlásainak egyik markáns összetevőjét képezik azok a költözködések, amelynek során az alacsony státusú csoportok visszatelepülnek az ország keleti, északkeleti peremének megyéibe, ami a költözködők több mint ötöde esetében azonos a születéskori lakóhely megyéjével.

Az 1990–2001-es időszakban történt megyék közötti állandó lakóhelyváltogatások társadalmi jellemzőit a 7. táblázatban foglaltuk össze. (A csoportokat alkotó megyék az I. ábrán láthatók.)

7. A megyék teljes népességének státuszjellemzői alapján képzett csoportok között 1989 után állandó lakóhelyet változtatók TRI-értékeinek mátrixa*
Matrix of the TRI values of those having changed their permanent residence after 1989 among the groups of counties created on the basis of their total populations' status characteristics

Csoport	Kiemelkedő	Magas	Átlagos	Átlag alatti	Alacsony
Kiemelkedő	72,8	79,0	75,8	76,7	62,1
Magas	105,1	79,7	68,0	62,4	61,8
Átlagos	49,2	50,3	54,7	48,7	50,4
Átlag alatti	46,7	48,6	45,6	42,9	50,1
Alacsony	40,5	38,4	44,7	42,2	40,5

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás, saját számítások.

* A megyéken belüli vándorlások nélkül.

Egyértelműen az tapasztalható, hogy a *kiemelkedő* és a *magas* státusú megyék alkotta területek valamennyi többi csoportból nem csupán az átlagosnál, hanem még inkább az előző lakóhely megyéjének átlagánál is jóval magasabb

státusú költözködőket vonzottak magukhoz. Miközben az alacsony státusú megyék népességének TRI-indexe nem éri el a 43-at, a *kiemelkedő* és *magas* státusú területekre költözőké meghaladja a 60-at. A *kiemelkedő* területről a *magas* csoportba vándorlók 105,1-es TRI-értéke ismét a Budapestről a szuburbán övezetbe költöző nagyszámú és magas státusú népességre vezethető vissza. Miközben a *kiemelkedő* és a *magas* státusú területek között érzékelhető közeledés, kiegyenlítődés, az ország többi részétől határozottan elkülönülnek. Az *átlagos* megyék csoportját valamennyi többi területről hasonló státusú be-költözők célozták meg. Az *átlag alatti* és az *alacsony* státusú területeken is egyértelmű az ugyanilyen jellemzőkkel bíró társadalmi csoportok koncentrációja. Szintén markáns jegy, hogy a *kiemelkedő* és a *magas* státusú területekről kiszorultak az alacsony státusú társadalmi csoportok, és minél alacsonyabb a társadalmi státusuk, annál alacsonyabb státusú területre vándorolnak. A töréspont az alacsony státusú területről a magas státusú területre költözők cellájában azonosítható: a 61,8-es TRI-értéket az átlagos, átlag alatti és alacsony területekre költözők sehol nem közelítik meg. A *magasból* az *alacsony* státusú területre húzódnak TRI-értéke a legkisebb, mindössze 38,4.

Miközben az éves vándorlásstatisztikai adatok inkább folytonosnak mutatják az 1990 előtti és az azt követő időszakot, a népszámlálási adatok szerint a 2001-ben összeírt teljes népesség és az 1989 után állandó lakóhelyet változtatók meghatározó célterületei nem azonosak. Bár a fő migrációs irány nagyjában-egészében továbbra is Kelet-Magyarországról a Dunántúl felé mutat, dominanciájából sokat veszített. Pest és Győr-Moson-Sopron a legtöbb (16) megyével szemben nyereségre tett szert, de ebben a vonatkozásban Fejér mellé felzárkózott Bács-Kiskun is, mindkettőnek 15 megyével szemben volt pozitív a vándorlási egyenlege, ezenkívül Heves is megelőzte Veszprém megyét és a dél-dunántúli régió megyéit. Budapest visszacsúszott a középmezőnybe, és mindössze 10 megyével szemben mutatott fel nyereséges szaldót, azt is mondhatjuk, hogy a főváros bizonyos értelemben bezárult. Baranya és Somogy ebből a szempontból is az alföldi megyék csoportjához csatlakozott, miután velük szemben többnyire negatív volt a vándorlási egyenlegük. Ezeket a hatásokat egyértelműen annak tulajdonítjuk, hogy miközben a magas státusú társadalmi csoportok költözködésének fő iránya továbbra is Pest megye és a Dunántúl északi része, párhuzamosan felerősödött az alacsonyabb státusú csoportok áramlása a kevésbé fejlett és elmaradott térségek irányába. Emiatt a pozitív vándorlási egyenleg mögött több esetben az alacsony státusú csoportok akkumulálódása, a negatív szaldó mögött pedig ezeknek a csoportoknak a kivonulása húzódik meg. Összességében tehát differenciáltabb és több komponensű a '90-es évek migrációja, mint a teljes vizsgált időszaké.

A megyék közötti vándorlás '90-es években megfigyelt fő trendjei az alábbiakban foglalhatók össze:

1. a keletről nyugatra tartó vándorlás gyengülő dominanciája, jelentős mértékű ellentétes irányú mozgás;
2. nem Budapest az elsőrangú migrációs célpont;
3. a magas státusú csoportoknak a kiemelkedő és magas státusú területek közötti és azokon belüli vándorlása;
4. az átlagos, az átlag alatti és az alacsony státusú területekről az ezek átlagát jóval meghaladó státusú csoportok vándorlása a kiemelkedő és magas státusú területek felé;
5. az alacsony státusú társadalmi csoportok mozgása a kiemelkedő és magas státusú területekről az átlagos, átlag alatti és alacsony státusú területek felé;
6. az alacsony státusú társadalmi csoportok áramlása az átlagos, átlag alatti és alacsony státusú területek között, mégpedig határozott hierarchia szerint: minél alacsonyabb a terület státusa, annál alacsonyabb társadalmi státusú költözők telepedtek ott le.

Talán nem tűnik túlzónak, ha a '90-es évek belföldi vándorlásainak a megyék társadalomszerkezetére gyakorolt hatását polarizálódásként aposztrofáljuk. Határozott területi jegyeket mutat egyrészt a magas, másrészt az alacsony társadalmi státusú csoportok koncentrációja, ha számolunk is azzal, hogy a megye mint elemzési szint számtalan finom és nem lényegtelen különbséget elsimít. Kistérségi dimenzióban a különbségek minden bizonnyal még súlyosabbak lennének. A feltárt jelenséget éppen az teheti nyomatékosabbá, hogy még az alkalmazott elemzési szinten is nyomasztóak a különbségek, és a feltárolt trendek, folyamatok nem az integrált, a területi különbségekkel kevésbé terhelt és a lakóhelytől függetlenül hasonló esélyeket kínáló társadalom irányába mutatnak.

4. Összefoglalásként

A bevezetésben a megyék gazdasági teljesítőképességének és foglalkoztatási helyzetének különbségeiből kiindulva azt a hipotézist fogalmaztuk meg, hogy ezek a differenciák együtt járnak a társadalomszerkezet egyenlőtlenségeivel és átrendeződésével. Ugy véljük, hogy feltevésünk beigazolódott, sőt, a megyék társadalomszerkezetének átrendeződése és polarizálódása erőteljesebb annál, mint amit pusztán a gazdasági jellegű különbségek alapján vélelmezni lehetett. Ennek a következményei messze hatóak. Meglátásunk szerint kevés az esély a területi egyenlőtlenségek csökkentésére és a leszakadó térségek felzárkóztatására akkor, ha az utóbbiak társadalomszerkezete felborul, az elvándorlások miatt egy – pontosan nehezen meghatározható – kritikus arány alá csökken azoknak a rétegeknek az aránya, amelyek a fejlesztési programok mozgatói, aktorai lehetnek és ezzel párhuzamosan kritikus szint fölé emelkedik a

dependens, életviszonyaik, kulturális és mentális sajátosságaik miatt a fejlesztési programok befogadására alkalmatlan rétegek hányada. Az éppen napirenden levő területfejlesztési programok figyelmen kívül hagyják a fejlesztések és a társadalomszerkezet összefüggéseit. Talán pont ez a magyarázata a rendkívül alacsony hatékonyságuknak. Ellenérvként felvethető persze, hogy miután 1989 és 2001 között Magyarország népességének mindössze 5%-a – közel 500 ezer fő – változtatott a megyék között állandó lakóhelyet, szabad-e, lehet-e ebből egyes megyék társadalomszerkezetének megrendülését kiolvasni, vizionálni. Természetesen egyrészt nem tudjuk egzaktul meghatározni azt a kritikus tömeget, amelynél a magas presztízsű társadalmi csoportok elvándorlása vagy a hátrányos helyzetű csoportok koncentrációja egy megye, térség társadalomszerkezetének tartós és nehezen reparálható torzulásaként értelmezhető, másrészt nem is a megyék szintjén várható ilyen esemény bekövetkezése. Határozottan állítható viszont, hogy elsősorban az átlagosnál alacsonyabb és alacsony státusú kategóriába sorolt megyékben nagy számban található olyan települések, amelyekben a helyi társadalom szerkezetének összeomlása bekövetkezett, és az alacsony státusú csoportok által dominált szegregátumok alakultak ki. Mindenképpen úgy véljük, hogy az elemzésből kiszűrt és fentebb összefoglalt tendenciák túl határozottak és egyértelműek ahhoz, hogy figyelmen kívül lehetne hagyni őket.

Tisztában vagyunk azzal, hogy írásunkban sokkal több kérdést vetettünk fel, mint amennyit megválaszoltunk. El kellett tekintenünk például az elemzésben szereplő csoportok demográfiai jellemzőinek feltárásától, noha ezzel nyilvánvalóan tovább pontosíthattuk és differenciálhattuk volna a következtetéseket. A migráció és a társadalomszerkezet változásai között mutatkozó összefüggéseknek épp csak megkarcoltuk a felszínét, de talán sikerült érzékeltetni ennek a megközelítésnek a fontosságát a területi egyenlőtlenségek kutatásában.

Mellékletek, táblázatok*1. számú melléklet – Appendix I**A népszámlálási kategóriákból származtatott társadalmi rétegek
Social strata based on census categories*

Társadalmi csoportok a népszámlálási állományban	Összevont rétegek
1 Felső és középszintű vezetők, nagy- és középvállalkozók 11 Nem mezőgazdasági foglalkoztatók – nagy- és középvállalkozók 12 Mezőgazdasági foglalkoztatók – nagy- és középvállalkozók 13 Felső és középszintű vezetők 14 Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok 15 Szabadfoglalkozású magasan képzett értelmiségiek	Elitcsoportok
2 Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikus, irányítói foglalkozásúak 21 Alsó szintű vezetők 22 Alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok 23 Szabadfoglalkozású alsó szintű értelmiségiek 24 Magasan képzett technikus foglalkozásúak 25 Magasan képzett technikus foglalkozású önállók 26 Magasan képzett munkairányítók	Felső középrétegek
3 Egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak 31 Egyéb technikus jellegű foglalkozásúak 32 Irodai foglalkozásúak 33 Szakképzett kereskedelmi foglalkozásúak 34 Szakképzett szolgáltatási foglalkozásúak	Középrétegek
4 Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók 41 Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók 42 Nem mezőgazdasági egyéni vállalkozók	
5 Mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók 51 Mezőgazdasági kisfoglalkoztatók 52 Mezőgazdasági egyéni vállalkozók	
6 Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak 61 Közvetlen termelésirányítók 62 Könnyűipari szakképzett foglalkozásúak 63 Egyéb szakképzett ipari foglalkozásúak	Alsó középrétegek
7 Betanított munkát végzők 71 Betanított ipari foglalkozásúak 72 Betanított gépkezelők, összeszerelők 73 Betanított irodai foglalkozásúak 74 Betanított kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak 76 Betanított mezőgazdasági foglalkozásúak	
8 Egyszerű – szakképzetlen – munkát végzők 81 Egyszerű ipari foglalkozásúak 82 Egyszerű irodai, kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak 83 Egyszerű mezőgazdasági foglalkozásúak	Alsó rétegek
9 A munkaerőpiacról kiszakadók 91 Tartósan munka nélkül lévők 92 Nem tanuló, még soha nem dolgozó fiatalok	A munkaerőpiacról kiszakadók
10 Inaktívak, akik sohasem dolgoztak 93 Tanulók, gyerekek, akik az eltartójuk alapján nem besorolhatók 94 Nyugdíjasok, akik sohasem dolgoztak 95 Rokkantak, tartós betegek, akik sohasem dolgoztak 96 Egyéb inaktívak, eltartottak, akik sohasem dolgoztak	Inaktívak, akik soha nem dolgoztak

I. táblázat

A főváros és a megyék népességének megoszlása az anya születés kori lakóhelye szerint, 2001

Table I

Distribution of the population in the capital and the counties according to the mothers' permanent residence at birth, 2001

Megye, főváros	Születés kori lakóhelyén lakik	Megyén belül	Megyén kívül	Külföldön	Összesen
		született			
Budapest	15,9	46,3	37,8	4,9	100,0
Pest	23,3	38,9	37,8	3,3	100,0
Fejér	19,0	54,4	26,6	2,5	100,0
Komárom-Esztergom	19,4	55,1	25,5	3,3	100,0
Veszprém	20,4	58,7	20,9	1,9	100,0
Győr-Moson-Sopron	22,3	62,0	15,7	2,2	100,0
Vas	24,2	62,5	13,3	1,4	100,0
Zala	24,6	59,5	15,9	1,3	100,0
Baranya	18,8	59,7	21,5	3,4	100,0
Somogy	23,2	57,2	19,6	2,1	100,0
Tolna	18,6	59,6	21,9	4,1	100,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	21,8	67,5	10,6	1,4	100,0
Heves	20,5	60,1	19,4	1,6	100,0
Nógrád	24,4	62,4	13,2	1,6	100,0
Hajdú-Bihar	19,2	67,4	13,4	2,2	100,0
Jász-Nagykun-Szolnok	18,8	67,6	13,6	1,2	100,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	25,7	65,9	8,4	2,1	100,0
Bács-Kiskun	18,6	66,5	15,0	2,3	100,0
Békés	18,0	70,2	11,8	2,3	100,0
Csongrád	17,9	63,8	18,3	3,2	100,0
Magyarország	20,2	49,4	28,5	1,9	100,0

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás, saját számítások.

II. táblázat

Az anyjuk születéskori lakóhelyének megyéjéből elköltözöttek száma és arányuk a születéskori megyéjük 2001. évi népességéhez viszonyítva, 2001

Table II

Number of those having moved from the country where their mothers had had a permanent residence at their births, and their proportion compared to the population of the country where they had lived at their births

Megye, főváros	Népességszám 2001. 02. 01-jén	Azok	
		száma	aránya a megye 2001. évi népességének %-ában
		akik elköltöztek abból a megyéből, ahol születtek	
Budapest	1 777 921	290 194	16,3
Pest	1 083 877	64 326	5,9
Fejér	434 317	51 206	11,8
Komárom-Esztergom	316 590	33 211	10,5
Veszprém	373 794	54 401	14,6
Győr-Moson-Sopron	434 706	36 519	8,4
Vas	268 123	42 041	15,7
Zala	297 404	47 059	15,8
Baranya	407 448	43 730	10,7
Somogy	335 237	52 479	15,7
Tolna	249 683	46 682	18,7
Borsod-Abaúj-Zemplén	744 404	85 350	11,5
Heves	325 727	43 865	13,5
Nógrád	220 261	31 145	14,1
Hajdú-Bihar	552 998	88 620	16,0
Jász-Nagykun-Szolnok	415 917	78 142	18,8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	582 256	117 449	20,2
Bács-Kiskun	546 517	77 918	14,3
Békés	397 791	74 326	18,7
Csongrád	433 344	47 809	11,0
Magyarország	10 198 315	1 406 472	13,8

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás, saját számítások.

III. táblázat

A megyék népességének megoszlása az előző állandó lakóhely szerint, 2001*

Table III

Distribution of the counties' populations by the place of the inhabitants' former permanent residence, 2001

Megye, főváros	Születés kori lakóhelyén lakik	%		
		Megyén belül volt az előző állandó lakóhelye	Megyén kívül	Külföldön
Budapest	15,3	69,2	13,8	1,7
Pest	22,7	49,1	26,9	1,2
Fejér	18,7	67,3	13,0	0,9
Komárom-Esztergom	19,0	70,4	9,7	0,9
Veszprém	20,0	70,3	9,0	0,7
Győr-Moson-Sopron	22,1	70,4	6,7	0,8
Vas	23,9	68,8	6,7	0,6
Zala	24,2	67,3	8,0	0,6
Baranya	18,3	74,0	6,8	0,9
Somogy	22,6	67,0	9,6	0,8
Tolna	18,3	71,7	9,0	1,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	21,5	73,9	4,1	0,4
Heves	20,1	69,6	9,7	0,6
Nógrád	23,9	68,6	7,0	0,5
Hajdú-Bihar	18,9	74,1	6,1	0,8
Jász-Nagykun-Szolnok	18,5	74,1	7,0	0,4
Szabolcs-Szatmár-Bereg	25,4	69,1	4,6	1,0
Bács-Kiskun	18,3	74,0	6,9	0,8
Békés	17,8	76,1	5,4	0,8
Csongrád	17,8	73,9	7,1	1,2
Összesen	19,8	68,7	10,5	1,0

Az adatok forrása: 2001. évi népszámlálás, saját számítások.

* A „születés kori lakóhelyén lakik” oszlop adatai az anya tényleges lakóhelyének és állandó lakóhelyének eltérései miatt eltérnek az I. táblázatban közölt adatoktól.

IRODALOM

- Baumann, Z. (2002): *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szukits Könyvkiadó.
- Bukodi, E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest. 109–159.
- Dövényi, Z. (2007): A belföldi vándormozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon. *Demográfia*, 50. 4. 335–359.
- Kapitány B. (2007): Társadalmi szerkezet – szociológia modellek. Karácsony Gergelyvel, Kovách Imrével és Róbert Péterrel Kapitány Balázs beszélget. *Századvég*, új folyam, 44. szám, 165–191.
- Kovách I. – Kuczi T. – Jókuthy E. (2006): Az osztályok, a társadalmi struktúra és a rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest. 19–35.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KSH (2004): *Népszámlálás 2001. A társadalom rétegződése*. KSH, Budapest.
- KSH (2004): *Népszámlálás 2001. Demográfiai adatok*. KSH, Budapest.
- Morrison, P.A. – Bryan, T. M. – Swanson, D.A. (2004): Internal Migration and Short-Distance Mobility. In Siegel, J.S. – Swanson D.A.: *The Methods and Materials of Demography*. Elsevier Academic Press, San Diego, London. 493–521.

Tárgyszavak:

Migráció
Népszámlálás
Térbeli társadalmi szerkezet
Területi egyenlőtlenségek

MIGRATION AND THE SOCIAL STRUCTURE OF THE COUNTIES

Hungary is characterised by significant regional differences. By using census data from 2001, the paper examines one aspect of this: the differences among counties' social structures and the impact of internal mobility on them. At the time of the census, less than 30% of the population lived in a county different from their place of birth, and little over 10% had a previous permanent place of residence in a county different from where they lived at the time of the census. In spite of the relatively low rate of migration, there is a well-defined trend in the ways people moved: its main threads brought people from all over the country to Budapest and Pest County, from the eastern to the western part of the country and inside the western part, towards the north. The author introduces the social structure index (TRI) to assess the impact of moving on the social structure of the counties. The index expresses in one value the ratio of various social strata within a social group and shows that the capital, Pest County and the northern parts of Transdanubia have

a high social status, while the north-eastern and eastern parts of the country have low status counties. Migration contributed to the deepening of these differences: the migration path of high social status groups are directed toward high status areas, and after 1990 the flow of low social status groups increased toward low social status areas. The differences in county social structure and the disparities increased by migration point toward the conservation of significant regional, territorial differences.

KI VIGYÁZ A MUNKAVÁLLALÓ ANYA GYERMEKÉRE? Az egy éven aluli gyermekek napközbeni ellátása Franciaországban

MAKAY ZSUZSANNA

Bevezetés

A fejlett országokban alapvető fontosságú, hogy a munkavállaló szülőknek lehetőségük legyen munkaidejük alatt gyermeküket megfelelő, az állam által szabott feltételek szerint működő intézmények, személyek gondozására bízni. Egy ilyen intézményrendszer egyrészt megkönnyíti a női munkavállalást, ami csökkenti a családok elszegényesedését a kétszülős, valamint az egyre gyakrabban előforduló egyszülős családokban.¹ Másrészt hozzájárul a jelenlegi nyugdíjrendszerek fenntartásához ezen a társadalmakban, amelyekben folyamatosan nő az idősök aránya (OCDE 2007a). Harmadrészt pedig a munka és a gyermekvállalás összeegyeztetésének megkönnyítésével a rendszer pozitívan hathat a gyermekvállalásra ezen országokban, ahol folyamatosan csökken a vállalt gyermekek száma és nem biztosított a népesség reprodukciója. Erre utalnak azok a kutatások, melyek az utóbbi években pozitív összefüggést mutattak ki a nők munkavállalása és a termékenység között (Ahn – Mira 2002; Neyer 2006; OCDE 2007a).

Franciaországban, ahol a nők nagy része dolgozik és ahol európai viszonylatban magas a termékenység, alapvető fontosságú a gyermekfelügyeleti rendszerek elérhetősége. Számos tényező, mint a rendszer sokfélesége, valamint olyan ellátás kínálása a szülőknek, mely közel van lakhelyükhöz, rugalmas, és amelyet anyagilag is meg tudnak engedni maguknak, megkönnyíti a munkavállalást gyermekvállalás mellett és fordítva. A rendszer elérhetősége és minősége ugyanis pozitív hatást gyakorol a két szerep összeegyeztetésére, és a termékenységre is (Rindfuss – Brewster 1996).

Ebben a cikkben az 1 éven aluli gyermekek ellátásával foglalkozunk. Először arra keresünk választ, hogy Franciaországban ki gondozza és neveli a munkaidő alatt azokat a 1 évesnél fiatalabb első- és másodszülött gyermekeket, akiknek az édesanyja dolgozik. A munkavállaló nőket vizsgáljuk tehát életük

¹ Azon kétszülős családokhoz képest ahol csak az egyik szülő dolgozik, 75%-kal csökken a szegénység azokban, ahol mindketten dolgoznak. Hasonlóképpen az egyszülős családokban 60%-kal csökken a szegénység, hogyha a szülő dolgozik, mint hogyha nem dolgozik (Förster – d'Ercole 2005).

két állomásán: az első és a második gyermek megszületésének idején. A második kérdés pedig az, hogy milyen tényezőktől függ, hogy a szülők milyen ellátási formát vesznek igénybe. Ennek feltárásához sorra veszünk számos demográfiai változót, valamint az anya és az apa munkahelyi jellemzőit.

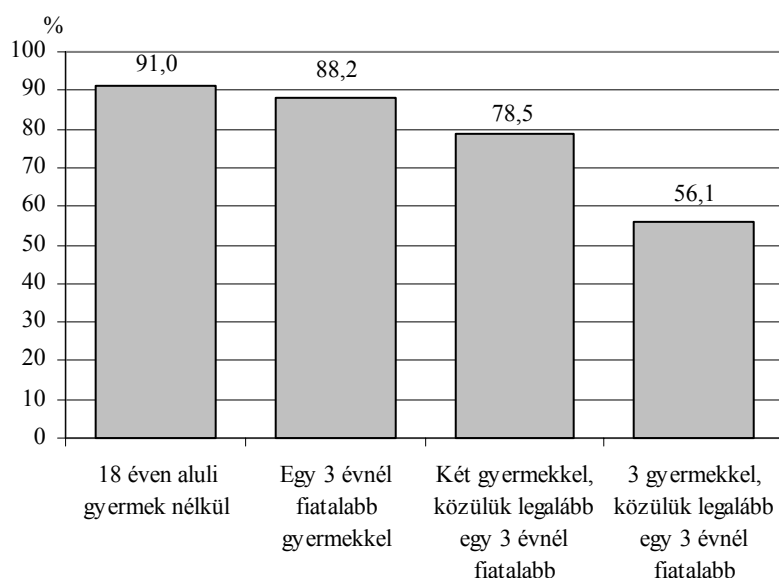
A tanulmány első felében bemutatjuk a téma szempontjából fontos franciaországi családpolitikai és munkapiaci intézkedéseket. Ezt követően bemutatjuk az adatokat és az almintákat, majd leíró elemzés keretében megvizsgáljuk, hogy mi különbözteti meg a munkavállaló szülőket az inaktívaktól, és hogy ki vigyáz a gyermekeikre. Végül a magyarázó modellekre kerül sor, felsorakoztatjuk a hipotéziseket és az eredményeket, melyeket a tanulmány végén összegzünk.

A gyermekvállalás melletti foglalkoztatás körülményei Franciaországban

Franciaországban a foglalkoztatottak 46,3%-a nő, ez az arány meghaladja az Európai Unió átlagát (Eurostat 2008). Ugyanakkor, a többi országhoz hasonlóan, gyermekük megszületése után Franciaországban is elsősorban a nők szakítják meg pályájukat vagy módosítják munkarendjüket abból a célból, hogy összeegyeztethessék a gyermeknevelés igényeivel: a férfiak huszadannyi esetben csökkentik munkaidejüket, mint a nők (Pailhé – Solaz 2008). Ez a tény indokolja azt, hogy elemzésünkben azokkal a családokkal foglalkozunk, amelyekben az anya dolgozik, főként ezen családoknak kell ugyanis szembenézniük a munka és a gyermeknevelés összeegyeztetésének nehézségével.

A francia nők egy része nagyon hamar, a 16 hetes szülési szabadság után visszatér a munkaerőpiacra, míg a más országbeli nők általában ideiglenesen félbeszakítják munkájukat, hogy idejüket megszületett gyermeküknek tudják szentelni (Toulemon – Pailhé – Rossier 2008). Ugyanakkor, a többi országhoz hasonlóan, a gyermekek száma és kora Franciaországban is erősen meghatározza, hogy a nők hányad része aktív. Az I. ábra ezt az összefüggést mutatja be. A fiatal gyermekek számának növekedésével az aktivitás folyamatosan csökken, ám a harmadik gyermek megszületése hozza az igazi változást, ezt követően a nők kevesebb mint 60%-a marad aktív státusban (INSEE 2008).

Forrás: INSEE 2008.

*I. Francia nők aktivitási rátája a gyermekek száma és kora szerint
Activity rate of French women according to the number and age of children*

A családpolitika részben megmagyarázza a francia gyermekes nők magas munkavállalási hajlandóságát, hiszen alig néhány évvel ezelőttig a szülési szabadságon kívül nem részesültek egyéb fizetett szabadságban az első gyermek megszületése után, és jelenleg is csak a foglalkoztatott szülők kapnak fizetést a gyermeknevelés idejére.

2004 óta a szülőknek első gyermekük megszületése után féléves,² míg a második gyermek után 1994 óta hároméves fizetett szabadság jár. A szabadságot kezdettől fogva lehet részmunkaidővel kombinálni, és – az alacsony jövedelmű foglalkoztatottak számára is – kifizetődőbb részmunkaidőben dolgozni, mint az egész időt otthon tölteni,³ hiszen ez esetben a fizetés mellé az anyagi támogatás egy részét is megkapják. Emellett a gyermekfelügyeletre is lehet támogatást igényelni, ami azt jelenti, hogy csak a kereset kisebb részét kell a bölcsőde vagy gondozó kifizetésére fordítani. Ez az anyagi segítség arra ösztönzi a szülőket, hogy ne feketén alkalmazzanak gyermekgondozót.

² Az ebben a tanulmányban vizsgált szülőket még nem érintette ez az intézkedés.

³ Noha, ahogy látni fogjuk, ez függ az igénybe vett gyermekfelügyelettől is.

A családpolitikai rendszer logikájából következően sok kisgyerek már első életében sok időt tölt távol szüleitől. Számos tanulmány foglalkozik azzal, hogy milyen hatással van a gyermekek érzelmi és szellemi fejlődésére, ha az édesanya korán visszatér a munkaerőpiacra, és a gyermeket rokon vagy más személy neveli, esetleg bölcsődében vagy egyéb intézményben helyezik el napközben. A témában végzett kutatások különböző eredményekre jutottak annak függvényében, hogy a rövid vagy a hosszú távú következményeket vizsgálták (Waldfoegel – Han – Brooks-Gunn 2002; Bianchi M. 2000; James-Burdumy 2005). Ezekre az eredményekre részletesen nem térünk ki.⁴

Az Európai Unió legtöbb országában széles körben elterjedt a három és hat év közötti gyermekek intézményes elhelyezése. Franciaországban e korosztály tagjainak mintegy 99%-a jár az ingyenes *école maternelle*-ekbe, melynek már elnevezése is arra utal, hogy a gyermekeket hároméves korukban iskolásoknak tekintik. Magyarországon a 3 és 6 év közötti gyermekek 97%-a óvadás (KSH 2005; OCDE 2007b).

Ugyanakkor nagyobb különbségek mutatkoznak a háromévesnél fiatalabb gyermekek nevelését illetően. Dániában például, ahol a nők foglalkoztatási rátája az uniós országok közül a legmagasabb és ahol a termékenység is viszonylag magas, a gyermekeket első életévük során rendszerint a fizetett szabadságon lévő szülők nevelik. Az egyévesnél idősebb gyermekek 83%-a azonban már napközben intézményes nevelésben részesül, ez a legmagasabb arány az unióban (OCDE 2001). Dánia ellenpólusa Olaszország, ahol csupán a nők 46,6%-ának van munkája, és a 3 éven aluli gyermekek 6%-a jár bölcsődébe, a többire az édesanyja vigyáz (uo.). Mindemellett 1,35-ös termékenységi arányszámmal Olaszország Európa egyik olyan országa, ahol a legkevesebb gyermek születik (VID – IIASA – PRB 2008). Magyarországon a megfelelő korosztály tagjainak 11%-a bölcsődés (KSH 2000), de mivel az anyáknak két vagy három évig munkaviszonytól függetlenül jár fizetett szabadság, a gyermekek egy- vagy akár kétéves koruk előtt igen ritkán kerülnek bölcsődébe. Mindemellett Magyarországon is igen alacsony a teljes termékenységi arányszám.

A kisgyermek napközbeni ellátásának lehetőségei Franciaországban

A gyermekfelügyeletnek lehetnek nem fizetett és fizetett formái. Az előbbi általában a családtagok biztosítják, nevezetesen a szülők – olykor munka mellett –, a nagyszülők, ritkább esetben pedig más rokon vagy ismerős. A fizetett felügyeletnek Franciaországban három főbb intézményes változata ismert.

⁴ Minderről részletesen lásd Blaskó Zsuzsa ebben a számban közölt tanulmányát: Az anya korai munkavállalásának hatásai a gyermek pszichés fejlődésére. Szakirodalmi áttekintés. 259–281.

A bölcsődék 9 hetestől 3 éves korukig fogadják be a gyermekeket, míg Magyarországon az alsó korhatár a 20 hét (NM 1998). Franciaországban praktizálnak „külső” fizetett gondozónők, akik a maguk lakásában gondozzák általában több család két vagy három gyermekét. Vannak továbbá olyan „otthoni” gondozónők, akik kizárólag a megbízó család egy vagy több gyermekével foglalkoznak, a gyermek(ek) otthonában. Ez a magas költség miatt (egy család fizeti a gondozónőt) akkor fizetődik ki, ha több gyermekről van szó. Jellemző, hogy ennek a formának a részesedése csupán 1%-os (Blanpain 2006). Ez magyarázza, hogy vizsgálásunk főleg a külső gondozónők szerepére irányul.

A háromfajta lehetőség közül nem feltétlenül válogathatnak a szülők, hiszen mind a térbeli fellelhetőség, mind az igényelt anyagi hozzájárulás korlátozó tényező lehet. Ezeket illetően a különbségek jelentősek. Ennek ellenére a rendszer hozzájárul ahhoz, hogy Franciaországban több gyermek születik, mint Európa többi országában, és hogy a gyermekvállalási tervek nagy része megvalósulhat. A franciák szerint ugyanis az övékéhez hasonló körülmények között élő családokban 2,3 az ideális gyermekszám (Toulemon – Leridon 1999), a teljes termékenységi arányszám pedig 2006-ban elérte a 2-t (Richet-Mastain 2007).

A napközbeni ellátás kiválasztása

A gyermekfelügyelet formájának kiválasztását több tényező befolyásolja. Egyik, hogy a szülők mit tekintenek megfelelőnek a gyermek számára, másik a kívánt ellátás elérhetősége az adott településen, harmadik pedig annak költsége.

Az elvileg fennálló szabad választási lehetőséget a településtípusok szerint igen eltérő kínálat korlátozza. A párizsi régióban és tágabb értelemben a nagyobb városokban található ugyanis a bölcsődék többsége, míg az ország északi részében jóval kisebb a 3 év alatti gyermekek számára rendelkezésre álló helyek száma (Baillieu 2007). Mindeközben komplementer viszony észlelhető a bölcsődék és a külső gyermekfelügyelők gyakorisága között: azokban a régiókban, ahol kevés a bölcsőde, több a külső gyermekfelügyelő, és fordítva (uo.). Ez nem változtat azonban azon a körülményen, hogy a különböző lehetőségek földrajzi elosztása behatárolja a szülők választási szabadságát.

1991-ben a családtámogatás egy új formája látott napvilágot, a *családi támogatás működési engedéllyel rendelkező külső gyermekfelügyelő alkalmazására* (AFEAMA – Aide familiale pour l’emploi d’une assistante maternelle agréée), melynek lényege a család által fizetendő munkáltatói járulékok átvállalása. Ezt a kedvezményt csak azon gyermekfelügyelők alkalmazására lehet igénybe venni, akiknek van „működési engedélyük”, vagyis részt vettek egy kötelező, hatvan-, illetve 2005 óta százhusz órás képzésen, és megkapták a jogosultságot.

Az intézkedés hatályba lépését követően rohamosan nőni kezdett a kiadott engedélyek száma: 1995 és 2000 között 39, míg 2000 és 2005 között 14%-kal (Blanpain – Momic 2007). Így 2005 decemberének végén a jogosult gyermekfelügyelők száma 337 ezret tett ki (uo.). Látni fogjuk, hogy ez a folyamat milyen hatással volt a kisgyermek felügyeletére.

A gyermekfelügyelet költsége befolyásolja a szülőknek azt a döntését, hogy egyikük – többnyire az anya – visszavonul-e a munkapiacról és maga gondoskodik-e gyermekéről. Ha a helyettesítés ára az anya jövedelméhez közel esik, akkor feltételezhetően inkább otthon marad gyerekeivel, hiszen a vele töltött idő kárpótolja azért a minimális anyagi előnyért, melyben fordított döntés esetén részesült volna. Ha azonban túl nagy jövedelemkiesést jelent az otthonlét, akkor valószínűleg inkább folytatja a munkáját, és a család külső felügyeletre bízza a gyermeket.

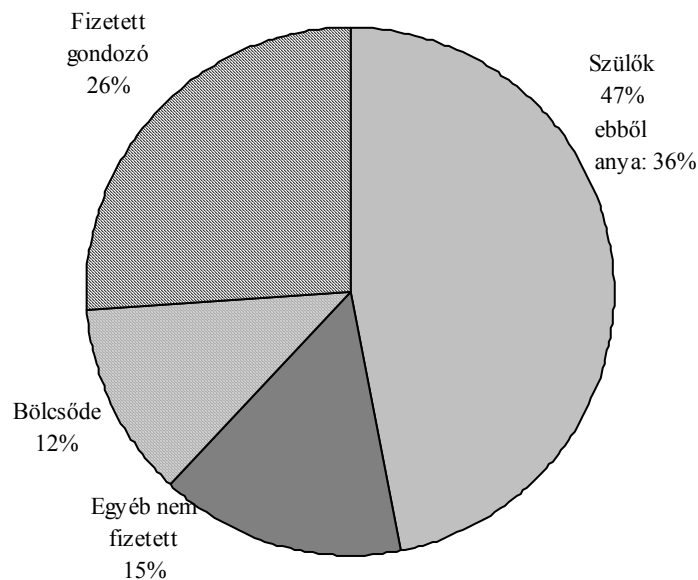
A család által fizetendő díj egyrészt a jövedelemtől, másrészt pedig az igénybe vett felügyeleti formától függ. Az alacsony jövedelmű családok például, amelyek semennyi vagy kevés jövedelemadót fizetnek, nem érvényesíthetik a bejelentett külső gyermekfelügyelő után járó adókedvezményt. Ugyanakkor a bölcsődei díj minden család számára szinte egyenes arányban van a jövedelmével, hiszen ennek 10%-át kell hozzájárulásként fizetniük (Legendre et al. 2003). Így az alacsony vagy közepes jövedelmű családok számára a bölcsőde sokkal kevésbé költséges megoldás, mint a gyermekfelügyelő teljes munkaidőben történő foglalkoztatása. Részmunkaidőben azonban számukra is megfizethető, ez esetben ugyanis a *Családi Pótlék Pénztára* (CAF – Caisses d’allocations familiales) szinte teljes mértékben átvállalja a munkáltatói költségeket (uo.).

A választási lehetőségek olykor behatároltak, de a szülők véleménye, és nevezetesen az, hogy mit tartanak a legjobbnak gyermekük számára, befolyásolhatja, hogy milyen gyermekfelügyeletet vesznek igénybe. A hat éven aluli gyermekeket nevelő szülők 43%-a szerint a „legmegfelelőbb” felügyelet a gyermek számára mikor mindketten dolgoznak a külső gyermekfelügyelő, a második legelfogadottabb a nagyszülők szerepvállalása 23%-kal, majd a bölcsőde következik 19%-os preferenciával (Damon – Croutte – Hatchel 2003). Ugyanakkor a szülők nagy része szerint a bölcsőde és a gyermekfelügyelő a „legjótékonyabb” a gyermek számára, miközben a bölcsődének érzik a legtöbb hátulütőjét is. Az a tény, hogy az utóbbiban nehéz helyet kapni, valamint rugalmatlan a nyitva tartásuk, a szülőket arra ösztönzi, hogy a gyakorlatban a gyermekfelügyelőt részesítsék előnyben még akkor is, ha ezzel lemondanak a legkevésbé költséges megoldásról. Ezen mérési eredmények alapján tehát úgy tűnik, hogy a szülők többsége a bölcsődét választaná, mivel a gyermekének az lenne a legjobb, ám helyhiány és a különböző kööttségek miatt mégis a gyermekfelügyelőnél kötnek ki, akinek sokkal rugalmasabb az időbeosztása.

Adatok a napközbeni ellátás igénybevételéről

A francia *Kutatói, tanulmányi és statisztikaelemzési igazgatóság* (DREES) adatai alátámasztják fenti állításunkat: azok a szülők, akik nem maguk vigyáznak gyermekükre, elsősorban külső gyermekfelügyelőre bízják őt, míg a bölcsődék igénybevételének aránya sokkal alacsonyabb. A *Kisgyermek napközbeni ellátása* c. 2002-es felmérés azt vizsgálta, hogy ki neveli két hónap és két és fél év közötti korukban a gyermekeket, függetlenül attól, hogy hányadikként születtek a családba, és hogy szüleik dolgoznak-e vagy sem. A felvétel módszere különbözik az általunk itt használt *Családok és munkáltatók* c. szintén francia felmérésétől. Az előbbi során a szülőknek egy naptár segítségével kellett bejelölniük, hogy egy átlagos héten mikor ki van a gyermekkel, illetve hol van a gyermek. A domináns felügyeleti módot a szerint határozták meg, hogy a gyermek hol és kivel töltötte a legtöbb időt. A felmérés alapján a megfelelő korú gyermekek 61%-a egyik szülőjével, 21%-a külső gyermekfelügyelőnél, 10%-a bölcsődében, 7%-a pedig a nagyszülőknél vagy más családtagnál van. Mint már említettük, csupán a gyermekek 1%-ára vigyáz házi gyermekfelügyelő (Blanpain 2006).

Ha az általunk elemzett *Családok és munkáltatók* c. felmérés adatait felhasználva az 1983 után született gyermekek első életévét vizsgáljuk a szerint, hogy szüleik elsődleges felügyeleti módként mit jelöltek meg, azt látjuk, hogy a fent hivatkozott statisztikához képest alacsonyabbnak mutatkozik a szülői nevelés aránya, magasabbnak az egyéb családtagoké, valamint a külső felügyelőé (az utóbbi kategória minimális arányban tartalmazza az igénybe vett házi gyermekfelügyelőket is) (II. ábra). A mi adatsorunk tehát a következő: szülők: 47%; fizetett személy: 26%; nagyszülők vagy más nem fizetett személy: 15%; bölcsőde: 12%.

Forrás: INED, Családok és munkáltatók c. felmérés, 2004–2005.

Mintaalanyok: Olyan nők, akiknek első gyermekük 1984 és 2003 között született.

Esetszám: 2802.

II. Az elsőszülött gyermekek elsődleges felügyeleti módja első életévükben Childcare of less than one year old, first born children

Adatok, alminták és kutatási módszer

A *Családok és munkáltatók* c. felmérés a francia demográfia intézet (INED), valamint a statisztikai intézet (INSEE) megbízásából 2004 végén és 2005 elején készült. A megkérdezettek a 20 és 49 év közötti korosztályból kerültek ki, összesen 9547 személyről van szó. Párhuzamosan a megkérdezettek munkahelye, összesen 4540 cég is kitöltött egy postán érkezett kérdőívet. A felmérés célja a munka és a gyermekvállalás összeegyeztetésével járó nehézségek jobb megértése volt, mind az egyének és családok, mind a munkáltatók szemszögéből.

Az egyedi kérdőív tartalmaz egy olyan részt, amely a család minden egyes gyermekére vonatkozóan tudakozódik a felől, hogy ki vigyázott rá első életéve során, valamint arról, hogy miként alakult (mindkét) szülő foglalkoztatása ugyanebben az időszakban.

Az itt elemzett minta kizárólag az 1984 és 2003 között született gyermekeket képviseli. A megfigyelt időszakot 19 évre szűkítettük, ez az időtartam azonban elégséges ahhoz, hogy számos családpolitikai változás hatását megfigyeljük.

Három almintát hoztunk létre három különböző elemzéshez. Az első 2802 olyan válaszadót ölel fel, akinek 1984 és 2003 között született legalább egy gyermeke, függetlenül attól, hogy az érintettek a gyermek születése előtt vagy után volt-e munkavállalói viszonya. Ezt a mintát leíró elemzésre használjuk. Azt szándékozunk feltárni, hogy van-e különbség azon családok között, amelyekben az anya az első gyermeke megszületése előtt dolgozott, illetve amelyekben nem.

Ezután 1577 olyan anyára összpontosítunk, akik első gyermekük megszületése előtt munkavállalói státusban voltak, és akik nem szakították meg munkájukat a szülés után. Multinomiális logitmodell segítségével kimutatjuk, hogy milyen gyermekfelügyelet mellett döntöttek ezek a családok és milyen szempontok szerint.

Végül bemutatunk még két multinomiális logitmodellt, amelyek révén 716 olyan anya jellemzőit elemezzük, akiknek a megadott időtartamban legalább két gyermekük született, és akik a második után is állásukban maradtak. Ezúttal azt tárjuk fel, hogy ki vigyázott a fiatalabb gyermekekre első életéve során. Ennek érdekében az egyik modellbe bevonjuk a két testvér közötti különbséget, a másikba pedig azt is, hogy ki vigyázott az első gyermekekre egyéves koráig.

Az apa munkahelyének jellemzőit minden esetben alkalmazzuk magyarázó változóként. Ritkán fordul elő, hogy ne rendelkeznenk ezzel az információval, mivel alapvetően kevés gyermek születik párkapcsolaton kívül. Emiatt az ismeretlen munkahelyi státusú apákat a munkanélküliekkel, illetve az egyéb inaktívakkal együtt kezeljük a regressziós modellben. (Az elemzett kérdéseket lásd a függelékben.)

Itt említjük meg, hogy az apáknak 90%-a dolgozik a gyermekek születése előtt, azt követően pedig – az anya viselkedésével szemben – vagy nem változtatnak munkaidejükön, vagy inkább növelik azt.

A kérdések megfogalmazásából egyértelműen kiderül, hogy pénzért folytatótt, rendszeres munkáról, tehát foglalkoztatott státusról van szó, de mivel a felmérés külön nem definiálta, a válaszadók maguk értelmezték azt, hogy mit jelent számukra a munka és a munkavállalás.

Ki dolgozik és ki nem gyermekvállalás előtt és után?

A gyermek születése előtti munkapiaci státus nagymértékben befolyásolja a szülés utáni pozíciót. Nehezebb ugyanis kisgyermekkel munkát találniuk azoknak a nőknek, akik megelőzően nem dolgoztak, mint újra kezdeniük azoknak,

akik csak ideiglenesen hagytak fel foglalkozásukkal. Eszerint nagyobb a valószínűsége annak, hogy szülés után az vállal munkát, aki előtte is dolgozott, mint az, akinek nem volt munkaviszonya.

Mintánkban a nők 70%-a dolgozott első gyermeke és 67%-uk második gyermeke megszületése előtt. Az első szülés után a munkavállalók 79%-a folytatta munkáját, de majdnem egyharmaduk valamilyen konkrét változással megpróbálta összeegyeztethetővé tenni ezt a kisgyermek igényeivel: megváltoztatta munkarendjét, beosztását vagy akár munkahelyét, esetleg csökkentette munkaidejét és csak részmunkaidőben dolgozott tovább. A második gyermek megszületése után a munkájukat újra felvevők hányada egy kicsit alacsonyabb volt: 73%.

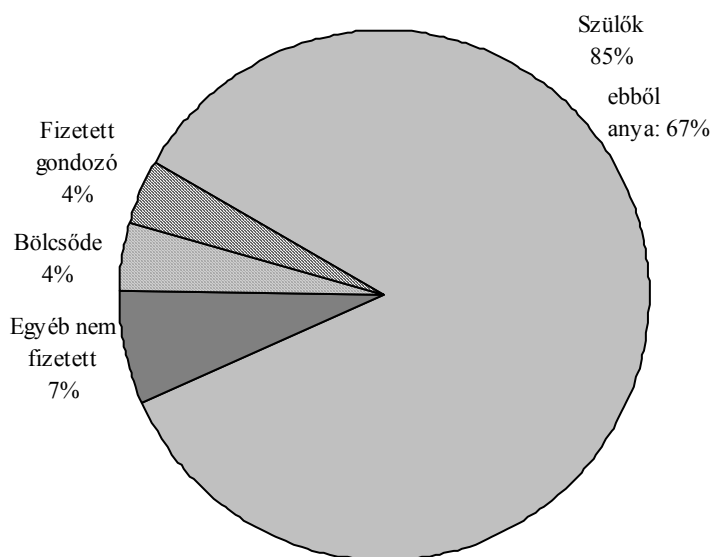
A nem foglalkoztatott nők körében az első gyermekük megszületése előtt 11% volt a tanulók, 27% a munkanélküliek, 62% pedig a háziasszonyok vagy egyéb inaktívak aránya. Ezek az anyák általában alacsonyabb iskolai végzettségűek, mint foglalkoztatott társaik: 37%-uk legfeljebb az általános iskola nyolc osztályát végezte el, míg a foglalkoztatottaknak 13%-a található ebben a kategóriában. További jellemzőjük, hogy gyakrabban fordulnak elő közöttük külföldi állampolgárok, és átlagban két évvel korábban szülik első gyermeküket, mint a foglalkoztatottak, akiknek fele 28 éves kora után vállalkozott erre. Emellett férjük vagy élettársuk nagyobb valószínűséggel volt ugyancsak inaktív státusban a gyermekvállalás előtt.

Az első gyermek megszületése után a nem foglalkoztatott nők 16%-a keres állást, ugyanakkor a többiek munkapiaci helyzetét ez az esemény nem módosítja. Mindeközben a nem foglalkoztatott nőknek első gyermekük születéséhez képest valamivel hamarabb születik meg a második gyermekük, mint a foglalkoztatottaknak.

Az anya munkapiaci státusa és a gyermekek napközbeni ellátása

Az anya munkapiaci státusától függően más és más felügyel a gyermekekre első életéve során. Azokban a családokban, ahol a nőnek nincs munkaviszonya az első gyermek megszületése előtt, az esetek 85%-ában egyik szülő vállalja ezt a szerepet, és csak a gyermekek 8%-a van fizetett gondozásban, többnyire akkor, ha az anya munkát keres (III. ábra).

Forrás: INED, Családok és munkáltatók c. felmérés, 2004–2005.

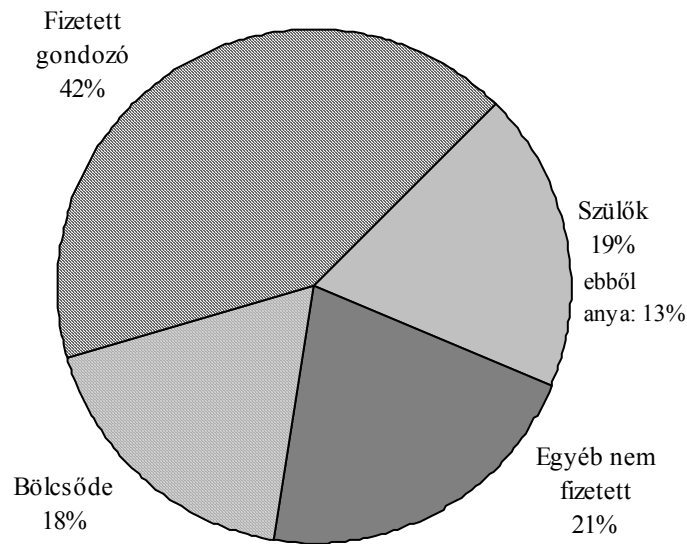
Mintaalanyok: Olyan nők, akiknek első gyermeke 1984 és 2003 között született, és akik nem dolgoztak a születést megelőzően.

Esetszám: 789.

III. A munkaviszonyban nem álló nők első gyermekeinek napközbeni ellátása a gyermek első életéve során

Childcare of first born children of not employed women during the first year

Azoknak a családoknak a 42%-a, amelyekben az anya az első gyermek születését megelőzően dolgozott és a szülést követően folytatta ezt, gyermekfelügyelőt, ezen belül 2%-a házi gyermekfelügyelőt fogad (IV. ábra). Majdnem egynegyedük esetében a szülőkön kívüli más családtag vállalja a gondozást (10-ből 8 esetben a nagyszülőkről van szó), ugyanakkor a gyermekek 18%-a bölcsődébe kerül. Bár az anyák és apák többsége dolgozik, 19%-os arányban fordul elő, hogy a felügyeletet a szülők (beleértve az apákat is) látják el. A jelenség egyrészt az apák munkanélküliségével (3%), másrészt azzal magyarázható, hogy az egyik szülő vállalkozó (4%), ami esetlegesen rugalmasabb munkabeosztást enged meg. Végül szóba jöhet a csökkentett és a részmunkaidő is, ez a családok 12%-ánál jelenik meg.

Forrás: INED, Családok és munkáltatók c. felmérés, 2004–2005.

Mintaalanyok: Olyan nők, akiknek első gyermekük 1984 és 2003 között született, és akik dolgoztak a születés előtt és után is.

Esetszám: 1577.

IV. A munkavállaló anyák elsőszülött gyermekeinek napközbeni ellátása a gyermek első életéve során

Childcare of first born children of employed women during the first year

Ha az első és a második gyermek felügyeletét hasonlítjuk össze mind a munkaviszonyban állók, mind az inaktívak esetében, az tűnik fel, hogy a szülők általában a másodszületteket illetően is ugyanazt a megoldást alkalmazzák, mint az elsőszülötteknél (1. táblázat). A legjellemzőbb ez azokra az esetekre, amikor a szülők gondozták az első gyermeket: ilyenkor 91%-os arányban a második gyermeknél is ez történik. Ha az első gyermek gondozója a szülőkön kívüli nem fizetett személy volt, akkor a másodikra ugyanígy vagy egy másik családtag, vagy barát felügyel, esetleg a szülők maradnak vele. A bölcsődében nevelkedett első gyermeket 46%-os arányban követi ott a testvére, míg az esetek több mint harmadában a szülők maradnak vele, alkalmasint mindkettővel. A fizetett személy megbízása 60%-os részarányban ismétlődik meg a második gyermek esetében.

1. Másodszülött gyermekek felügyelete első életévük során annak függvényében, hogy az elsőszülöttet ki gondozta 1 éves koráig
Childcare of second born children during the first year according to the care used for the first child in the first year

Az elsőszülött gyermek napközbeni ellátása	A másodszülött gyermek napközbeni ellátása				
	szülők	más nem fizetett családtag, barát	bölcsőde	fizetett személy	összesen
Szülők	91	2	2	5	100
Más nem fizetett családtag, barát	41	40	3	16	100
Bölcsőde	34	3	46	17	100
Fizetett személy	31	5	4	60	100

Forrás: INED, Családok és munkáltatók c. felmérés, 2004–2005.

Mintaalanyok: Olyan nők, akiknek legalább két gyermekük született 1984 és 2003 között.

Esetszám: 939.

Felvetődik a kérdés, hogy a gyermek neme befolyásolja-e, hogy ki gondozza első életéve során. Számításaink szerint az, hogy fiú- vagy lánygyermekről van-e szó, egyáltalán nincs erre hatással. Egyes források szerint viszont az óvodába való beiratást illetően vannak nemek szerinti különbségek: a lányokat nagyobb eséllyel iratják be már kétéves korukban, mint a fiúkat⁵ (Blanpain 2006).

Adataink szerint az, hogy a két gyermek azonos nemű-e vagy sem, szintén nem befolyásolja az első év során alkalmazott gyermek-felügyeleti formát.

A továbbiakban kizárólag azokkal a családokkal foglalkozunk, amelyekben az anya a gyermekek megszületése előtt és ezt követően is dolgozott. Ezekben az esetekben ütköznek ki ugyanis a legélesebben a munka és gyermeknevelés összeegyeztetésének problémái. Arra keressük a választ, hogy mely tényezők befolyásolják az egyes gyermekfelügyeleti lehetőségek igénybevételéről hozott döntést.

⁵ A háromévesek beiratkozása után maradt szabad helyekre az óvodák felvehetnek két-éves vagy idősebb gyermekeket.

A változók és a hipotézisek

Három multinomiális logitmodellt mutatunk be, melyek magyarázatot adnak arra, hogy miért az adott napközbeni ellátási formát veszik igénybe a családok. Az első modell az elsőszülött gyermek felügyeletét elemzi, míg a második kettő a másodszülöttét. Ez utóbbiak közül az elsőbe csak egy új változót vonunk be, mégpedig a két gyermek közötti korkülönbséget; a másodikban azt is számításba vesszük, hogy az első gyermekre ki vigyázott az első év során. (Az elemzett kérdéseket lásd a függelékben.)

A függő változó minden esetben az adott gyermek felügyelete. Négy értéket vehet fel aszerint, hogy ki, illetve hol gondozta a gyermeket első életéve során: (1) szülők, (2) más nem fizetett személy, (3) bölcsőde vagy (4) fizetett gondozó. Az utolsó kategória a külső gyermekfelügyelő mellett magában foglalja az elhanyagolható arányt képviselő házi gyermekfelügyelőt is. A (4) képezi a referenciakategóriát, ehhez viszonyítjuk a többi eredményt.

A független változók megegyeznek a három modellben, azzal a különbséggel, hogy az utolsó kettő – mint azt fenn jeleztük – tartalmazza a két gyermek közötti korkülönbséget, illetve az első gyermek felügyeletét leképező változót is (2. táblázat).

Az első változó a gyermek születési évére vonatkozik, és az a célja, hogy rávilágítson a felügyelet igénybevételének a naptári évek során esetlegesen bekövetkező változására. Két kategóriája egyfelől elhatárolja a *külső gyermekfelügyelő alkalmazása után járó családi támogatás* bevezetése előtti és utáni időszakot, másrészt megragadja a külső gyermekfelügyelői engedélyek számának ezzel egy időben megindult növekedését. Azt várjuk, hogy az intézkedés hatályba lépése után megnő a külső gyermekfelügyelő igénybevételének valószínűsége.

A gyermek születési hónapját azért vizsgáljuk, mert feltételezzük, hogy befolyásolja a bölcsődei befogadás esélyét: egy tavasz végén, illetve nyár elején született gyermek, akinek a beíratása szeptemberben válik aktuálissá, könnyebben kap helyet, mint aki nyár végén vagy télen jött világra, ezért felvételét a tanév folyamán kérik.

Az anya életkora a gyermek születésekor azért fontos változó, mert minél magasabb, feltételezhetőleg annál nagyobb valószínűséggel bízzák a gyermeket már első életévében fizetett gondozóra. Ha ugyanis az anya szakmai karrierje előrehaladott stádiumban van, munkaidejének csökkentése erősebben fékezi további felfutását. Valószínűsíthető továbbá, hogy a család ekkor inkább megengedheti magának a fizetett gondozást, mint a fiatalabb szülők, akik gyermekvállalás előtt rövidebb ideig dolgoztak, így egyrészt alacsonyabb a fizetésük, másrészt kevesebb a megtakarított pénzük. Ez utóbbiak tehát nagyobb valószínűséggel fordulnak segítségért családtagjaikhoz, esetleg csökkentik munkaidejüket. Ez az egyetlen kvantitatív változó a modellekben.

Az anya iskolai végzettsége utal a család anyagi és társadalmi helyzetére. A magasabb képzettség feltételezhetően a fizetett felügyelet arányát növeli, legyen az gyermekfelügyelő vagy bölcsőde. Az utóbbiak híre különösen jó az országban, ezért a legiskolázottabb anyák közül is sokan törekednek arra, hogy oda írathassák be gyermeküket. Alacsony végzettség és az ezzel járó alacsony jövedelem növelheti annak valószínűségét, hogy az anya a családtagjai segítségét kéri.

A külföldi állampolgárságú anyák a francia állampolgárságúakhoz viszonyítva feltehetően nagyobb gyakorisággal választják a nem fizetett gyermekfelügyeletet. A franciákra inkább jellemző a folyamatos munkavállalás, mint a külföldiekre, akik közül feltételezhetően többen választják azt a megoldást, hogy csökkentik munkaidejüket, így maguk gondozhatják gyermeküket.

A munka és a szülői szerep támasztotta igények harmonizálásának esélyét az is befolyásolja, hogy az érintettek a köz- vagy a magánszférában, alkalmazottként vagy vállalkozóként dolgoznak-e. A közalkalmazottak átlagosan 36 órás heti munkaideje ugyanis adataink szerint három órával rövidebb, mint a magánszféra alkalmazottaié. Ez a tény megkönnyítheti gyermekük elhelyezését a szigorú nyitvatartási rend szerint működő bölcsődékben, mint ahogy az is, hogy a közsférában általában kiszámíthatóbb a munkarend. A magánszférában dolgozó szülők nagyobb valószínűséggel bízzák gyermeküket fizetett gondozóra, aki rugalmasan alkalmazkodhat a szülők esetleg fluktuáló kötelezettségeihez. A vállalkozói státus egyfelől esélyt ad arra, hogy a szülők maguk vigyázzanak gyermekükre, ugyanakkor általában hátrányos a bölcsődei felvétel szempontjából, mert azt feltételezik róluk, hogy maguk is meg tudják oldani a gyermekfelügyeletet. Emiatt ha a fizetett felügyeletet választják, feltehetően nagyobb arányban veszik igénybe a gondozókat, mint a bölcsődét.

Az anya munkajogi státusának elemzése lehetővé teszi, hogy következtetéseket vonjunk le a részmunkaidőnek a gyermekfelügyeletre gyakorolt hatásáról. Feltételezzük ugyanis, hogy a részmunkaidő a gyermek otthoni nevelésének kedvez, míg a teljes munkaidő elengedhetlenné teszi fizetett személy vagy bölcsőde igénybevételét. Az egyéb munkavállalási formák, mint a rövid, instabil megbízások, illetve szerződések az ezzel járó anyagi bizonytalanság miatt a nem fizetett gyermekfelügyelet választására készítetnek.

A két gyermek közötti korkülönbség hathat a második gyermek felügyeleti módjára. Amennyiben ez kicsi, feltehetően vagy a nem fizetett felügyelet vagy a fizetett gondozó kerül előtérbe, hiszen mindkét esetben egy személy gondozhatja a gyermekeket. Ráadásul a bölcsőde viszonylag költséges, ha két gyermekről van szó. Nagy korkülönbség esetén azonban könnyen előfordulhat, hogy a második gyermek bölcsődébe kerül, míg az idősebb óvodába vagy iskolába jár.

Külön modellben szemléltetjük az első gyermek felügyeletének hatását a második gyermekére. Az első gyermek gondozását leképező változó ugyanis

feltételezhetően semlegesít bizonyos hatásokat, melyek szignifikánsak voltak a második gyermekre vonatkozó első modellben. A második modell segítségével megvizsgáljuk, hogy az összegző változó befolyása ellenére maradnak-e egyéb szignifikáns magyarázó változók.

Semelyik modell sem tartalmaz olyan változókat, amelyek a szülőknek a gyermek születése utáni munkahelyi pozíciójára vonatkozik. Nincs ugyanis lehetőség arra, hogy feltárjuk a kettő közötti ok-okozati összefüggést. Az adatokból nem lehet választ adni például arra, hogy az anya azért vállalt-e részmunkaidőben munkát, hogy az idő többi részét megszületett gyermekével tölthesse, vagy pedig azért, mert nem talált megfelelő megoldást a gondozásra. Emiatt kizártuk az elemzésből ezeket a változókat, és csak a szülés előtti munkahelyi pozíciót vizsgáljuk, amelynek elfoglalása túlnyomórészt a jövőbeli gyermekvállalástól függetlenül történt.

*2. A modellekben előforduló magyarázó változók
Explanatory variables in the models*

A változó megnevezése (a modell sorszáma)	Válaszkategóriák
A gyermek születési éve (1) (2) (3)	1984 és 1991 között 1992 és 2003 között
A gyermek születésének hónapja (1) (2) (3)	Áprilistól júniusig Júliustól októberig Novembertől márciusig
Az anyának a gyermek születésekor betöltött életkora (1) (2) (3)	Kvantitatív változó
Az anya legmagasabb iskolai végzettsége (1) (2) (3)	Legfeljebb 8 általános iskolai osztály Szakmunkásképző Érettségi 2 éves egyetemi diploma 2 éves egyetemi diplománál magasabb
Az anya állampolgársága (1) (2) (3)	Francia Egyéb
Az anya munkapiaci helyzete a gyermek születése előtt (1) (2) (3)	Teljes munkaidő, hat hónapnál hosszabb munkavisztonnyal Részmunkaidő, hat hónapnál hosszabb munkavisztonnyal Egyéb: teljes és részmunkaidő, rövidebb munkavisztonnyal
Az anya munkahelye a gyermek születése előtt (1) (2) (3)	Közalkalmazott, köztisztviselő Egyéb
Az apa munkahelye a gyermek születése előtt (1) (2) (3)	Közalkalmazott, köztisztviselő Állami vagy magánvállalati alkalmazott Vállalkozó vagy vállalatvezető Ismeretlen, munkanélküli, inaktív
Korkülönbség az első két gyermek között (2) (3)	0–2 év 3–4 év 5 év vagy több
Az első gyermek napközbeni elhelyezése az első életéve során (3)	Szülők Egyéb nem fizetett személy Bölcsőde Fizetett gondozó

Eredmények

Az eredmények azt mutatják, hogy a feltételezések nagy része beigazolódott (3. táblázat). Az anya életkora a gyermek születésekor, az anya legmagasabb iskolai végzettsége, állampolgársága és a szülők munkapiaci helyzete a várt irányban befolyásolja azt, hogy az elsőszülött gyermek első életéve során milyen típusú gondozásban részesül.

A gyermek születési évére vonatkozó eredmények arra utalnak, hogy az 1991-es családtámogatási intézkedések hatására valóban gyakrabban vigyáztak fizetett gyermekfelügyelők a kisgyermekekre ez idő után, mint korábban. Arra is fény derül, hogy nem arról van szó, hogy 1991 után a be nem jelentett gondozók – az új intézkedés miatt – bejelentésre kerültek, és emiatt nőtt meg az engedélyek száma, hanem hogy valóban a gondozónők száma növekedett.

A legerősebb hatása az anya képzettségének van: a középfokúnál alacsonyabb iskolai végzettség esetén nagyobb valószínűséggel marad ő maga, esetleg az apa vagy más családtag a gyermekkel, míg a magasabb végzettségűek nagyobb valószínűséggel bízzák a gyermeket külső gondozóra.

A gyermek születési hónapjának szerepéről tett feltételezésünk csak részben igazolódott. A várakozásnak megfelelően a télen született gyermekekhez képest a nyár második felében, illetve ősszel világra jöttek ritkábban kerülnek első életévükben bölcsődébe, mint fizetett gondozóhoz. De a tavasz végi, nyár eleji gyermekek – úgy tűnik – nem lesznek nagyobb valószínűséggel bölcsődések, mint az év többi részében születettek.

Modellünk szerint az anya részmunkaidős foglalkoztatása nem befolyásolja a gyermek elhelyezését, noha az egyértelműen kiderül, hogy a bizonytalan munkapiaci pozícióban levőkhöz képest a teljes munkaidőben és 6 hónapnál hosszabb ideje foglalkoztatott anyák nagyobb eséllyel bízzák gyermeküket fizetett gondozóra, mint választják valamelyik nem fizetett formát.

3. A munkavállaló anyák elsőszülött gyermekeinek napközbeni ellátása
a gyermek első életéve során
Childcare of first born children during the first year among employed mothers

Megnevezés	Szülők vs. fizetett gondozó	Nagyszülők vagy egyéb nem fizetett vs. fizetett gondozó	Bölcsőde vs. fizetett gondozó
<i>A gyermek születési éve</i>			
1984 és 1991 között	0,05	0,28***	0,24***
1992 és 2003 között	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
<i>A gyermek születésének hónapja</i>			
Áprilistól júniusig	-0,18	-0,01	0,02
Júliustól októberig	0,04	-0,05	-0,24**
Novembertől márciusig	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
<i>Az anya életkora az első gyermek születésekor</i>			
	-0,02	-0,05***	-0,02*
<i>Az anya legmagasabb iskolai végzettsége</i>			
8 általános vagy kevesebb	0,60***	0,67***	-0,08
Szaktunskáképző	0,24*	0,38***	-0,09
Érettségi	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
Kétéves egyetemi diploma	-0,57***	-0,30*	0,21
Magasabb, mint két éves egyetemi diploma	-0,30*	-0,69***	0,03
<i>Az anya állampolgársága</i>			
Francia	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
Egyé	0,48***	0,50***	0,35*
<i>Az anya munkaviszonya az első gyermek megszületése előtt</i>			
Teljes munkaidő, hosszú távú szerződéssel	-0,54***	-0,28**	-0,01
Részmunkaidő, hosszú távú szerződéssel	0,17	0,01	-0,07
Egyéb	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
<i>Az anya munkahelye az első gyermek megszületése előtt</i>			
Közalkalmazott, köztisztviselő	0,01	0,01	0,29***
Egyéb	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
<i>Az apa munkahelye az első gyermek megszületése előtt</i>			
Közalkalmazott, köztisztviselő	-0,24	-0,08	0,30*
Állami vagy magánvállalati alkalmazott	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
Vállalkozó vagy vállalatvezető	0,45**	0,17	-0,45*
Ismeretlen, munkanélküli, egyéb inaktív	0,04	-0,10	0,18

***: $p < 1\%$; **: $p < 5\%$; *: $p < 10\%$.

Forrás: INED, Családok és munkáltatók c. felmérés, 2004–2005.

Mintaalanyok: Olyan nők, akiknek első gyermeke 1984 és 2003 között született, és akik dolgoztak a születés előtt, és utána is.

Esetszám: 1577.

A másik két modell (4. táblázat) a második gyermek felügyeleti módját vizsgálja. Tartalmazza ugyanazokat a változókat, mint az első, és kibővíti egyfelől a két gyermek közötti korkülönbséggel, másfelől az első gyermek felügyeleti formájával.

Az első bővítéssel kapott eredmények ismerősek: a második gyermek felügyeletét ugyanazok a tényezők befolyásolják, mint az elsőét. Van azonban néhány változó, melyek hatása csökkent vagy teljesen eltűnt. Ilyen a második gyermek születési éve és hónapja, valamint az anya állampolgársága: mindkettő indifferenssé vált. Új megfigyelés viszont, hogy az anya teljes munkaidős és hat hónapnál tartósabb munkaviszonya csökkenti annak valószínűségét, hogy a második gyermek bölcsődébe kerüljön, ehelyett gyakrabban kap külső gondozót. Ez feltehetően jobb megoldás az olyan szülők számára, akiknek idősebb gyermekére is ugyanaz a gondozó vigyáz. Elképzelhető olyan eset is, hogy a fiatalabb gyermek gondozója elhozza az idősebbet az óvodából vagy az iskolából, a szülők pedig munkaidejük után hozzá mennek mindkettőért.

A két gyermek közötti korkülönbségre vonatkozó eredmények igazolják azt a feltételezést, hogy kis, maximum kétéves korkülönbség esetén a szülők a bölcsődei elhelyezéssel szemben előnyben részesítik azt a megoldást, hogy egy személy vigyázzon a második gyermekre, ő viszont inkább fizetett gondozó, mint a nagyszülő vagy más családtag. Ha a korkülönbség nagy, 5 év vagy több, ennek az ellenkezője igaz: a második gyermekre nagyobb valószínűséggel vigyáz egy családtag vagy ismerős, mint külső gondozó. Elképzelhető, hogy kettő két éven aluli kisgyermeket nehezebben vállalnak el a nagyszülők. Ha egy kicsiről vagy olyan nagycsoportos óvodásról van szó, akire csak este kell vigyázni, nagyobb a vállalkozó kedvük.

A második gyermek felügyeletére vonatkozó második modell a két gyermek közötti korkülönbségen kívül azt is tartalmazza, hogy első életéve során ki gondozta az elsőt. Ez a változó az előző modellekben érvényesülő számos hatást semlegesít. Így kisebb a súlya az anya iskolai végzettségének, teljesen elvészítik jelentőségüket az apa munkahelyének jellemzői, és csökken az anya munkahelyi kondícióinak hatása is.

A leglátványosabban az első gyermek felügyeletének hatása jut érvényre. Ahogy erre már a keresztátlából következtethettünk, az esetek túlnyomó többségében a szülők ugyanarra a személyre vagy intézményre bízják a második gyermeket, mint akire az elsőt, és ez akkor is így van, ha a többi változót kontrolláljuk. Ugyanakkor az is kiderül, hogy amennyiben az első gyermekre a nagyszülők vagy barátok, családtagok vigyáztak, akkor a második gyermeket nagyobb eséllyel bízják külső gondozóra, mint a bölcsődére.

folytatás

	Szülők vs. fizetett gondozó	Nagy- szülők vagy egyéb nem fizetett vs. fizetett gondozó	Bölcsőde vs. fizetett gondozó	Szülők vs. fizetett gondozó	Nagy- szülők vagy egyéb nem fizetett vs. fizetett gondozó	Bölcsőde vs. fizetett gondozó
--	--------------------------------------	---	--	--------------------------------------	---	--

*Az anya munkahelye a második gyermek megszü-
letése előtt*

Közalkalmazott, köz- tisztviselő	-0,01	-0,07	0,34***	0,04	-0,14	-0,29*
Egyéb	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)

*Az apa munkahelye a második gyermek megszü-
letése előtt*

Közalkalmazott, köz- tisztviselő	-0,09	0,46	-0,34	-0,17	0,43	-0,13
Állami vagy magánvál- lalmi alkalmazott	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
Vállalkozó vagy vállá- latvezető	0,67**	0,25	-0,35	0,44	0,29	-0,05
Ismeretlen, munkanél- küli, egyéb inaktív	0,01	-0,61	0,09	0,19	-0,53	0,30

Korkülönbség az első két gyermek között

0–2 év	0,05	-0,62***	-0,27	0,09	-0,56**	-0,52**
3–4 év	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)
5 és vagy több	-0,21	0,40*	0,14	-0,11	0,34	0,54**

Az első gyermek felügyelete első életéve során

Szülők				2,36***	-0,37	0,12
Nagyszülők vagy egyéb nem fizetett				-0,42	2,08***	-0,85**
Bölcsőde				-0,036	-0,27	2,34***
Fizetett gondozó				0 (ref.)	0 (ref.)	0 (ref.)

***: $p < 1\%$; **: $p < 5\%$; *: $p < 10\%$.

Forrás: INED, Családok és munkáltatók c. felmérés, 2004–2005.

Mintaalanyok: Olyan nők, akiknek második gyermeke 1984 és 2003 között született, és akik dolgoztak az első és a második születés előtt és utána is.

Esetszám: 716.

Összegzés és következtetések

A francia nők magas foglalkoztatottsága, valamint az a tény, hogy gyermeküket gyakran már néhány hónapos korukban külső napközbeni felügyeletre bizzák, alapvető fontosságúvá teszik a napközbeni gyermekellátás elérhetőségét, megfelelő színvonalát és megfizethető voltát. A felügyeleti rendszer kihat

ugyanis a munkavállalás és gyermekvállalás összeegyeztetésére, ami megkönnyíti a gyermekvállalási tervek megvalósítását.

Franciaországban a napközbeni gyermekfelügyeletnek számos változata ismert, és az ezzel járó költségek terhét több családpolitikai támogatás is enyhíti.

Ennek ellenére a munkavállaló szülők választásukban korlátozottak. Az ellátási kínálat a lakhelyen és annak ára ugyanis nagymértékben behatárolja a lehetséges döntések körét.

Eredményeinkből kiderült, hogy a szülők számos tulajdonsága is befolyásolja, hogy milyen felügyeletre bízzák gyermeküket első éve során. Így az alacsony iskolai végzettségű, valamint a bizonytalan munkahelyi státusú anyák nagyobb valószínűséggel maradnak maguk gyermekükkel vagy bíznak meg gondozásával valakit az ismerőseik közül. Ezzel szemben a fizetett ellátást preferálják a magasan képzett, a tartósan (legalább 6 hónapja) foglalkoztatott, teljes munkaidőben dolgozó anyák.

A külföldi állampolgárságú anyák nagyobb valószínűséggel íratják gyermeküket bölcsődébe mint a franciák, és ez – a magánszférában dolgozókkal szemben – igaz a közszférában foglalkoztatott szülőkre is. Ugyanakkor az 1991-ben bevezetett családpolitikai intézkedéseket követően az elsősülöttek nagyobb gyakorisággal kerülnek fizetett gondozóhoz, mint bölcsődébe, az anyagi támogatásnak köszönhetően.

A másodsülöttek gondozását szinte ugyanazok a tényezők befolyásolják, mint az elsősülöttekét, és a munkavállaló szülők jellemzően ugyanazt a felügyeleti formát veszik igénybe másodsorra is. Ez utalhat akár a már megismert ellátás kedvező megítélésére is. Bizonyítékunk nincs, hiszen semmiféle információval nem rendelkezünk arról, hogy szabad választásról vagy pedig kényszermegoldásról van-e szó. Más megközelítésben azonban az az interpretáció is szóba jöhet, hogy nehéz váltani a napközbeni ellátások között. Elképzelhető például, hogy másodsülött gyermeket nehezebben vesznek fel a bölcsődében, ha tudják, hogy a szülők az elsősülött felügyeletét is meg tudták másként oldani.

Eredményeink arra engednek következtetni, hogy adott szociális és munkahelyi feltételek mellett a szülők valójában szűk határok között választhatnak a különböző ellátási formák közül. Ez azt jelenti, hogy a látszólag mindenki számára elérhető gondozási rendszer nem általános érvénnyel könnyíti meg a munka melletti gyermekvállalást. Az alacsony képzettségű és bizonytalan munkahelyi státusú nők számára még a támogatásokkal együtt is gondot okoz a megfelelő napközbeni felügyelet megtalálása, illetve költségeinek fedezése.

Tovább lehetne lépni az elemzésben, ha lennének információink arról, hogy a szülők miért az adott gondozási formát vették igénybe, és hogy az egyes változatokból milyen volt a kínálat a gyermek lakhelyén. Ezek az adatok lehetővé tennék ok-okozati összefüggések feltárását is.

ADATFORRÁS

INED – INSEE (2004–2005): Családok és munkáltatók c. felmérés, egyéni kérdőív
<http://www-efe.ined.fr/>

IRODALOM

- Ahn, Namkee – Mira, Pedro (2002): A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. *Journal of Population Economics*, 15. 4. 667–682.
- Bailleau, Guillaume (2007): L'accueil collectif et en crèche familiale des enfants de moins de 6 ans en 2005. *Études et Résultats*, n°548, DREES.
- Blanpain, Nathalie – Momic, Milan (2007): Les assistantes maternelles en 2005. *Études et Résultats*, n°581, DREES.
- Blanpain, Nathalie (2006): Scolarisation et modes de garde des enfants âgés de 2 à 6 ans. *Études et Résultats*, n°497, DREES.
- Bianchi, M. Suzanne (2000): Maternal employment and time with children: dramatic change or surprising continuity? *Demography*, 37. 4. 401–414.
- Damon, Julien – Croutte, Patricia – Hatchel, Georges (2003): Les opinions sur les modes de garde des jeunes enfants. Données CREDOC, *L'e-ssentiel*, n°11, CNAF – DSER.
- Eurostat (2008): Le taux d'emploi dans l'UE27 en hausse à 65,4% en 2007. *Communiqué de presse*, 104.
- Förster, Michael – d'Ercole, Mira M. (2005): Income distribution and poverty in OECD countries in the second half of the 1990s. *OECD Social employment and Migration Working Papers*, no. 22, OECD Publishing.
- INSEE (2008): Enquêtes annuelles de recensement 2004 à 2007. L'activité des femmes est toujours sensible au nombre d'enfants. *INSEE Première*, n°1171.
- James-Burdumy, Susanne (2005): The effect of maternal labor force participation on child development. *Journal of Labor Economics*, 23. 1. 177–211.
- KSH (2005): *Statistikai Évkönyv 2005*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2000): *A gyermekes családok támogatásának egyes formái*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Legendre, François – Lorgnet, Jean-Paul – Mahieu, Ronan – Thibault, Florence (2003): Etat des lieux des prestations petite enfance avant la mise en place de la prestation d'accueil du jeune enfant. *L'e-ssentiel*, n°16, CNAF – DSER.
- Neyer, Gerda (2006): Family policies and fertility in Europe. Fertility policies at the intersection of gender policies, employment policies and care policies. *MPIDR Working paper*, 2006-010.
- NM (1998): 15/1998. (IV. 30) Népjóléti minisztériumi rendelet II. Fejezet, 3. Cím
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99800015.NM
- OCDE (2007a): *Bébés et employeurs: comment réconcilier travail et vie familiale. Synthèse des résultats dans les pays OCDE*, Éditions de l'OCDE, Paris.
- OCDE (2007b): *Petite enfance, grands défis II. Éducation et structures d'accueil*. Éditions de l'OCDE, Paris.

- OCDE (2001): *Petite enfance, grands défis. Education et structures d'accueil*. Editions de l'OCDE, Paris.
- Pailhé, Ariane – Solaz, Anne (2006): Vie professionnelle et naissance : la charge de la conciliation repose essentiellement sur les femmes. *Population et Sociétés*, n°426, INED.
- Richet-Mastain, Lucile (2007): Bilan démographique 2006 : un excédent naturel record. *INSEE Première*, n°1118.
- Rindfuss, R. Ronald – Brewster, L. Karin (1996): Childbearing and fertility. *Population and Development Review*, 22. 258–289.
- Toulemon, Laurent – Pailhé, Ariane – Rossier, Clémentine (2008): France: high and stable fertility. *Demographic Research*, 19. 503–556.
- Toulemon Laurent – Leridon, Henri (1999): La famille idéale: combien d'enfants, à quel âge? *INSEE Première*, n°652.
- VID – IIASA – PRB (2008): *European Demographic Data Sheet 2008*. <http://www.oeaw.ac.at/vid/datasheet/index.html>
- Waldfoegel, Jane – Han, Wen-Jui – Brooks-Gunn, Jeanne (2002): The effects of maternal employment on child cognitive development. *Demography*, 39. 2. 369–392.

FÜGGELÉK – Az elemzéshez felhasznált kérdések

1. Az igénybe vett gyermekfelügyeletre vonatkozó kérdések:

- Első életéve során napközben legtöbbször hol volt <a gyermek keresztnéve>?
  - i. Bölcsődében vagy más kollektív gyermekmegőrzőben
  - ii. Otthon
  - iii. Valaki másnál
  - iv. Egyéb helyen

Amennyiben a válasz nem a):

- Ki vigyázott rá legtöbbször?
  - v. Maga a válaszadó
  - vi. A gyermek másik szülője
  - vii. A gyermek nagyanja, nagyapja
  - viii. A családhoz vagy a háztartáshoz tartozó másik személy, akinek ezért nem fizettek (testvérek, ...)
  - ix. Más személy, akinek fizettek (barát, szomszéd)
  - x. Fizetett személy (gyermekfelügyelő)

2. A szülők munkahelyi helyzete a gyermek születése előtt

- Mi jellemezte az Ön helyzetét az alábbi állítások közül <a gyermek keresztnéve> megszületése előtt?
  - i. Dolgozott
  - ii. Katona volt
  - iii. Munkanélküli volt
  - iv. Tanuló, diák vagy nem fizetett gyakornok volt
  - v. Háztartásbeli vagy egyéb inaktív volt

Kérdés azokhoz a személyekhez, akik dolgoztak a gyermek születése előtt:

- Milyen formában dolgozott?
  - vi. Függetlenként, vállalkozóként
  - vii. Családi segítőként
  - viii. Alkalmazottként

Az alkalmazottnak feltett kérdés:

- Ki volt a munkáltatója?
  - ix. Az állam
  - x. Kerületi, területi képviselet
  - xi. Egy vagy több magánszemély
  - xii. Állami vagy magánvállalat, egyesület
- <Gyermek keresztnéve> megszületése előtt, milyen munkaszerződése volt ezen a munkahelyen?
  - xiii. Határozatlan idejű szerződés
  - xiv. Határozott idejű szerződés, tanulmányi szerződés, időszakos szerződés
  - xv. Nem volt semmilyen szerződése

3. Munkahelybeli változások a gyermek megszületése után

Kérdés azoknak, akik dolgoztak a gyermek megszületése előtt:

– A gyermek megszületése után mi jellemezte munkahelyi helyzetét?

- i. Megváltozott a munkahelye
- ii. Megváltozott a beosztása ugyanazon a munkahelyen
- iii. Felmondott vagy abbahagyta a munkáját
- iv. Munkanélküli lett
- v. Elkezdett részmunkaidőben dolgozni
- vi. Teljes időben kivette a gyermeknevelési szabadságot
- vii. Megváltoztatta munkarendjét a régi munkahelyén
- viii. Ezek közül semmilyen változás nem volt

– A gyermek megszületése után mi jellemezte munkahelyi helyzetét?

- ix. Csökkentette munkaidejét vagy munkahelyi kötelességeit
- x. Növelte munkaidejét vagy munkahelyi kötelességeit (túlórázott, teljes munkaidőre váltott, ...)
- xi. Megváltoztatta munkarendjét a munkaidejének változtatása nélkül
- xii. Ezek közül semmilyen változás nem volt

Ugyanezeket a kérdéseket a gyermek másik szülőjére vonatkozóan is feltették, ha őt magát nem interjúvolták meg.

Ezeket a kérdéseket kívül naplóban rögzítették a megkérdezettek munkahelyi változásait, továbbá a:

- a) tanulmányi időszakokat,
- b) részmunkaidős időszakokat,
- c) teljes munkaidős időszakot,
- d) 6 hónapnál hosszabb ideig tartó szerződéseket,
- e) munkanélküli időszakokat,
- f) a más okokból inaktív időszakokat.

Tárgyszavak:

Gyermekintézmény
Társadalmi juttatás
Női munkavállalás
Családpolitika

WHO CARES FOR THE CHILDREN WHILE THEIR PARENTS ARE AT WORK? ANALYSIS OF THE CARE OF FIRST- AND SECOND BORN INFANTS AGED BELOW ONE IN FRANCE

Abstract

Availability and accessibility of childcare services for very young children is an important factor in the work-family balance, which can also influence the realisation of fertility projects.

This article analyses the childcare of infants aged below one in families where the mother had paid work before the birth and where she continues working after the two first births. Many French mothers are in this situation, especially since before 2004 there was no paid parental leave for the first child in France, except for sixteen weeks of maternity leave. We want to know how these children are cared for during their first year of life and on which factors this care depends.

Indeed, according to their financial possibilities, according to what they think to be the best for their child, and which care is available close to their home, the families can use different types of care. Either unpaid care, so mainly the grand-parents or other members of the family, or, more often, paid care: a day-care centre or a child minder, who cares for two or three children from different families, generally in her own home.

The presentation of French family policy measures suggests that all families where the parents work have equal access to paid child care according to their resources. However, empirical results and more precisely, multinomial logit models show that important differences can be found, especially according to the mother's level of education and her work: a low educational level, like unstable work, reduces the probability of using paid childcare. Parents will rather arrange to care for the child themselves or ask for aid from the grand-parents or other members of the family.

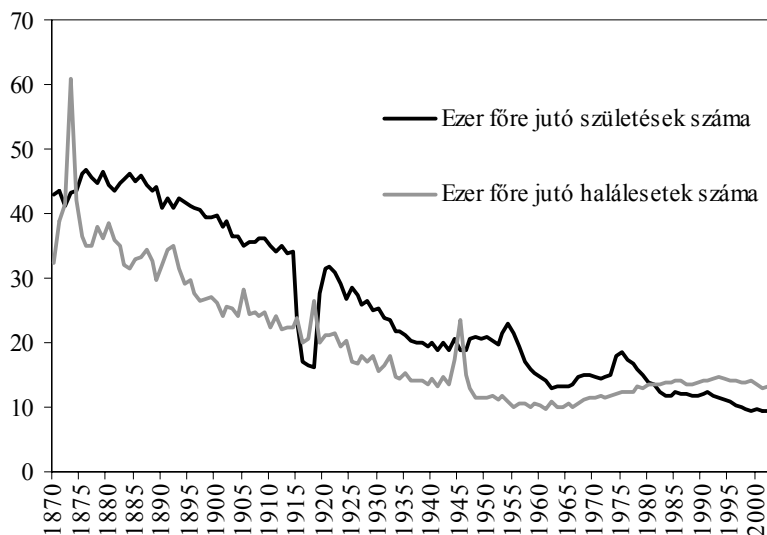
KÖZLEMÉNYEK

A MAGYARORSZÁGI DEMOGRÁFIAI ÁTMENET NEMLINEÁRIS IDŐSORELEMZÉSE

FÖLDVÁRI PÉTER

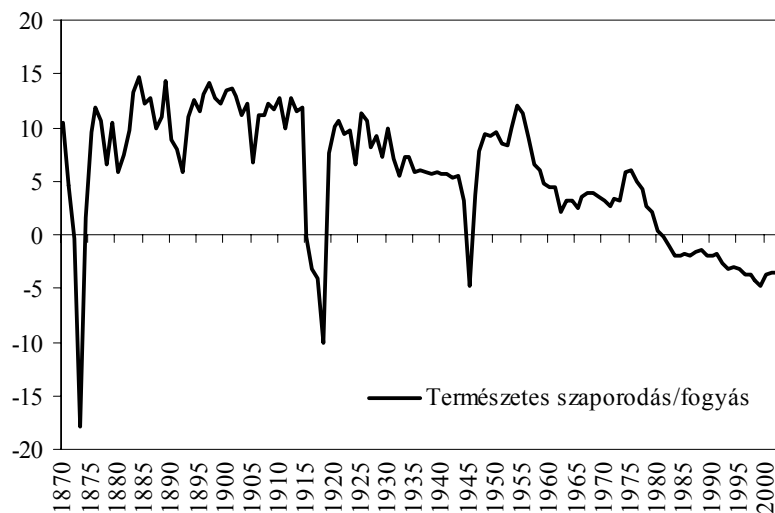
A demográfiai átmenet feltérképezése és kutatása Warren 1929-es klasszikus munkája, különösen pedig Notestein 1944-es tanulmánya óta a népeségtudományi kutatások egyik központi témájává vált. A hatvanas években publikálták azokat – a későbbi vizsgálatok szempontjából fontos – alapműveket (Becker 1960; Schultz 1963; Easterlin 1968), amelyekben megjelenik az igény az egyének utódvállalási stratégiájának közgazdasági megalapozására és ennek a gazdasági fejlődéssel való szoros együttesben történő elemzésére. A hetvenes években már körvonalazódtak a demográfiai átmenet közgazdasági elméletének máig is meghatározó alapjai. Becker és Lewis (1973) modelljében az egyén két kontrollváltozó befolyásolásával igyekszik hasznosságát maximalizálni: az utódok számával és minőségével. Modelljük – azon alapfeltevés révén, hogy a hasznosság jobban növelhető az utódok minőségének javításával, mint számuk növelésével – már képes volt a demográfiai átmenet bizonyos elemeit magyarázni. A gondolatmenet logikus továbbfejlesztése Becker, Murphy és Tamura (1990) tanulmánya. Ők a folyamat középpontjába az emberi tőkét helyezik, és olyan modellel dolgoznak, amelynek három egyensúlyi (két stabil, egy instabil) pontja van. A modellek legújabb generációját felvonultatók közül érdemes külön megemlíteni Galor és Weil (2000) immár ugyancsak klasszikusnak számító munkáját, amely a demográfiai átmenet és a gazdasági növekedés elméleteinek összekapcsolásából kialakuló egyesített növekedéselméletet (Unified Growth Theory, UGT) indította útjára. Céljuk a népesedési és gazdasági folyamatok együttes modellezése a premodern (malthusi) korszaktól az átmeneten át a modern demográfiai szakaszig. A modellben kulcsszerepet kap a technológiai haladás és az emberi tőke felhalmozása. Ezek révén a halálozások és a születések közötti viszony, illetve az egy főre jutó jövedelem és a népszaporulat közötti viszony alapvetően megváltozik: míg a malthusi modellben a születések pozitív, a halálozások pedig negatív kapcsolatban állnak az egy főre jutó jövedelemmel, addig az átmenet követően ez a kapcsolat megszűnik.

A témára a magyarországi kutatók is felfigyelnek, mind országos (többek között Dányi 1991; Hablicsek 1995), mind regionális (például Andorka 1991; Óri 2006) vonatkozásaiban. A magyarországi történeti demográfiai kutatások általában azonos eredményre jutnak abban, hogy a születések számának csökkenését illetően komoly regionális különbségek voltak, illetve hogy a folyamat már jóval a hagyományosan a magyarországi demográfiai átmenet kezdetének tekintett 1880-as évek előtt megindult. Óri (2006) utal a magyar demográfiai változások azon sajátosságára, hogy a születések és halálozások arányszáma fokozatosan és együtt csökkent, aminek folytán az átmenet nem járt a népeségnövekedés olyan erős felgyorsulásával, mint amelyet egyes európai országok esetében tapasztalhatunk – legalábbis arra az időtartamra vonatkozóan, amelyre országos adatsoraink vannak. Ezt a képet támasztja alá az I. és II. ábra is.

Forrás: KSH, illetve Mitchell (2008).

I. Az ezer főre jutó születések és halálozások száma Magyarországon, 1870–2003
Crude birth and death rates in Hungary, 1870–2003, ‰

Forrás: KSH, illetve Mitchell (2008).

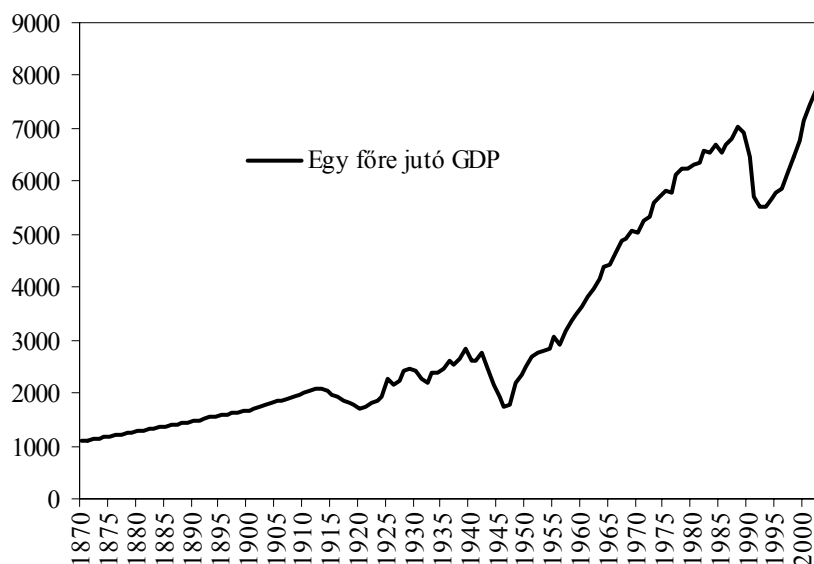
II. A természetes szaporodás/fogyás Magyarországon (ezer főre)
The rate of natural population growth/decrease in Hungary, ‰

Ebben a munkában a magyarországi demográfiai átmenetet az átmenetek leírására szolgáló nemlineáris időszormodellekkel kíséreljük meg elemezni. Kiindulópontunk (hipotézisünk), hogy az átmenet előtt és után a természetes szaporodás/fogyás kapcsolata az életszínvonallal, illetve a technikai (és emberi tőkebeli) fejlettség színvonalával alapvetően megváltozott. Míg az átmenet előtt a kapcsolat pozitív (a születések számával pozitív, a halálozásokkal negatív kapcsolatot feltételezve), addig az átmenet után (azaz egy bizonyos küszöbérték meghaladását követően) ez a kapcsolat már megszűnik. Fontos megjegyeznünk, hogy bár az életszínvonalbeli fejlettséget az egy főre jutó GDP-vel közelítjük (proxy), távol áll tőlünk, hogy a demográfiai átmenet motívumrendszerét erre a tényezőre redukáljuk. A differenciáltabb elemzés akadálya az is, hogy a természetes szaporodás arányszámjai nem képesek a demográfiai átmenet minden fontos aspektusát (mint például a korösszetétel változásait) megragadni, és így az általa sugallt kép is elnagyolt. A modellünkkel tehát nem a demográfiai átmenet okait, csupán lefolyásának menetét, a rendelkezésünkre álló idősor tulajdonságait vizsgáljuk. Célunk – a fenti hipotézis vizsgálatán túl – az átmenet gyorsaságának és időpontjának meghatározása.

Adatok

A születési és halálozási adatok 1876-ig visszamenőleg elérhetőek a KSH kiadványaiban. Jelen munka az évkönyvek mellett a Magyarország népessége és társadalma c. (KSH 1996) történeti statisztikai kiadványra támaszkodott. Bár az elemzéshez ez elégséges lett volna, a megfigyelések számának növelése érdekében felhasználtuk még Mitchell (2008) történeti statisztikai forrásmunkáját is. Mivel ez a korabeli statisztikai évkönyvekre hagyatkozik, az 1945 előtti adatok eltérnek a KSH által jelenleg megadottaktól. Mi a KSH jelenlegi, hivatalos adatai mellett döntöttünk, ezeket az 1876-ot megelőző 1870 és 1875 közötti évekre a Mitchell-féle adatok segítségével extrapoláltuk. Tekintettel az így nyert megfigyelések alacsony számára, eljárásunk az eredményeinket nem befolyásolja.

Az egy főre jutó bruttó hazai termékre vonatkozó számokat Maddison nemzetközi adatbázisából vettük, amely 1990-es árakon, vásárlóérték-paritáson számolt amerikai dollárban adja meg a magyar egy főre jutó GDP-t (Maddison 2007). Mivel az 1920 előtti időszakra csak néhány kulcsévre ad meg adatokat (1870, 1890, 1900, 1910, 1913), a hiányzó megfigyeléseket konstans növekedési rátát feltételezve interpoláltuk. Az interpoláció természetesen az adathiányból eredő kényszermegoldás, azonban feltételezhetjük, hogy a kisebb jövedelmi ingadozások a születések és halálozások számát szignifikáns módon nem befolyásolják, így az eredményeinkben még ezek után is megbízhatunk. Természetesen, mivel az 1920 előtti időszakra vonatkozóan csak az egy főre jutó GDP átlagos változását jeleníthetjük meg (III. ábra), a konjunktúraciklusok, mint például az 1873-as válság, sem láthatóak.

Forrás: Maddison (2007).

*USA-dollárban, 1990-es árakon.

*III. Az egy főre jutó GDP Magyarországon** *GDP per capita in Hungary*

Átmenetek modellezése nemlineáris autoregressziós technikákkal

Mivel mind a természet-, mind a társadalomtudományokban nagy számban fordulnak elő olyan jelenségek, amelyekben a modell alapvető paraméterei vagy valamilyen külső eredetű sokk, vagy a rendszer saját belső mechanizmusai következményeként megváltoznak, a paraméterek stabilitását és a modell linearitását feltételező Box–Jenkins-féle (1970) ARMA elemzési módszertant már az 1980-as években kiegészítették és továbbfejlesztették. Alternatívaként megjelentek küszöbautoregresszív (TAR – Threshold Autoregression) modellek (lásd például Tong 1983; Tsay 1989).

Az alapvető TAR-modellben azt feltételezzük, hogy a megfigyelt y_t autoregresszív folyamat két állapotot vehet fel, azaz

$$(1) y_t = \begin{cases} \phi_{0,1} + \sum_{i=1}^p \phi_{0,1} y_{t-i} + \varepsilon_t, & \text{ha } q_t \leq c \\ \phi_{0,2} + \sum_{i=1}^p \phi_{0,2} y_{t-i} + \varepsilon_t, & \text{ha } q_t > c \end{cases}$$

vagy

$$(2) y_t = \left[\phi_{0,1} + \sum_{i=1}^p \phi_{i,1} y_{t-i} \right] \cdot (1 - I(q_t > c)) + \left[\phi_{0,2} + \sum_{i=1}^p \phi_{i,2} y_{t-i} \right] I(q_t > c) + \varepsilon_t,$$

ahol ε_t , a hiba vagy reziduum, amelyről feltesszük, hogy fehérzajfolyamat, és q_t a küszöbváltozó, azaz az a tényező, amelyik meghatározza, hogy a rendszer melyik állapotában van. Az $I(q_t > c)$ olyan indikátorfüggvény, amely 1-es értéket vesz fel, ha $q_t > c$ és 0-át egyébként. Amennyiben a q értéke meghaladja a c küszöbértéket, a folyamat a második állapotába (rezsimbe) kerül át.

A fenti modell speciális változatának tekinthető a SETAR- (Self-Exciting Threshold Autoregression) modell, amely (1)-től csupán abban tér el, hogy $q_t = y_{t-d}$ ($d=1, \dots, p$), azaz a megfigyelt folyamat késleltetettjét tekintjük küszöbváltozónak. A TAR-modellek alapvető feltevése, hogy az átmenet az egyik rezsimből a másikba hirtelen, egyik pillanatról a másikra történik meg. Ez azonban rendkívül erős feltevés, amely számos esetben (a demográfiai folyamatokat is ideértve) nem tűnik realiztikusnak.

Első lépésként egy alternatív formában írjuk fel a modellt:

$$(3) y_t = \left[\phi_{0,1} + \sum_{i=1}^p \phi_{i,1} y_{t-i} \right] + \left[\phi_{0,2} + \sum_{i=1}^p \phi_{i,2} y_{t-i} \right] F(q_t, c) + \varepsilon_t,$$

ahol F az átmeneti függvény, amely 0 és 1 közötti értékeket vehet fel. Az egyenlet jobb oldalának első tagját lineáris, második tagját pedig nem lineáris résznek nevezik (azaz ellentétben a korábban specifikált TAR-moddellel, az egyenlet jobb oldalának első tagja nem tűnik el még akkor sem, ha az átmeneti függvény 1-es értéket vesz fel). A fokozatos (simá) átmenet modellezéséhez olyan átmeneti függvényt alkalmazunk, amelynek értékészlete folytonos a $[0,1]$ intervallumon. A szakirodalomban a legelterjedtebb két átmeneti függvényforma a logisztikus (4) és az exponenciális (5):

$$(4) G^{\log}(q_t, c, \gamma) = \frac{1}{1 + e^{(-\gamma(q_t - c))}},$$

$$(5) G^{\exp}(q_t, c, \gamma) = 1 - e^{(-\gamma(q_t - c)^2)}.$$

A két függvényforma között a lényegi különbség, hogy a logisztikus függvény aszimmetrikus, azaz q_t értékének növekedése a függvény értékét mindig 1 felé mozdítja el, míg az exponenciális függvény szimmetrikus, azaz a küszöbértéknél értéke 0, attól távolodva pedig fokozatosan közelít 1-hez. Mivel azt tételezzük fel, hogy a demográfia átmenet során a populáció egy stabil rezsimből végleg egy másikba kerül át, a logisztikus függvényforma céljainknak jobban megfelel.

Eszerint a TAR-modell mellett egy LSTAR- (Logistic Smooth Transition Autoregressive) modellt is specifikálunk:

$$(6) y_t = \left[\phi_{0,1} + \sum_{i=1}^p \phi_{i,1} y_{t-i} \right] + \left[\phi_{0,2} + \sum_{i=1}^p \phi_{i,2} y_{t-i} \right] G^{\log}(q_t, c, \gamma) + \varepsilon_t.$$

A logisztikus átmeneti függvény formája miatt a TAR- és az LSTAR-modellek lényegében ekvivalensek, ha $\gamma \rightarrow \infty$, hiszen ekkor a logisztikus függvény már akkor is 1 értéket vesz fel, ha a küszöbváltozó a küszöbértéket csak végtelenül kis mértékben haladja meg. A γ paraméter így a két állapot közötti átmenet sebességét is jelzi.

Ebben a munkában egy TAR- és egy LSTAR-modellt illesztünk a magyar születési és halálzási adatokra, amelyet az egy főre jutó jövedelemmel mint egzogén és átmeneti változóval egészítünk ki.

Az ARX- és a TAR-modell becslése

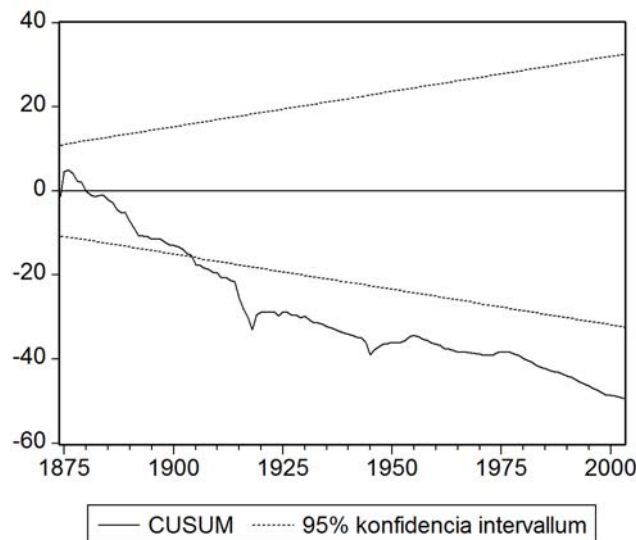
Első lépésként a természetes szaporodást, azaz a születések és halálzások közötti különbséget (természetes szaporodás/fogyás) (*diff*) AR(*p*)- és ARX(*p*)-folyamatként fogjuk modellezni, feltételezve, hogy az egész időszakra valid a modell, azaz nem történt rezsimváltás. A *diff*-változó esetében a Philips–Perron-féle tesztstatisztika $-3,567$ volt, ami alapján 1%-os szignifikanciaszinten elvethetjük az egységgyök nullhipotézisét (pontosabban a differenciastacionaritást): a *diff*-változó tehát stationer, differenciálni nem szükséges. Az Akaike és a Schwarz féle információs kritériumok (AIC és SBC) alapján az ARX(1)-modellt preferáljuk (1. táblázat).

1. A természetes szaporodás modellezése AR(1)- és ARX(1)-folyamatként
Modelling natural population growth as an AR(1) and ARX(1) process

Változó	AR(1)	ARX(1)
Konstans	0,97 (2,27)	17,77 (3,41)
diff _{t-1}	0,81 (15,04)	0,69 (11,02)
ln(<i>y_t</i>)	-	-2,04 (-3,23)
Korrigált R ²	0,639	0,663
AIC	5,404	5,341
SBC	5,447	5,407
A reziduum Ljung–Box-féle autokorrelációtesztje Q(20)	11,08 (p = 0,944)	11,16 (p = 0,942)
A reziduum Jarque–Bera-féle normalitástesztje	434 (p = 0,000)	845 (p = 0,000)
RESET (F)	17,89 (p = 0,000)	8,70 (p = 0,000)

A fenti adatok alapján a regresszió maradékváltozójában nincs autokorreláció, azonban a normalitást a Jarque–Bera-teszt alapján el kell utasítanunk. Az ARX(1)-modell, amely magyarázó változóként az egy főre jutó GDP logaritmusát ($\ln y$) is tartalmazza, az információs kritériumok alapján jobb, tehát ezt preferáljuk. A magyar természetes szaporodás ezek szerint függ az egy főre jutó jövedelemtől: az egy főre jutó jövedelem 1 százalékos növekedése a természetes szaporodást átlagosan 0,02 ezrelékponttal mérsékelte rövid távon, míg a hosszú távú hatást $-0,02/(1-0,69) = -0,0658$ ezrelékponttra becsültük. A fenti modellekből becsült értékek négyzetét és köbét tartalmazó RESET-teszt eredménye azonban nemlinearitást jelez, vagyis a fenti függvényforma nem jól specifikált.

Mivel jó okkal feltételezhető, hogy a jövedelem és a természetes szaporodás közötti kapcsolat megváltozott a vizsgált időszakban, a paraméterstabilitást CUSUM-tesztel¹ ellenőrizzük. A paraméterstabilitás fennállása esetén a CUSUM-tesztstatisztika várható értéke 0.

IV. Az ARX(1) specifikáción végzett CUSUM-tesztstatisztika grafikonja
CUSUM test-statistics from the ARX(1) specification

¹ A CUSUM-teszt tesztstatisztikáját a rekurzív reziduumból számoljuk. A rekurzív becslés során a paraméterek stabilitását vizsgáljuk a következő módon: jelölje k a paraméterek számát, T pedig a mintanagyságot. Ekkor évenként növelt nagyságú mintán becsüljük a paramétereket k -tól t -ig. Összességében ezzel az eljárással $T-k$ számú, k elemű együtthatóvektort kapunk. A különböző mintanagyságokra megbecsült paraméterek jelentős változása strukturális változásokra utal. A rekurzív reziduumból a rekurzív becslés egylépéses előrejelzési hibája, azaz a függő változó t időpontbeli megfigyelt értékének és az azt megelőző $t-1$ számú megfigyelésből becsült értékének különbsége. A paraméterek stabilitása esetén a rekurzív reziduumból várható értéke 0. A CUSUM tesztstatisztikája a rekurzív reziduumból kumulált összegeként adódik, amelynek a paraméterek stabilitása (nullhipotézis) esetén a várható értéke nulla.

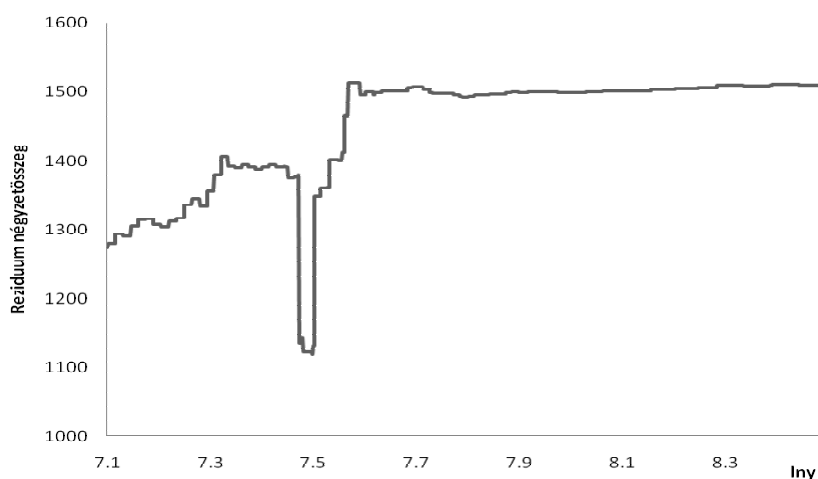
Mint a IV. ábrán látható, a modell paraméterei az 1870–2003 időszakra nézve nem tekinthetők stabilnak, tehát a természetes szaporodás/fogyás nem modellezhető konstans paraméterű modellel.

A következő lépésben egy kétállapotú TAR-modellt becsülünk. A eljárás lényege, hogy becsüljük a

$$(7) \text{diff}_i = [\phi_{0,1} + \phi_{1,1} \text{diff}_{i-1} + \beta_{1,1} \ln y_i] \cdot (1 - I(\ln y_i > c)) + [\phi_{0,2} + \phi_{1,2} \text{diff}_{i-1} + \beta_{1,2} \ln y_i] \cdot I(\ln y_i > c) + \varepsilon_i$$

egyenletet c küszöbváltozó különböző értékeire, és azt a c értéket választjuk ki, amelyik esetében a reziduumok négyzetösszege (RSS) a legkisebb. Az $I(\ln y_i > c)$ indikátorfüggvény, amely a zárójelben lévő feltétel érvényesülése esetén 1, egyébként 0 értéket vesz fel. A küszöbértékről feltettük, hogy értéke 7,1 (1213 \$) és 8,9 (7332 \$) között van, és az iteráció során lépésenként 0,01-el növeltük értékét.

Az eljárásból kapott RSS-értékek a II. ábrán láthatóak. Mivel az RSS-, az AIC- és a SBC-kritériumok a minimális értéküket a 7,5-ös értéknél (1808 \$) veszik fel, ezt választjuk küszöbértéknek.

V. A különböző küszöbértékekhez tartozó reziduum-négyzetösszegek
The residual sum of squares at different threshold values

A fentiek alapján a kétállapotú TAR-modellünk (6) paraméterei a következők:

2. A természetes szaporodás modellezése TAR-folyamatként, küszöbváltozó az egy főre jutó jövedelem természetes alapú logaritmus, küszöbérték 7,5

(1808 \$, 1990-es árakon)

Modelling natural population growth as a TAR process, threshold variable is the natural logarithm of per capita income, threshold value=7,5

(1808 \$, constant 1990 prices)

Megnevezés	Specifikációk		
	1.	2.	3.
Együtthatók			
$\varphi_{0,1}$	-83,90 (-3,66)	-83,89 (-3,66)	-83,90 (-3,66)
$\varphi_{1,1}$	0,40 (5,52)	0,40 (5,51)	0,40 (5,52)
$\beta_{1,1}$	12,32 (3,90)	12,32 (3,89)	12,32 (3,90)
$\varphi_{0,2}$	-10,33 (-1,25)	-0,35 (-0,85)	-
$\varphi_{1,2}$	1,05 (11,28)	0,96 (15,75)	0,93 (20,13)
$\beta_{1,2}$	1,175 (1,21)	-	-
Korrigált R^2	0,749	0,748	0,748
AIC	5,069	5,066	5,056
SBC	5,200	5,174	5,143
A reziduum Ljung–Box-féle autokorrelációtesztje Q(20)	12,060 (p = 0,914)	11,831 (p = 0,922)	11,823 (p = 0,922)
A reziduum Jarque–Bera-féle normalitástesztje	2063 (p = 0,000)	2009 (p = 0,000)	1865 (p = 0,000)

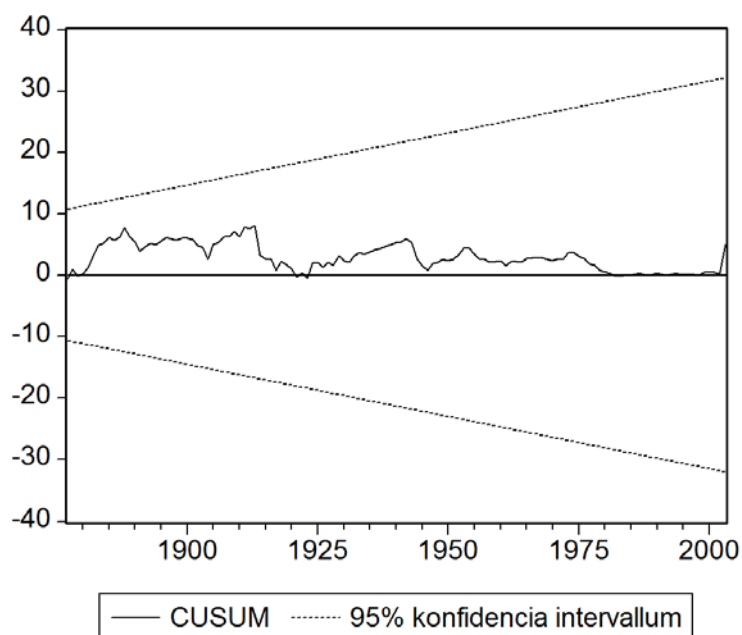
A 2. táblázatban közölt információs kritériumok alapján megállapíthatjuk, hogy a TAR-modell jobban illeszkedik, mint az ARX(1)-modell. Ezt a képet erősítik az előrejelzési mutatók is. Mind az ARX(1)-, mind a TAR-modell alapján mintán belüli előrejelzést készítettünk az 1870–2003-es időszakban mutatkozott természetes szaporodásra, majd összevetettük az előrejelzés pontosságát leíró mutatókat (3. táblázat). Ezek alapján a TAR-modell fölénye meggyőző.

3. Az ARX(1)- és a TAR-modellek előrejelzési pontosságának összehasonlítása
 Comparison of forecasting accuracy of ARX(1) and TAR models

Mutató	ARX(1)	TAR (1. spec.)	TAR (2. spec.)	TAR (3. spec.)
RMSE	3,418	2,917	2,933	2,942
MAE	2,037	1,734	1,718	1,727
MAPE (%)	96,240	87,371	83,778	87,087

Megjegyzés: RMSE – az előrejelzés átlagos négyzetes hibája; MAE – az előrejelzés átlagos abszolút hibája; MAPE – az előrejelzés átlagos abszolút hibája a megfigyelt érték százalékában.

A TAR-modellel elvégzett CUSUM-teszt már nem utasítja el a paraméterek stabilitását sem (III. ábra).

VI. A TAR 1. specifikációján végzett CUSUM-tesztstatisztika grafikonja
 The figure of CUSUM test-statistics carried out on the TAR 1 specification

A 2. táblázatban közölt együtthatók szerint a Magyarországon 1870 és 2003 között mutatkozott természetes szaporodás (illetve fogyás) alakulásában két szakasz különíthető el. Az első kb. 1904-ig tartott, amikor 1990-es árakon számolva a magyar egy főre jutó jövedelem vásárlóérték-paritáson meghaladta az 1808 amerikai dollárt. Erre a szakaszra nézve a természetes fogyás stabil ARX(1)-folyamatként modellezhető, és függ

az egy főre jutó jövedelemtől. Az egy főre jutó jövedelem egyszázalékos emelkedése a természetes szaporodást azonnali hatásként 0,12 ezrelékponttal, hosszú távon pedig 0,20 ezrelékponttal növelte. A 20. század első éveiben bekövetkező rezsimváltást követően azt találjuk, hogy a természetes szaporodás egy 0 várható értékű bolyongás- (random walk) folyamatként írható le, és nem függ az egy főre jutó jövedelemtől. Ezt igazolják az $\ln y_t > 7,5$ feltétel mellett kialakított részmintán végzett egységgyöktesztek is (4. táblázat).

4. A természetes szaporodás $\ln y_t > 7,5$ feltétel mellett kialakított részmintáján végzett egységgyöktesztek eredménye

Result of the unit-root tests carried out on the sub-sample of natural population growth formed on condition that natural logarithm $> 7,5$

Teszt	Az idősrora vonatkozó nullhipotézis	Csak konstans	Konstans és lineáris trend
ADF	nem stacioner	-1,299	0,355
Phillips-Perron	nem stacioner	-0,924	0,355
KPSS	stacioner	0,938	0,137*

Megjegyzés: a * -gal jelölt tesztstatisztika értéke alapján a nullhipotézist 10%-on elvetjük.

A 4. táblázat alapján 5%-os szignifikancia szint mellett azt állapíthatjuk meg, hogy a demográfiai átmenet általunk azonosított szakaszát követően a természetes szaporodás egy egységgyököt tartalmazó folyamat. Ennek megfelelően az egzogén faktorok (pl. háborúk) a természetes szaporodást akár hosszabb távon is eltéríthetik a várható értéktől, hiszen a sokkok hatása nem vagy csak nagyon lassan cseng le.

Az LSTAR-modell becslése

Feltételezve, hogy

$$(8) \text{diff}_t = \left[\phi_{0,1} + \phi_{1,1} \text{diff}_{t-1} + \beta_{1,1} \ln y_t \right] + \frac{\left[\phi_{0,2} + \phi_{1,2} \text{diff}_{t-1} + \beta_{1,2} \ln y_t \right]}{1 + e^{(-\gamma(q_t - c))}} + \varepsilon_t,$$

becslést végzünk a fenti modellel a fokozatos (sima) átmenet esetére is.

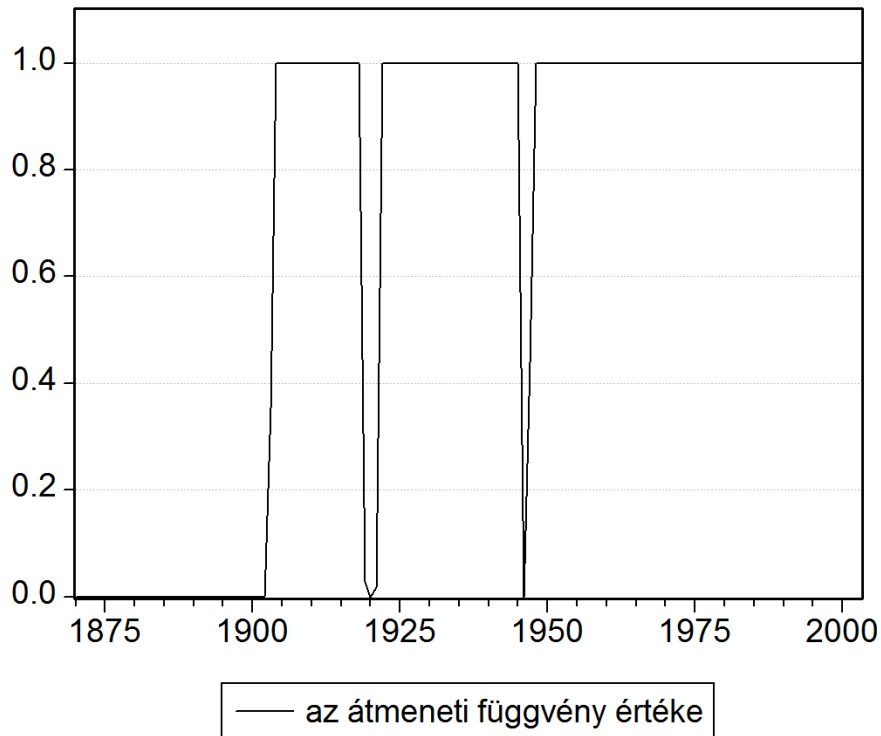
Az eljáráshoz a Lütkepohl és munkatársai által fejlesztett JMULTI 4.22 szoftvert használtuk fel (Lütkepohl – Krätzig 2004). A (8) becslés során problémát jelent, hogy lineáris regressziós technikákat nem alkalmazhatunk, azaz vagy a nemlineáris legkisebb négyzetek vagy a maximum likelihood módszerrel kell dolgoznunk. Külön gondot okoz a γ és a c paraméterek kezdőértékeinek meghatározása, amelyhez Teräsvirta (2004) „rács”- (grid) eljárást javasol. Az ötlet lényege, hogy ha γ és c értékeit rögzítjük, akkor (8) lineáris regressziós függvényként is becsülhető. Az iterációs eljárás során így azokat a γ és c értékeket választjuk ki, amelyek mellett a reziduum négyzetösszege a minimá-

lis, majd ezekkel futtatjuk le maximum likelihood becslési eljárást. A becslés eredményeit lásd az 5. táblázatban.

5. Az LSTAR-modell becslésének eredményei
Results of the estimation of the LSTAR model

Megnevezés	Pontbecslés
Együttható	
$\varphi_{0,1}$	-101,88 (-4,10)
$\varphi_{1,1}$	0,39 (5,82)
$\beta_{1,1}$	14,85 (4,32)
$\varphi_{0,2}$	92,16 (-3,55)
$\varphi_{1,2}$	0,65 (5,52)
$\beta_{1,2}$	-13,74 (3,55)
γ	417,69
C	7,48
Korrigált R^2	0,752
AIC	5,055
SBC	5,186
A reziduum Ljung–Box-féle autokorrelációsztje Q(20)	10,214 (p = 0,964)
A reziduum Jarque–Bera-féle normalitástesztje	2019 (p = 0,000)

Az 5. táblázatban közölt eredmények alapján megállapítható, hogy a TAR- és a LSTAR-modellek nagyon hasonló eredményekhez vezettek. Bár az LSTAR-modell lehetőséget teremt arra, hogy becsljük az átmenet sebességét. A γ együttható értéke rendkívül magas, ami hirtelen, ugrásszerű átmenetet jelez az egyik állapotból a másikba (lásd VII. ábra), illetve a küszöbérték is egybeesik a TAR-moddal becsült értékkel. Ennek megfelelően a modell illeszkedése sem jobb, mint a TAR 1. specifikációjának, előrejelzési pontossága (RMSE = 2,897; MAE = 1,715; MAPE = 86,31%) pedig csak jelentéktelen mértékben haladja meg a TAR-modellét.

Megjegyzés: Az átmeneti függvény értéke a világháborúk idején ismét 0, ez az egy főre jutó jövedelmet ért sokkoknak tulajdonítható.

VII. A LSTAR-modell átmeneti függvényének értéke
The values of the transition function of the LSTAR model

A két állapot tulajdonságai sem különböznek a TAR-modellnél találtaktól: az első szakaszt stationer ARX(1)-folyamatként modellezhetjük, ahol az egy főre jutó jövedelem pozitív hatással van a természetes szaporodásra, míg a második szakaszban ez a motiváció lényegében megszűnik, a természetes szaporodás láthatólag egységgyököt tartalmaz.²

² Az együttthatókon végzett Wald-tesztek alapján 10%-os szignifikanciaszinten nem tudjuk elvetni a következő nullhipotéziseket: $\varphi_{0,1} + \varphi_{0,2} = 0$, $\varphi_{1,1} + \varphi_{1,2} = 1$; $\beta_{1,1} + \beta_{1,2} = 0$.

Összefoglalás

Ebben a tanulmányban nemlineáris idősorelemzés segítségével vizsgáltuk az 1870–2003-as időszakra kimutatott hazai természetes szaporodási arányszámokat. A célunk az volt, hogy pontosabb képet kapjunk a demográfiai átmenetről.

Az idősorelemzés megerősítette azt a várakozást, hogy az adott intervallumban a születések és a halálozások közötti viszony alapvetően megváltozott, és így érdemes nemlineáris technikákhoz folyamodni.

Kiindulópontunk a premodern vagy malthusi népesedési modell modern, formalizált változatának azon feltevése volt, hogy a születések és a halálozások az egy főre jutó jövedelemmel szignifikáns, de ellentétes előjelű kapcsolatban állnak. Ennek megfelelően a demográfiai átmenet megelőző idősokra azt vártuk, hogy a két változó között pozitív kapcsolatot találunk. Az eredményeink alátámasztják ezt a hipotézist.

A 20. század első éveiben bekövetkező rezsimváltást követően viszont a természetes szaporodás 0 várható értékű bolyongás- (random walk) vagy ahhoz nagyon közel álló folyamatként írható le, amelyet egzogén faktorok (pl. háborúk) akár hosszabb távon is eltéríthetnek ettől az értéktől, hiszen a sokkok hatása nem vagy csak nagyon lassan cseng le. Alapvetően azonban a természetes szaporodás Magyarországon ekkor már nem függ az egy főre jutó jövedelemtől. A változás összhangban van demográfiai átmenet második szakaszában, illetve az átmenet követően megfigyelhető jelenségekkel.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1991): Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. In Dányi Dezső (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*, KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9. KSH NKI, Budapest.
- Becker, G. (1960): An economic analysis of fertility. In *Demographic and economic change in developed countries. A conference of universities*. NBER Committee for Economic Research. Princeton University Press, Princeton.
- Box, G. – Jenkins, G. (1970): *Time series analysis: Forecasting and control*. Holden-Day, San Francisco.
- Dányi Dezső (1991): Bevezetés – összefoglalás. In Dányi Dezső (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*, KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9. KSH NKI, Budapest.
- Easterlin R. A. (1968): *Population, labor force and long swings in economic growth*. Columbia University Press, New York.
- Galor, O. – Weil, N. (2000): Population, Technology and Growth: From Malthusian Stagnation to the Demographic Transition and Beyond. *American Economic Review*, 90. 806–828.
- Hablicsek László (1995): *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. KSH NKI Kutatási jelentések, 54. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Budapest.
- KSH (1996): *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. KSH, Budapest.

- Lütkepohl, H. – Kräzig M. (ed.) (2004): *Applied Time Series Econometrics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Maddison, A. (2007): World Population, GDP and Per Capita GDP, 1-2003 AD
http://www.ggdc.net/maddison/Historical_Statistics/horizontal-file_03-2007.xls
- Mitchell, B. R. (2008): *International Historical Statistics 1750–2005: Europe*, Palgrave MacMillan.
- Óri Péter (2006): Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia* 49. 4. 299–341.
- Schultz T. (1963): *The economic value of education*. Columbia University Press, New York.
- Teräsvirta, T. (2004): Smooth Transition Regression Modelling. In Lütkepohl H. – Kräzig, M. (ed.): *Applied Time Series Econometrics*. Cambridge University Press, Cambridge, 222–242.
- Tong, H. (1983): *Threshold Models in Nonlinear Time Series Analysis*. Springer, London.
- Tsay, R. S. (1989): Testing and modelling threshold autoregressive processes. *Journal of the American Statistical Association* 84. 231–240.

Tárgyszavak:

Demográfiai átmenet
Természetes szaporodás
Demográfiai és gazdasági összefüggések
Történeti demográfia

THE NON-LINEAR TIME SERIES ANALYSIS OF HUNGARY'S DEMOGRAPHIC TRANSITION

Abstract

This paper analyses the natural population growth/decrease rates of Hungary by the help of non-linear time series techniques (TAR and LSTAR). According to the zero hypothesis the correlation between the time series of births and deaths on the one hand and those of per capita income on the other basically changed in the period of demographic transition: the correlation had been significant before the transition, but it disappeared in the period of demographic change. The results of the analysis confirm the above-mentioned hypothesis, but – surprisingly to some extent – they seem to prove that according to the countrywide data the transition was a considerably rapid process, and as early as around 1904 the correlation between the income and natural population growth assumed the characteristics of the post-transitional era. Prior to 1904, Hungarian natural population growth can be modelled as a stationary auto-regressive process while for the period following that date it can be regarded as a process containing a unit-root.

**AZ ANYA KORAI MUNKAVÁLLALÁSÁNAK HATÁSAI
A GYERMEK PSZICHÉS FEJLŐDÉSÉRE¹
Szakirodalmi áttekintés**

BLASKÓ ZSUZSA

1. Bevezetés és használati útmutató a tanulmányhoz

A kisgyermekes anyák munkapiaci viselkedésének, illetve az ezt erősen meghatározó családtámogatási rendszernek társadalmi következményei szerteágazóak. Először is számolnunk kell az ország munkapiacának állapotára, illetve az érintett nők rövid és hosszabb távú munkapiaci lehetőségeire gyakorolt hatásokkal. A közelmúltban ezekkel a kérdésekkel Magyarországon Bálint és Köllő foglalkozott behatóan (2007). A családtámogatási rendszernek (és csak közvetve az anyák munkapiaci jelenlétének) meghatározó szerepet szokás tulajdonítani a születésszám alakulásában. Erről az utóbbi időben több hazai vizsgálat is készült (pl. Gábos 2003; Kapitány 2008). Kevesebb szó esik viszont a hazai szakirodalomban a jóléti aspektusról, azaz arról, hogy miként befolyásolja a kisgyermekes anyák munkavállalása (vagy annak hiánya) a családok, illetve az egyes családtagok jól-létét, ideértve a (házastárs) jól-létét, a házastársi vagy élettársi kapcsolat minőségét, valamint a gyermek fejlődését. E hiányosság oka nem utolsósorban az, hogy ennek a területnek a vizsgálatához még annyira sem állnak rendelkezésre megfelelő adatok, mint a másik két témakör kutatásához. Olyan vizsgálatra lenne ugyanis szükség, amely hosszabb időszakon keresztül megfelelően dokumentálná a nők munkapiaci viselkedését és ezzel párhuzamosan a családok jól-létének alakulását is.² Éppen ezért ezekről a szakmai és laikus közvéleményünk számára egyaránt lényeges és érdekes kérdéskörökről jelenleg csupán a nemzetközi szakirodalom feldolgozásával szerezhetünk ismereteket.

Írásunkkal igyekszünk legalább részben pótolni a hazai vizsgálat elmaradása okozta hiányt. Még ezen a résztémán belül sem törekedhetünk azonban teljességre. Az érintett személyek közül csupán a gyermekkel foglalkozunk, az öt érő három lehetséges következménytípus közül pedig csupán egyet, az ő pszichés fejlődését elemezzük. Míg a gyermek egészségi állapotára gyakorolt hatásokról továbbra is csak idegen nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre (ld. pl. Tanaka 2005), addig a kognitív fejlődésre vonatkozóan már elérhető egy rövid magyar nyelvű áttekintés (Benedek 2007), ám a téma iránt

¹ A tanulmány eredeti változata az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének megbízásából készült az Európai Unió és az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány támogatásával. Angol nyelvű változata megtalálható: <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/BWP0805.pdf>

² Kivételt képez a KSH Népeségkutató Intézetének „Életünk fordulópontjai” című adatfelvétele, amely a felsorolt kérdések közül a kapcsolatminőség alakulásának vizsgálatára nyújthat lehetőséget.

mélyebben érdeklődő olvasót inkább a nemzetközi szakirodalom felé irányítanánk (pl. Han és mások 2001; Waldfogel – Han – Brooks-Gunn 2002).

Tanulmányunk tehát az anya munkavállalásának és a gyermek pszichológiai fejlődésének összefüggéseire irányuló kutatási eredmények áttekintésére vállalkozik. Olyan vizsgálatokat mutat be, amelyek a gyermek életének első 4–5 évében munkába lépő anyákkal foglalkoznak, és azt igyekeznek feltárni, vajon kimutatható-e az anyai munkavállalás hatása a gyermek pszichés működésére akár ezekben a korai években, akár a későbbiekben.

Az itt bemutatott munkák túlnyomó része az Egyesült Államokban készült. Az amerikai közvélemény, a politikusok és kutatók azért érdeklődnek fokozottan a probléma iránt, mert ott a 20. század második felében drámaian megemelkedett mind általában a nők, mind pedig az anyák foglalkoztatottsága. A figyelem mértékét jelzi, hogy 1979-ben egy nagyszabású panel-adatfelvételt indítottak útjára, amely éppen a női munkavállalás következményeinek vizsgálatára összpontosított. Az 1979-es Nemzeti longitudinális ifjúsági adatfelvétel (National Longitudinal Youth Survey) és annak 1986-os anyagyermek kiegészítése ma alapvető forrása a szóban forgó összefüggések feltárásának.³ Bár többnyire kevésbé ambiciózusak, természetesen további adatforrások is rendelkezésre állnak a nemzetközi kutatási szintéren – az itt bemutatott eredmények egy része ezekre támaszkodik. Magyar publikációra azonban sajnálatos módon nem hivatkozhatunk az összefoglalónkban. Ennek oka, hogy körülményeink speciális volta ellenére sem készült olyan átfogó adatfelvétel, amely lehetővé tenné, hogy hazai viszonyokra vonatkoztatva elemezzük az anyák munkába állásának a gyermekre gyakorolt hatását.⁴

Bár az előbbieket miatt elengedhetetlenül fontosnak tartjuk a külföldi példák áttekintését, figyelmeztetnünk kell az olvasót arra, hogy az itt bemutatott eredmények korlátozottan alkalmazhatóak hazai viszonyok között. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a kérdéses összefüggésben szerepet játszó társadalmi intézmények országonként óriási különbségeket mutatnak. Már az „*anyai munkavállalás*” fogalma is sokarcú, országonként igen változatos jelenségeket takar. A nők munkába állásának gyakorisága, a munkát vállaló nők demográfiai és társadalmi sajátosságai, motivációi, általános munkapiaci pozíciójuk, a részidős állások elérhetősége... – csupán néhány példa a következményeket meghatározó, társadalmanként alapvetően eltérő munkapiaci tényezőkre. Másik fontos és nemzetenként erősen különböző körülmény, amely ugyanakkor komolyan befolyásolja az anya munkába állásának kihatását, az *alternatív gyermekgondozási*

³ A Nemzeti longitudinális ifjúsági adatfelvétel (National Longitudinal Survey of the Youth 1979 – NLSY79) 1979 óta zajlik az Egyesült Államokban. Abban az évben 12 686, 14 és 22 év közötti nőt és férfit kerestek fel, majd 1994-ig évente, azóta pedig két évente készítenek körükben újabb adatfelvételeket. A felhalmozódott adatok tartalmazzák információkat többek között a mintatagok munkapiaci történetéről, párkapcsolataikról és gyermekvállalási magatartásukról stb. 1986 óta külön felvétel foglalkozik a megkérdezettek gyerekeivel – születésük körülményeivel, majd egészségük alakulásával, iskolai előmenetelükkel, és a rájuk vonatkozó vizsgálat tartalmaz különféle pszichológia- és intelligenciateszteket is.

⁴ Egyetlen kivételként itt az MTA Pszichológiai Intézetének Fejlődés-lélektani Osztályán 1982 óta folyó Budapesti longitudinális fejlődésvizsgálat említhető, amely a minta viszonylagos kicsisége ellenére is reményeket kelthet a téma iránt érdeklődőkben. Ennek az adatbázisnak az elemzése jelenleg van folyamatban (ld. Bass és mások 2007).

lehetőségek köre, vagyis az, hogy az anya milyen – formális és informális – „helyettesítésre” számíthat a gyermek ellátásában. Az igénybe vehető gyermekgondozási intézmények típusai, a jó minőségű gyermekfelügyelet elérhetősége és megfizethetősége, a saját családon belüli segítségnyújtás esélye, az egyes intézményekben foglalkoztatott gondozók képzettségének a minősége – megint csupán néhány példa arra, hányféle módon térhetnek el egymástól országonként a rendelkezésre álló alternatív gyermek-felügyeleti módok. További lényeges szempont még (bár közvetlen formában nem szerepel a vizsgálatokban) a (pénzbeli) *gyermektámogatási juttatások* társadalmanként megintcsak érdemi differenciákat mutató rendszere. Ide tartozik, hogy a szülés után kap-e az anya bármiféle központi anyagi támogatást, hogy mennyi ideig maradhat szülési szabadságon, hogy milyen mértékben pótolja a gyermek után járó támogatás a korábbi fizetését, hogy az apa is igénybe veheti-e a szabadságot... stb. Mindez nagymértékben meghatározhatja az anya saját jólétét, és ezen keresztül befolyásolhatja a gyermekét is. A felsorolást valószínűleg még folytathatnánk. Az üzenet azonban egyértelmű: a más országokban publikált kutatási eredmények nagy körültekintéssel kezelendők.

Az ismertetett tanulmányok mindegyike angol nyelven jelent meg eredetileg. Többségük a *Journal of Marriage and the Family* című folyóiratból származik, bár más forrásokban is tallóztunk. Nagyban támaszkodtunk három kiváló áttekintő írásra, melyeket mind a *Journal of Marriage and the Family* publikált (Belsky, 1990; Menaghan – Parcel 1990; Perry-Jenkins et al. 2000). Bemutatunk azonban számos olyan tanulmányt is, amely ezekben nem szerepel. Összefoglalónkat úgy igyekeztünk szerkeszteni, hogy a felsorakoztatott munkák viszonylag újak legyenek, de arra is törekedtünk, hogy többféle kutatási irány, valamint kapcsolódó problémakör képviselve legyen. Az idézett vizsgálatok többsége nagymintás adatfelvételeken alapszik, és azzal a szándékkal készült, hogy megfelelő statisztikai módszereket használva azonosítsa azokat a specifikus körülményeket, amelyek fennállása esetén valóban kimutatható valamiféle kapcsolat az anyai munkavállalás és a gyermek fejlődése között.

2. Aggodalmak és eredmények

Az anyák munkavállalásával kapcsolatos kezdeti aggodalmak jó része az ún. kötődés-elméletből táplálkozott (Bowlby 1969), illetve olyan laboratóriumi vizsgálatok eredményeiből, amelyek ezt igazolták. (pl. Ainsworth 1973). Az elmélet szerint ahhoz, hogy a gyermek hosszú távú egészséges lelki fejlődéséhez elengedhetetlen erős, biztonságos, korai kötődés kialakulhasson, megfelelő válaszokat adó (responsive), érzékeny gondozószemélyre, lehetőleg az édesanyára van szükség. Ez a korai kötődés teszi majd ugyanis lehetővé, hogy a gyermek a későbbiekben kellően magabiztossá váljon és személyes kapcsolatait biztonságosan tudja kezelni. Az első kutatások általában igazolták ezt az elgondolást – azaz valóban egyértelmű összefüggés látszik a korai anya-csecsemő kapcsolat biztonsága és a később kialakuló személyes kompetenciák között, legyen szó akár a felnőttek, akár a más gyerekek irányában kialakuló szociális képességekről (pl. Main – Weston 1981; Jacobson – Wille 1986), a kortársak körében való népszerűségről (LaFreniere – Sroufe 1985), magabiztosságról (Lütkenhaus et al. 1985) vagy ismeretlen környezetben tanúsított aktivitásról és függetlenségről (Hazen – Durrett 1982). Ráadásul arra is fény derült, hogy mindezek a hatások túlnyúlnak a kora gyermekkoron (pl. Bradley et al. 1988).

Azt ugyanakkor nem sikerült egyértelműen kimutatni, hogy ez a fajta pozitív kötődés feltétlenül sérülne akkor, ha az anya munkát vállal a gyermek korai éveiben. Azok a vizsgálatok, amelyek dolgozó és nem dolgozó anyák gyermekeit hasonlították össze, valójában nem tártak fel olyan szisztematikus különbséget a két csoportba tartozó gyermekek pszichológiai jóléte között, amely kifejezetten (*per se*) az anya munkába állásából következne. Mivel az erre irányuló kutatások közül csupán néhány jelez az anya munkavállalására visszavezethető negatív hatásokat, míg némelyek éppen ellenkezőleg, pozitív következményeket tulajdonítanak neki, a téma kutatói rendszerint arra a következtetésre jutnak, hogy *önmagában* az anya munkába lépése nem ártalmas a gyerek viselkedésének alakulására.

Harvey (1999) egy írásában arra vállalkozott, hogy mindazokat a kutatásokat áttekintse, amelyek a National Longitudinal Survey of the Youth adatait felhasználva elemezték a kérdést. Ennek alapján arra jutott, hogy sem az anya munkapiaci státusa, sem munkavállalásának időzítése, sem pedig a munkavégzés folytonossága nem alakítja egyértelműen a gyermek fejlődését. Más vizsgálatok azonban – úgy tűnik – sikerrel tártak fel olyan helyzeteket, amelyekben a hatás igenis jelentkezik (Perry-Jenkins et al. 2000). Az utóbbi időszakban a kutatók egyre inkább ebbe az irányba indultak el: felismerve, hogy általánosságban és önmagában véve az anya munkavállalásának nincsenek szisztematikus következményei, azokat a jellegzetes helyzeteket és kondíciókat igyekeznek meghatározni, amelyek között a gyermek lelki fejlődése mégis sérülhet.

A szakirodalom alapján három ilyen domináns körülményt lehet azonosítani. Az első *a gyermek életkora* az anya újjólagos munkavállalásakor. Az első évek a gyermek életének meghatározó szakaszát képezik, amikor összetett, sok szálon futó folyamatok zajlanak a fizikai, mentális, lelki és kognitív fejlődését tekintve egyaránt. Valójában több fejlődési szakaszt különíthetünk el az első 3 életéven belül, amíg a védtelen, magatehetetlen csecsemőből számottevő mozgásos és verbális képességekkel rendelkező, másokkal bizonyos fokig együttműködni tudó, kommunikatív kisgyermek válik. Ezalatt sokat változik abból a szempontból is, hogy milyen hatást gyakorol rá a szeretett személy (időleges) eltávolodása. Éppen ezért nem meglepő, hogy a várható következmények nem függetlenek attól, hogy pontosan mikor is kezd(k) az édesanyát más(ok) helyettesíteni a gyermekgondozó szerepkörében. A témában folytatott kutatásokat értékelve ezért rendkívül fontos pontosítani, hogy mikorra időzített munkába állásról van szó, és óvakodnunk kell attól, hogy a „3 éves kor előtti” anyai munkavállalás káros vagy nem káros voltáról általánosító következtetéseket vonjunk le.

Az anya munkába állásának következményeit meghatározó második tényező az igénybe vett *alternatív gyermekellátási mód* jellege és minősége. Elvileg legalábbis számos különféle gyermekellátási megoldás állhat az anyák rendelkezésére, amikor a teljes állású anyaság helyett a munkapiacra lépést választják. A kisgyermekre vigyázhatnak ismerősök, rokonok, (jellemzően nagyszülők) barátok, vagy egy fizetett alkalmazott (baby sitter) akár úgy, hogy több gyermek van egyszerre a felügyeletükre bízva, akár csupán egy gyereket vigyázva. Mindezeknél a megoldásoknál – a gyermekfelügyelet informális módjánál – elképzelhető az is, hogy a gyermek saját otthonában vigyáznak rá, de az is, hogy máshová viszik el. Az intézményes, vagyis formális gyermekfelügyeletnek is számos változata fordulhat elő, a csoportlétszámot, a gyermekgondozó személy képzettségét, az egy gondozóra jutó gyerekszámot, a követett gyermeknevelési elveket és még számos egyéb tényezőt illetően egyaránt. Akár informális, akár az intézményes megoldásról van szó, sokféle lehet a fizikai környezet minősége, és szintén

nagyok az eltérések a gyermekeket érő érzelmi és kognitív ingerek mennyiségében és minőségében. Nyilvánvaló, hogy a gyermekfelügyelet felsorolt jellemzőinek mindegyike (és több más is) kihatással van a gyermek fejlődésére. Így aztán az, hogy az anyai helyett milyen gondozásban részesül a kisgyermek, hosszú távon meghatározóvá válhat. Több kutatás is jelzi, hogy a jó minőségű alternatív (vagyis az anyát helyettesítő) gyermekgondozás bizonyos esetekben éppen hogy kedvezően befolyásolhatja a gyermek fejlődését, egyébként azonban kétségek merülnek fel. Nyilvánvaló persze, hogy a szülők a legtöbbször nem választhatnak szabadon a különféle felügyeleti formák közül – sokszor szerencsések, ha egyetlen elérhető és egyúttal megfizethetőt is találnak. A minőség szerinti választás lehetősége a legtöbb esetben csupán illúzió. Amikor tehát az anya munkába állásának hatásáról gondolkozunk, elengedhetetlen tekintetbe vennünk a rendelkezésre álló nem anyai gyermek-felügyeleti mód minőségét is.

A következő lényeges szempont (vagy inkább szempontcsoport) az *anya munkájához* kapcsolódik. A kisgyermek életét nagyban befolyásolja az anya munkával eltöltött idejének hossza és a munka során szerzett tapasztalatai. Mint azt később részletesen kifejtjük, a munka komplexitása és a fellépő stressz például erős összefüggést mutatnak az anya hangulatával és gyermekével szembeni viselkedésével, amelyek persze kihatnak az utóbbi fejlődésére. Emellett igen lényeges a potenciális szerepfeszültség is: azok az anyák, akiknek a munkára és a gyereknevelésre vonatkozó preferenciái nincsenek összhangban tényleges lehetőségeikkel (pl. annak ellenére kell dolgozniuk, hogy ezt az anyai szerep erős megcsorbításaként értelmezzik), olyan lelki megterhelést szenvednek el, amely kihathat gyermeknevelési módjukra és azon keresztül gyermekük személyiségfejlődésére is. Mindez ismételtén arra int, hogy óvakodni kell a kutatási eredményeknek az egyes országok körülményeitől függetlenített értelmezésétől. A munkapiac sajátosságai, a dolgozó anyáknak nyújtott intézményes és munkahelyi segítségnyújtási formák, valamint az adott kultúrában domináns nemi szerepfelfogások mind-mind befolyásolják azt, hogy miként hat az anya munkába állása a gyermek fejlődésére.

A most röviden ismertetett három kulcsfontosságú tényező után még két szempontot érdemes kiemelni a szakirodalomból. Bár nem kevésbé fontosak, mint a fent említettek, a család társadalmi helyzetét és az anyai gondozás minőségét ebben a tanulmányban csak röviden tárgyaljuk. Ennek fő oka, hogy olyan szorosan összekapcsolódnak az előbb felsoroltakkal, hogy önálló hatásukat igen nehéz empirikusan kimutatni. Mindenestre néhány kutatás elkülönülten is felveti a *család társadalmi helyzetének* kérdését. Ezek jellemzően arra a következtetésre jutnak, hogy az alacsony jövedelmű családokban az anyák erősebb pszichés feszültségeket élnek át munkájuk kapcsán, és ezért munkavállalásuk negatívan hathat gyermekeik fejlődésére. Az *anyai gondozás minőségét* illetően alapvető probléma, hogy nagymintás adatfelvételekben nem egykönnyen vizsgálható. Amelyek mégis kísérletet tettek megragadására, többnyire arra az eredményre jutottak, hogy a gyermekkel töltött idő hosszát igen jól lehet helyettesíteni annak minőségével, vagyis megfelelő színvonalú anyai gondozással.⁵

⁵ Felvethető még az apa jelenlétének, a gyermekeire fordított idő mennyiségének és minőségének a szerepe is a vizsgált folyamatok alakításában. Joggal merülhet fel, hogy vajon ugyanolyan hatással van-e az anya távolléte a gyermek fejlődésére, ha az apa aktív szerepet vállal a gyermek nevelésében, mint ha sok munkája vagy egyéb ok miatt kevésbé van jelen a család életében. Erre a kérdésre azonban az áttekintett vizsgálatok nem adnak választ. Ahol erre mód volt, ott a kutatók kontrollálták arra, hogy az apa együtt él-e családdal, vagy esetleg

A következőkben az eddig felsorolt tényezőket vesszük sora, részletesen bemutatjuk az ezekre irányuló vizsgálatokat, valamint az idevágó fő hipotéziseket és kutatási eredményeket. Látnunk kell azonban, hogy ezeknek a tényezőknek az elkülönítése csupán egy absztrakt módszertani eljárás eredménye. A valóságban az itt bemutatott kockázati tényezők hajlamosak összekapcsolódni – és éppen összekapcsolódásuk az, ami a gyermekek egészséges fejlődése szempontjából komoly figyelmet érdemel.

3. Az anya munkavállalásának következményeit meghatározó körülmények

3.1. Az anyai munkavállalás időzítése

A vonatkozó kutatásokban jellemzően a gyermek egyéves korát tekintik fordulópontnak, és (ha erre mód van) elkülönítetten tárgyalják az első 12 hónap során, illetve az azután történő munkába lépést. A kötődélmélet képviselői (és más pszichológiai megközelítések is) erősen hangsúlyozzák a legelső életév fontosságát az egészséges személyiségfejlődés kibontakoztatásában. A számos élettani és pszichés előnyt ígérő szoptatás elősegítése is az anya és a gyermek intenzív együttléte mellett szól ebben a korai időszakban.

Úgy tűnik, az első életév elkülönítésével valóban érdemi különbségek mutathatók ki az anyai munkavállalás és a gyermekfejlődés kapcsolatában. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy több és egyértelműbb negatív hatás jelentkezik akkor, ha az anya már ekkor munkába áll. Az ennél későbbi terminusra vonatkozóan a kutatási eredmények vegyesek: csak néhány esetben jeleznek hátrányokat, miközben előnyöket is kimutatnak a dolgozó anyák gyerekeinél. Például Nomaguchi (2006) azt találja, hogy a négyéves gyermekek közül azok, akiknek az édesanyja dolgozik, kevésbé agresszívak és kevésbé hajlamosak a szorongásra, miközben előbbre tartanak a szociális viselkedés terén.

Az ennyire korai munkavállaláshoz kapcsolódó aggodalmak dacára az Amerikai Egyesült Államokban 2002-ben a fiatal csecsemők 55%-ának édesanyja dolgozott.⁶ Így aztán nem meglepő, hogy ott igen jelentős kutatói figyelem irányul erre a témára. A kezdeti vizsgálatokat áttekintve a következő eredményeket szűrhetjük ki: azok a gyerekek, akiket életük első évében hetente minimum 20 órában nem az édesanyjuk gondoz, fokozottan ki vannak téve annak a veszélynek, hogy 12, illetve 18 hónapos korukra nem alakítanak ki kellően biztonságos kötődést az anyjukhoz, ráadásul másoknál nagyobb valószínűséggel lesznek szófogadatlanok is, és viselkednek agresszíven 3 és 8 éves koruk között (lásd pl. Belsky 1988). Nem teljesen egyértelmű azonban a kép. Ezeket a negatív következményeket nem minden kutatás tudta kimutatni, illetve a feltárt hatások többnyire nem nevezhetők igazán erősnek. Ráadásul ezek a korai vizsgálatok nem sokat mondanak arról, hogy mindez milyen mechanizmusokon keresztül alakul ki, és arról sem, hogy milyen körülmények között számíthatunk a leginkább a megjelenésükre. Az

---

arra is, hogy dolgozik-e és mennyi időt tölt munkával, ám hogy ezek a tényezők hogyan fejtik ki hatásukat az anyai munkavállalással összekapcsolódva, azt nem tudhatjuk meg belőlük.

⁶ <http://www.24-7pressrelease.com/press-release/mothers-in-the-work-place-are-on-the-rise-in-2006-90-of-all-of-lone-peak-business-solutions-mothers-were-in-the-workforce-27662.php>

okok módszertani jellegűek: a felhasznált adatok többnyire a társadalom egy-egy kis csoportjából származnak, és kevés személyre vonatkoznak. Ezek a vizsgálatok többnyire nincsenek tekintettel az igénybe vett gyermekgondozási formára, annak minőségére, továbbá arra sem, hogy egy-egy gyermek anyja nem véletlenszerűen dolgozik vagy nem dolgozik, és a gyermekek nem véletlenszerűen kerülnek jobb vagy rosszabb intézménybe. A kilencvenes évek előtt végzett kutatásokat alapján Belsky úgy fogalmaz, hogy az USA-ban erősen elterjedt korai alternatív gyermekgondozás „... a szóban forgó szociális fejlődési mutatókat tekintve nem más, mint „kockázati tényező” (Belsky 1990. 895). Ennél erősebb állítás – úgy tűnik – a kezdeti vizsgálatok alapján nem tehető.

A későbbi munkák azonban nyilvánvalóvá tették, hogy a munkába állás időzítése kulcskérdés, és az is világos, hogy az első életév különösen kritikus életszakasz ebből a szempontból. Belsky utal például egy kutatásra, amely a gyermek életkorát és az igénybe vett gyermekgondozás minőségét is figyelembe veszi, ráadásul a gyermekeket folyamatosan követve vizsgálatukat 2, 4 és 5 éves korukra is kiterjeszti (Howes 1990). Ebből az derül ki, hogy a gyenge minőségű gyermekgondozás és annak korai (1 éves kor előtti) igénybevétele már jelentős mértékben növelik az iskolás kor előtti években megjelenő problémás viselkedés esélyét. Egy másik tanulmány, amelyet szintén Belsky (1990) idéz, középosztálybeli harmadik osztályosokat vizsgál Dallasban és Texasban, mégpedig olyanokat, akiknek az édesanyja már 1 éves koruk előtt legalább heti 30 órás munkát vállalt (Vandell – Corasaniti 1990). Ezek a fiatalok az édesanyjuk, tanáraik és önmaguk értékelése alapján is a leggyengébben teljesítők közé kerültek a legkülönbözőbb érzelmi és társas működést vizsgáló értékelésekben. Egy ehhez hasonlítható svéd tanulmány (Anderson 1989) ugyanakkor nem talált hasonló összefüggéseket. Az amerikai és a svéd eredmények minőségi eltérésének okát egyrészt a szülői szabadság intézményében kereshetjük (ebben az időben Svédországban a szülők hat hónapos fizetett szabadságban részesültek, míg Amerikában nem volt hasonló kedvezmény). Szerepe lehet emellett a két országban rendelkezésre álló alternatív gyermekgondozási formák eltérő jellegének és minőségének is. Mindenesetre ebből az összevetésből is az a következtetés adódik, hogy mennyire óvatosan kezelendők a más országokból származó eredmények.

Nincs azonban mit tenni, a bennünket érdeklő kutatások többsége az USA-ból származik. Különösen a Nemzeti longitudinális ifjúsági adatfelvétel (National Longitudinal Survey of Youth – NLSY) bizonyul a téma értékes adatforrásának. Ennek köszönhető, hogy a kilencvenes évek óta készülő vizsgálatok nagyobb és reprezentatívabb mintákon alapulnak, és éppen ezért jobban általánosítható eredményekkel szolgálnak, mint a korábbi kutatások. Az NLSY-n nyugvó tanulmányok közül mi itt most kettőre hívjuk fel a figyelmet.

Belsky és Eggebeen (1991) kutatásának jelentőségét az a következtetésük adja, hogy az anya munkába állásának hatásai a gyermek első és második életévében valóban nem különböznek. A szerzők a viselkedésben megmutatkozó alkalmazkodás (behavioural adjustment) leírására szerkesztett összetett mutató alakulását vizsgálják a 4. és a 6. életévben, és – kontrollálva egy sor egyéb hatásra – azt találják, hogy a negatív hatást az időbeli eltérés nem módosítja.

Egy későbbi tanulmányban Han és munkatársai az NLSY-nek egy kissé eltérő almintáját használják (Han et al. 2001). Ennek a kutatásnak az a különlegessége, hogy a (viszonylag) hosszú távú hatásokat méri fel, mégpedig úgy, hogy a gyermeket annak 4, 5–6, majd 7–8 éves korában is megfigyeli. A szerzők az anya munkavállalását nagyon

részletes mutatóval képezik le, figyelembe véve azt is, hogy arra a gyermek első életévénél mely negyedében kerül sor. Amikor csupán a munkába állás évét vonták be a modellekbe (miközben egy sor egyéb tényezőt fixen tartottak), a szerzők nem találtak összefüggést az anyai munkavállalás és a gyermekkori viselkedési problémák között. Amikor azonban az említett részletesebb időzítési ismérvet tartották kontroll alatt, kiderült, hogy azok a gyerekek, akiknek az édesanyja az életük első háromnegyed évében dolgozni kezdett, 7–8 éves korukra egyértelműen több viselkedési problémát mutattak azoknál, akiknek az édesanyja nem állt ilyen korán munkába. Lényeges, hogy az eltérés csupán 7–8 éves korban jelentkezett, korábban viszont nem volt kimutatható. Ez az eredmény azt sejteti, hogy az anya korai munkavállalásának késleltetett hatásai lehetnek, amelyeket szem elől tévesztünk akkor, ha a vizsgálatot az iskolás kor előtti évekre korlátozzuk. A feltárt összefüggés egyébként csak a fehér amerikaiak esetében volt szignifikáns, és az is kiderült, hogy a negatív hatások az externalizálási problémák területére koncentrálódnak.

Egy jóval kisebb mintán készült elemzésében, ahol csak kevés számú változó kontrollálására volt mód, szintén késleltetett hatásokat mutatott ki Youngblade (2003). Eszerint az első évben munkába álló anyák gyermekeinél a 8–9 éves korban mérhető késleltetett káros hatások kiterjednek az acting out viselkedés és a frusztráció-tolerancia területére is, valamint (a kortársak értékelése alapján) a verekedési hajlamot és a durva, rosszindulatú viselkedés gyakoriságát is fokozzák.

Egy kanadai tanulmány 2, majd 4 éves korban vizsgálja a gyerekek viselkedését édesanyjuk munkapiaci státusa függvényében (Nomaguchi 2006). Ez is annak megértésében segít, hogy mi a jelentősége a munkavállalás időzítésének, emellett rámutat bizonyos késleltetett hatásokra is. A tanulmány – több más mellett a gyermekfelügyelet módjára is kontrollálva – a 2 éves gyermekeknél egyáltalán nem talál összefüggést az anya munkavállalása és a legkülönbözőbb viselkedési problémák (például hiperaktivitás, fizikai agresszió, aszociális viselkedés, rosszkedv, szorongás) előfordulási valószínűsége között. Négyéves korban viszont az anya *aktuális* munkavállalása döntően kedvező hatásokat mutat: ekkor a dolgozó anyák gyermekei kevésbé agresszívek, előbbre tartanak a szociális viselkedés terén és kevésbé szoronganak. Mindezek az előnyök a teljes állásában és a részidőben dolgozó anyák gyermekeinél egyaránt megjelennek. Ami azonban a hiperaktivitást illeti, azt találják, hogy ennek elkerülésére csupán a részidőben dolgozó anyák gyermekeinek van több esélye. Az aktuális munkavállalás előnyei mellett azonban a szerző (amerikai társaihoz hasonlóan) késleltetett *negatív* hatást is talál. Azok a gyerekek ugyanis, akiknek az édesanyja már 2 éves korukban dolgozott, 4 éves korukra egyértelműen agresszívbabnak mutatkoztak másoknál. Ez az összefüggés egyaránt megjelent a korábban részidőben és a teljes állásban foglalkoztatott anyák gyermekeinél.

Bár az eredmények nem vágnak teljesen egybe, levonhatunk néhány általános érvényű következtetést az anya munkába lépésének időzítésére vonatkozóan. A gyermek legelső életévében történő munkavállalást több vizsgálat is egyértelműen károsnak találta a gyermek lelki fejlődése szempontjából. Az is világosan látszik, hogy minél korábban történik a munkába állás az első éven belül, annál számosabbak lehetnek a káros következmények. A gyermek második vagy harmadik életévére koncentráló kutatás kevés van. Ráadásul a fellelhető néhány sem tesz további megkülönböztetéseket a munkába állás pontos időpontja szerint – noha feltehetően nem mindegy, hogy például a 12. és a 18. vagy pedig a 18. és a 24. hónap között kezd az anya dolgozni. Ez azért

probléma, mert – mint korábban szó volt róla – a gyermekek korai fejlődése nagyon összetett folyamat, és számos fontos, egymástól eltérő sajátosságokat mutató fázison megy át a legelső életévekben. Az elérhető eredmények alapján csak sejtésként fogalmazhatjuk meg, hogy a gyermek lelki fejlődése szempontjából az annak második élet-évében történő anyai munkavállalásnak is lehetnek kockázatai. Végezetül lényeges következtetés, hogy a viselkedési következmények egy része esetleg csak több évvel az anya munkába állása után jelentkezik – ezeket pedig csak longitudinális jellegű vizsgálatokkal mutathatjuk ki.

3.2. A gyermekfelügyelet módja és minősége

Régi felismerés, hogy az anya szerepét helyettesítő gyermekfelügyelet módja és minősége alapvetően kihat a gyermek fejlődésére. A szülői gondoskodást felváltó gyermekfelügyeletnek formális és informális változatát szokás megkülönböztetni. A formális gyermekfelügyelet rendszerint intézményi jellegű környezetben történik, távol a gyermek otthonától. Az informális ellátás jellemzője viszont, hogy általában a gyermek otthonában valósul meg rokon, barát vagy éppen bébiszitter segítségével.⁷ Az Egyesült Államokban azt találták, hogy a formális és informális ellátás erősen eltér a gyerekek és gondozók közötti kontaktusok számát, a fizikai környezet minőségét és a gyerekeknek biztosított tevékenységeket tekintve is (Nomaguchi 2006). A formális gondozást általában képzett szakemberek nyújtják, akik vélhetően hatékonyabban képesek a gyermek kognitív fejlődését előmozdítani. A napközbeni gondozást nyújtó, bölcsődeszerű intézmények az USA-ban (day-care centres) a leírások szerint a többi ellátási formához képest stimulálóbb fizikai környezetet is biztosítanak, és több interakciót tesznek lehetővé nemcsak a kortársak sokszínű csoportjával, hanem a felnőttekkel is. Másrészt viszont, a gondozás informális változata – különösen, ha egy rokon nyújtja – erősebb érzelmi kapcsolatot teremthet gyermek és gondozója között, és ezáltal biztonságosabb kötődést alakíthat ki. Persze a minőség egy típuson belül is nagyon sokféle lehet. Döntő szempontok lehetnek e tekintetben a csoportnagyság, a gondozó-gyermek arány és a gondozók szakképzettsége (Belsky 1990).

A gondozási formák sokfélesége igen változatos kimeneteket idézhet elő a gyermekek pszichés fejlődésében. Szakértők általában arra a következtetésre jutnak, hogy a formális jellegű, „iskolaszerű” intézmények intellektuális szempontból hatékonyabbak más megoldásokhoz képest. Az azonban kevésbé egyértelmű, hogy milyen a hatásuk a gyermek társas és érzelmi fejlődésére. Az egyik lehetőség, hogy a gondozó-gyermek kapcsolat kevésbé személyes jellege, a gondozók gyengébb érzelmi kötődése a gyermekek hiperaktivitásához vezet, fizikai agresszióját váltja ki, szorongás vagy éppen sérült szociális kompetenciák forrása lesz (pl. Jacobvitz – Sroufe 1987; National Institute of Child Health and Human Development 1998, 2003). Egy lehetséges ellenkező előjelű érvelés szerint viszont a szakképzett gondozók inkább képesek az adott életkornak megfelelő módon érintkezni a gyermekekkel, ami akár segíthet is elkerülni a hiperaktivitást (Jacobvitz – Sroufe 1987), miközben a bölcsődei kortársakkal történő

⁷ A besorolás persze nem minden esetben egyértelmű. Így például a családi napközi feltehetőleg köztes megoldásnak tekinthető, hiszen az otthontól távol, de családi – és nem intézményi jellegű – környezetben működik.

nagyszámú interakció a társas kompetenciákat fejlesztheti (National Institute of Child Health and Human Development, 2003 – idézi Nomaguchi 2006).

Az Egyesült Államokban a hetvenes években számos tanulmány készült, amely rendkívül magas szintű ellátást nyújtó, egyetemi központokban működő bölcsődékbe járó gyerekek pszichés fejlődését vizsgálta (Belsky 1990). Ezek lényegében kivétel nélkül azt sugallták: főleg az aggodalom, az intézményes gondozásnak ilyen körülmények között semmiféle hátránya nincsen – még az anya-gyermek kapcsolat sem sérül. Tekintve azonban a szóban forgó intézmények sajátosságait, ezek a következtetések a legkevésbé sem általánosíthatók. Legfeljebb annyi derül ki belőlük, hogy ha kivételesen jó feltételeket biztosító bölcsődébe kerül egy gyermek, az biztosan nem tesz benne kárt.

A későbbi vizsgálati eredményeket már valamelyest könnyebb ajánlásokká formálni a kora gyermekkori gondozást nyújtó intézmények számára. Ezek szerint a gondozók stimulálóbb, érzékenyebb, és kevésbé korlátozó módon foglalkoznak a gyerekekkel akkor, ha a következő körülmények adottak: mérsékelt csoportméret (15–18 fő), kedvező gondozó/gyermek-arány és a gondozók speciális szakképzése. Ezek teljesülése esetében a gyermekek jellemzően együttműködőbbek és érzelmileg kiegyensúlyozottabbak voltak kevésbé jó körülmények között elhelyezett társaiknál (ld. pl. Belsky 1984). Egy további tényező, amely erős összefüggést mutat a gyerekek egészséges lelki fejlődésével, az a gondozóknak nyújtott folyamatos szupervíziós segítség.

Lényegében ugyanez várható akkor is, ha hasonló kondíciókkal működő családi napköziről van szó. Az azonban nem derül ki ezekből a vizsgálatokból, hogy miként alakul egymáshoz képest a négy nagy csoport: a nagy intézményekben (bölcsődékben), a családi napközi-szerű ellátó helyeken, az informális segítséggel, illetve az otthonukban, édesanyjuk által ellátott gyermekek fejlődése (Belsky 1990).

Látnunk kell még azt is, hogy a gyermekgondozás minősége korántsem tekinthető függetlennek a gyermekjólét számos egyéb meghatározójától. Éppen ellenkezőleg: kutatás is bizonyítja, hogy a különböző társadalmi helyzetű családok egyáltalán nem véletlenszerűen választanak az egyes gyermekellátási formák közül. Az Egyesült Államokban kimutatták, hogy a szülők a döntést az ellátási formák elérhetősége, megfizethetősége, az anya munkavállalásának intenzitása, valamint – bizonyos mértékig – attitűdjeik szerint hozzák meg (pl. Baydar – Brooks-Gunn 1991). Az egyes intézmények rugalmassága, a nyitási és zárási időpontok szintén fontos szempontok az intézmény kiválasztásánál (pl. Henly – Lyons 2000). Mindezek a kritériumok pedig nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy már a kora gyermekkori ellátórendszerekben is igen nagyfokú társadalmi szelekció álljon elő – mutatják amerikai kutatási eredmények. Belsky (1990) több vizsgálatot is felsorol a témában, amelyek szerint az alacsony színvonalú gyermekellátás összekapcsolódik családi feszültségekkel (Howes – Stewart 1987), alacsony társadalmi pozícióval (pl. Goelman – Pence 1987) és a felnőttek szabályaihoz való alkalmazkodást előnyben részesítő gyermeknevelési elvekkel (Phillips et al. 1987). Más vizsgálatok ugyanakkor nem találtak hasonló összefüggéseket (pl. Peterson – Peterson 1986; Waite et al. 1988).

Egy nagyszabású felmérésben a Gyermekegészség és -fejlődés Nemzeti Intézetének (National Institute of Child Health és Development – NICHD) Korai Gondozás Kutatócsoportja (Early Child Care Research Network) szintén azt vizsgálta, hogy vajon károsan befolyásolja-e az anya-gyermek kapcsolatot, ha a gyermekkel az első életévben nem az anyja van, ám erre nézve a kutatóknak nem sikerült általános érvényű összefügg-

gést kimutatniuk (NICHD 1997a, 1997b). Úgy találták, negatív hatás csak különféle kockázati tényezők környezetében jelentkezik. Ezek közé tartozik a gondozás alacsony színvonala, a nem stabil (változó) gondozási mód és az, ha a minimálisnál több alternatív felügyelet érzéketlen anyai viselkedéssel társul (idézi Perry-Jenkins et al. 2000).

Más vizsgálat (Youngblade 2003) alapján is úgy tűnik, hogy a gyermekgondozási forma instabilitása negatív kapcsolatban áll a gyermek pszichés fejlődésével. A gondozás stabilitását a gyermek első életévében igénybe vett különféle gondozási formák számával közelítették. A kortársak értékelésén alapuló vizsgálati eredmények szerint verekedést és rosszindulatú viselkedést is provokál a gyermekgondozási módok instabilitása az első életévben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szóban forgó munka meglehetősen alacsony esetszámon nyugszik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy léteznek olyan fejlesztési irányok, amelyek révén a gyermekgondozó intézmények és egyéb szolgáltatások növelhetik a kisgyermekek jólétére gyakorolt pozitív hatásukat – bár az korántsem világos, hogy ezáltal elérhetik vagy akár túlszárnyalhatják-e az anyai gondozás által nyújtott előnyöket. Megfelelően képzett gondozók, viszonylag kis létszámú csoportok, alacsony gyermek-gondozó arány és szupervíziós segítség a gondozóknak – a nagymintás adatfelvételek alapján ezek mutatják a törekvések kívánatos irányát. Világos ugyanakkor, hogy az alacsony színvonalú gondozás káros hatású lehet, különösen, ha egyéb kockázati tényezőkkel párosul. Az összefüggések számos részlete azonban egyelőre tisztázatlan. Sajnálatos módon ugyanis azok a vizsgálatok, amelyek kellően részletes információkkal szolgálnak a gondozó intézményekről, nem tartalmazznak elég információt a gyermekek családi környezetéről, és ugyanez a probléma áll fenn fordított előjellel is.

3.3. Az anya munkahelyi tapasztalatai

Az anya munkába állása és a gyermek jóléte közötti kapcsolatra kiható harmadik kulcsfontosságú elem az anyának a munkában szerzett tapasztalata. A dolgozó nők kondíciói nemcsak munkavégzésük objektív körülményeiből eredően különböznek (ilyen pl. munkaidő hossza és rugalmassága, a munka fizikai környezete, komplexitása stb.), hanem abból is, ahogyan saját munkájukat és önnön helyzetüket szubjektíve észlelik. Legkülönbözőbb kutatási hagyományok érvelnek amellett, hogy mindezek a körülmények az anya attitűdjén, jólétén, hangulatán vagy éppen kognitív állapotán keresztül kihatással lehetnek a gyermek jólétére. A következőkben először az anya munkaidejének hatásait tárgyaljuk, majd áttérünk a szerepek közötti konfliktus, valamint a foglalkozási stressz hatásainak bemutatására. A fejezetet a munka komplexitásának kérdéskörével zárjuk.

3.3.1. Teljes munkaidő – részmunkaidő

Számos kutatás indult ki abból a feltevésből, hogy az anya munkába állásának következményeit alapvetően meghatározhatja az, hogy milyen hosszú a gyermektől távol töltött idő. Minél hosszabb ez – így szól a kiinduló feltevés –, annál hosszabban van a gyermek nem anyai gondozásban, annál kevesebb interakció zajlik köztük, következésképpen annál nagyobb a kockázat, hogy a gyermek megsínyli az anya távollétét. Éppen

ezért, amikor csak erre mód van, a kutatók különbséget tesznek a hosszabb és rövidebb időben dolgozó anyák között. Ahogyan ezt már az eddigiekben megszokhattuk, a vizsgálatok következtetése ezen a téren sem egybevágóak. Az azonban megállapítható, hogy – ellentétben a várakozásokkal – önmagában annak sincsen káros hatása a gyermek fejlődésére, ha az anya kifejezetten sokat dolgozik. A problémák csak akkor jelentkeznek, ha az intenzív munkavállalás nagyon korán kezdődik, illetve ha egyéb kockázati tényezők is jelen vannak.

Parcel és Menaghan (1994) 4 és 6 éves gyerekeket vizsgálva azt mutatják ki, hogy azokhoz a gyerekekhez képest, akiknek az édesanyja hetente 35–40 órát dolgozik, a túlórázó gyermekei több viselkedési zavart mutatnak – amennyiben a végzett munka alacsony komplexitású.⁸ A már idézett kanadai tanulmányból (Nomaguchi 2006) az derül ki, hogy az anya munkavállalásának néhány pozitív hatása csupán akkor jelentkezik, ha az anya csak részmunkaidőben dolgozik. Így a heti 30 óránál kevesebbet dolgozó nők 4 éves gyerekei kevésbé mutatkoztak hiperaktívnak, mint azok a gyermekek, akiknek az édesanyja nem dolgozott, viszont a teljes állású anyák gyermekeinél nem jelent meg hasonló előny. Más viselkedési mozzanatokat illetően a vizsgálat sem talált különbséget az anya munkaidejének hossza szerint. Menaghan és Parcel (1991) az anya munkaideje és az otthoni környezet⁹ közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányukban az anya által ledolgozott órák száma és a környezet minőségének mérésére szerkesztett mutató között kerestek kapcsolatot – sikertelenül. Összhangban a korábbi eredményekkel, Han és munkatársai (2001) sem találtak összefüggést az anya által munkában töltött órák száma és 3–8 éves gyermekeik különféle viselkedési jellemzői között.

3.3.2. Szerepkonfliktus

Azok a tanulmányok, amelyek a munkavállalásnak az egyén jólétére gyakorolt hatásait vizsgálják, általában pozitív összefüggéseket tárnak fel mind a nők, mind a férfiak esetében (a téma összefoglalását ld. pl. Rosenfield 1989 – idézi Belsky 1990). Más jellegű vizsgálatok azt is megmutatják, hogy a saját kereset kedvező hatást gyakorol az önértékelésre és azon keresztül a jól-éltre (pl. Mirowsky – Ross 1986). Ugyanakkor azok a kutatások, amelyek kifejezetten csak kisgyermekes, házas nőkre terjedtek ki, azt

⁸ A munka komplexitásának (összetettségének) kérdését részletesen tárgyalja a következő fejezet.

⁹ Az otthoni környezet mérőszámát (*Home Observation for Measurement of the Environment HOME*) a gyermek otthoni körülményeinek és azok minőségének mérésére alakították ki (Bradley – Caldwell 1984). Célja azt felmérni, hogy az otthoni környezet mennyire képes megfelelő ingereket és támogatást nyújtani a gyermek egészséges fejlődéséhez. A mutató a gyermek szempontjai szerint lett kialakítva. Alapkonceptiója szerint az otthont, mint a gyermeket körülvevő fizikai, interperszonális és kognitív ingereket nyújtó környezetet tekinti. A mérés részben az anya saját válaszain, részben a kérdező megfigyelésein alapul. Az eredeti változat, amely a 0–3 éves korú gyermekek környezetének értékelését szolgálja, összesen 45 mérőszámot alkalmaz, amelyek 6 skálába rendezhetők: a szülők gyermek felé megnyilvánuló válaszadási készsége (responsivity); a gyermek elfogadása; a környezet rendezettsége; a tanulást segítő eszközök jelenléte; szülői bevonódás (involvement) és a tapasztalatok változatossága.

jelzik, hogy a munkavállalás önmagában nem függ össze egyértelműen az egyéni boldogsággal (Hoffman 1989). Az elemzések különféle „közvetítő hatások” befolyásoló szerepét tárták fel. Különös jelentősége van itt a munkavállalási szándék és a valóságos státus összhangjának. Amennyiben ez hiányzik, szerepkonfliktus áll elő, ami csökkenti a személyes jól-létet (Belsky 1990).

Ross és munkatársai (1983) például azt mutatták ki, hogy a munkavállalás kisebb megterheléssel jár akkor, ha összhangban van a személyes preferenciákkal. Feleségeket vizsgálva, a négy lehetséges szituáció közül (szeretne dolgozni és dolgozik; szeretne dolgozni és nem dolgozik; nem szeretne dolgozni és dolgozik; nem szeretne dolgozni és nem dolgozik) az első variáns esetében mérték a legalacsonyabb szintű kimerültséget, míg a legmagasabbat azoknál, akik nem dolgoztak, pedig szerettek volna. Közepes érték azoknál a dolgozó anyáknál mutatkozott, akik szívesebben maradtak volna otthon.

Egy 1988-as tanulmányban Barling, Fullagear és Marchl-Dingle továbblépnek, és az anyák szerepkonfliktusa és a gyerekek viselkedési zavarai közötti kapcsolatot vizsgálják. Abból indulnak ki, hogy mind a munka iránt nem elkötelezett dolgozó, mind munkába vágyó, de otthon lévő anyák feszült, stresszes helyzetben vannak. Arra számítanak, hogy ez a körülmény negatívan befolyásolja szülői viselkedésüket, ami pedig a gyermekeiknél viselkedési zavarokhoz vezethet. 185 ötödik és hatodik osztályos általános iskolás gyermeket vizsgálva azt mutatják ki, hogy közülük azok, akik édesanyjánál szerepkonfliktus lép fel, szignifikánsan kevésbé figyelmesek, továbbá éretlenebbek a többiekénél. Ez a vizsgálat azonban már nagyobb, 8–9 éves gyermekekre vonatkozik, és nem tartalmaz kontrollváltozókat.

Egy másik munkában MacEwen és Barling (1991) már közvetlenül azzal a folyamattal foglalkozik, amelyen keresztül a szerepzavar kihat a szülői, majd pedig a gyermek viselkedésére is. Modelljük szerint a szerepzavar és a munkával való elégedetlenség negatívan befolyásolja az anya hangulatát (stresszt idéznek elő), illetve kognitív nehézségeket is okoznak. 147 anyát és 16 évesnél fiatalabb gyermekeiket vizsgálva azt találták, hogy mind a szerepzavar, mind pedig a munkával való elégedetlenség következtében emelkedik a gyermekek körében a viselkedési zavarok megjelenésének a valószínűsége. Különösen az előbbi bizonyult káros hatásúnak. A munkapiaci szerepvállalásukkal elégedetlen anyák kognitív nehézségekkel küzdöttek, és gyakori volt körükben a rossz hangulat is. Az eredmények szerint elsősorban ez utóbbi az, ami nemcsak közvetetten (az anya nevelés során tanúsított viselkedése révén), hanem közvetlenül is negatívan befolyásolta a gyermekek magatartását.

Az anyai szerepzavarral foglalkozó szakirodalmat áttekintve Perry-Jenkins és munkatársai (2000) felhívják a figyelmet arra, hogy e kutatások logikája rendszerint kizárja a fordított oksági viszony lehetőségét. Vagyis nem áll rendelkezésre meggyőző elemzés arra nézve, hogy valóban az anyai szerepzavar vezet a gyermek kritikus viselkedéséhez, nem pedig megfordítva.

3.3.3. Munkahelyi stressz

Bár a kérdés nem teljesen független az előbb tárgyalt problémától, az anyák által átélt munkahelyi stresszt elkülönülten kezeli a szakirodalom. A kutatások háttérben húzódo feltételezés szerint: „*a stressznek az egyén pszichés vagy akár fiziológiai működésére gyakorolt bármiféle hatása nyilvánvalóan befolyásolni fogja otthoni viselkedé-*

sét, ezen keresztül pedig hatással lesz a családra, illetve annak minden egyes tagjára.” (Perry-Jenkins et al 2000. 986) A vizsgálatok a szerepzavar mellett különféle egyéb stresszfokozó körülményre is kiterjednek. Ilyen például, ha a munkahelyen a magas szintű elvárások korlátozott döntési jogkörrel párosulnak, ha a munka elszemélytelenít, ha veszélyesek a munkakörülmények, ha alacsony a fizetés és nem látszik lehetőség az előbbre lépésre, ha erős a határidők, időkorlátok szorítása, ha rossz a kapcsolat a munkatársakkal és a főnökökkel, ha valaki elégedetlen a munkájával (Menaghan – Parcel 1990), valamint munkahelyi stresszt okoznak a család és a munka összeegyeztetésének nehézségei is (Perry-Jenkins et al. 2000).

Perry-Jenkinsnek és munkatársainak a munkahelyi stresszre irányuló kutatásokat áttekintő, korábban már említett kitűnő összefoglalójából (Perry-Jenkins et al. 2000) itt most azokat az eredményeket vesszük számba, amelyek az anya munkavállalására vonatkoznak, és amelyek ezzel összefüggésben az anya-gyermek kapcsolatban mutatkozó következményeket érintik. Ezek közé tartozik MacDermind és Williams (1997) kutatása, amelyet bankok női alkalmazottai körében végeztek. E tanulmány szerint a nem megfelelő munkahelyi ellenőrzés megnehezíti a munka és a családi igények összehangolását, ami pedig az anyák beszámolója szerint gyakran jár együtt gyermekeik viselkedési zavarával. A kutatók feltételezése szerint ezekben az esetekben a problémák közvetlen oka az volt, hogy ezeknek az anyáknak a magatartása másokénál kevésbé volt gondoskodó.

A munkahelyi stressz rövid távú hatásai között írják le, hogy *„...mind saját beszámolójuk, mind pedig független szakértők megfigyelése szerint az anyák zárkózottabban viselkednek iskolás kor alatti gyermekeikkel azokon a napokon, amikor különösen sok a munkájuk vagy amikor valamilyen konfliktust élnek át a munkahelyükön.*” (Repetti – Wood 1997 – idézi Perry-Jenkins et al. 2000. 988) Ugyanebben a tanulmányban a szerzők azt is megállapítják, hogy a napi stressz különösen azokat az anyákat befolyásolja erősen, akik magas pontszámot produkálnak az „A” típusú viselkedést mérő teszten,¹⁰ és akik hajlamosak a depresszióra vagy a szorongásra.

Fontos megállapítás, hogy a munkahelyi stressz a különböző esetekben nem azonos intenzitással hat sem a családra, sem a gyermekekre. Természetes, hogy a stresszel szembeni érzékenység erősen függ a családi és munkahelyi körülményektől, valamint az egyén személyiségétől is. Az elvégzett munka mennyisége, a munkaidő rugalmassága, a családméret, a gyermekek száma, az anyának a munka iránti elkötelezettsége, a foglalkozás presztízse és a partner támogatása csupa olyan tényezők, amelyek erősen meghatározzák azt, hogy valaki mennyire van kitéve a stressz hatásainak (Perry-Jenkins et al. 2000).

¹⁰ Az „A” típusú személyiségek jellemző tulajdonságai: türelmetlenek, hajlamosak a versengésre, ingerlékenyek, könnyen méregbe gurulnak, gyanakvóak, ellenségesek, teljesítményorientáltak, agresszívok, tökéletességre törekednek, komoly sikerek esetén is elégedetlenek, egyszerre egynél több dolgot próbálnak csinálni, nyomasztják őket a határidők, gyorsan és hangosan beszélnek, gyakran mások szavába váganak.

3.3.4. A munka összetettsége

Hogy az anya munkavégzése milyen módon hat gyermekére, az összefügg azzal, hogy mennyi szellemi ösztönzést nyújt számára az elvégzett munka. A munkahelyi szocializációval foglalkozó irodalom szerint a munka tartalmi összetettsége és az önirányítás lehetősége fejleszti az egyén intellektuális képességeit, erősíti problémamegoldó képességét, és általában is segíti, hogy rugalmas és nyitott kapcsolatot alakítson ki környezetével. A munkahelyen szerzett képességek pedig természetesen az élet más területein is alkalmazhatók. Idevágó kutatási eredmények szerint például a kevésbé összetett munka csökkenti az egyén intellektuális rugalmasságát (Kohn – Schooler 1983), valamint alacsony önértékeléssel, csökkent én-hatékonysággal, és a személyes kontroll érzetének csökkenésével jár együtt (pl. Gecas – Seff 1989; Mortimer – Borman 1988 – idézi Menaghan – Parcel 1990).

Számunkra most az a lényeges kérdés, hogy a kevésbé összetett munka negatív következményei hogyan érintik az anyákat, és különösen az, hogy ennek hatásai megjelennek-e az anya-gyermek interakcióban, végső soron pedig a gyermek viselkedésében. Ezt az összefüggésrendszert vizsgálta a kilencvenes években több tanulmányában is Menaghan és Parcel. Kutatásaik egy részében az anya munkájának összetettsége és az otthoni környezet között igyekeztek kapcsolatot feltárni, míg máskor közvetlenül a munka összetettsége és a gyerek viselkedése közötti korrelációra koncentráltak. Mindkét esetben komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy a munkakörülmények hatását más tényezőktől – nem utolsósorban az anya iskolai végzettségétől – elkülönítsék. Csak így van ugyanis lehetőség arra, hogy kizárják az összetett munkakörök elnyerését megelőző szelekció torzító hatását.

1991-es tanulmányukban, amelyet NLSY-adatokon készítettek, Menaghan és Parcel az anyára, a gyermekre és a családra jellemző tényezők sorának – köztük az anya munkakörülményeinek – a hatását vizsgálja az otthoni környezetre. Kategóriájuk egyaránt tartalmaz kognitív, társadalmi és fizikai dimenziókat, és kutatási eredmények szerint erősen összefüggésben van a gyermek fejlődésével. Kimutatják, hogy az anya munkájának összetettsége és az otthoni környezet egyértelmű összefüggésben áll egymással – függetlenül az anya iskolázottságától, kognitív képességeitől és pszichés jellemzőitől, valamint egy sor egyéb tényezőtől is. Egy későbbi írásukban az anya munkapiaci körülményeiben bekövetkezett változásoknak a hatását vizsgálják az otthoni környezetre (Menaghan – Parcel 1995). Bár a munka összetettségének változása és az otthoni környezet változása között nem sikerül szisztematikus kapcsolatot kimutatniuk, az kiderül, hogy a nem kellően összetett munka elvállalása a korábbi állapotokhoz képest kedvezőtlenül befolyásolhatja az otthoni környezetet.

1, valamint 3–4 éves gyermekek körében vizsgálva különféle viselkedési zavarok előfordulását, Menaghan és Parcel úgy találta, hogy ezekre nem gyakorol közvetlen hatást az anya munkájának összetettsége, viszont az anya életkorával, iskolai végzettségével, valamint a munkaórák számával interakcióban már igen (Parcel – Menaghan 1994). Az alacsony szintű komplexitás akkor befolyásolta károsan a gyermek viselkedését, ha az anya idősebb volt vagy magasán iskolázott. Mindkét jelenség arra utal, hogy az anya inkongruens státusa, illetve meg nem valósult várakozásai azok, amelyek ártalmasak lehetnek a gyermek pszichés fejlődésére. Emellett az is kiderült, hogy a

munka alacsony komplexitása mellett a túlórák, a hosszú munkaidő szintén ártalmas lehet.

3.4. A család társadalmi helyzete

Különösen azokban az országokban, ahol a gyermek születése után egyáltalán nem vagy csak igen rövid ideig jár pénzbeli támogatás, a család anyagi körülményei nyilvánvaló hatást gyakorolnak az anya munkavállalására. A szakirodalomban szokásos egyik feltételezés szerint az ebből adódó döntési kényszer miatt a nők erősebb stresszt élnek át, ebből következően pedig gyengébben teljesítenek szülői szerepükben, de akár diszfunkcionálisan is viselkedhetnek. Ez a fajta feszültség ráadásul erőteljesebben sújtja a dolgozó, mint a nem dolgozó, alacsony státusú nőket. Az ellenkező irányú érvelés szerint viszont éppen a tehetősebb, iskolázottabb családok gyermekei lennének azok, akik többet veszíthetnek anyjuk távollétével. E mögött az elgondolás mögött az a feltevés áll, hogy az iskolázott anyák megfelelőbb, színvonalasabb gondozást, nevelést biztosítanak gyermekeiknek, valamint gondoskodóbbak másoknál (Han et al. 2001). Han és kollégái azonban mindössze egyetlen szignifikáns összefüggést találtak kutatásuk során, amely összhangban állt ezzel a hipotézisükkel. Azt mutatják ki ugyanis, hogy a magas jövedelmű családokban élő 4 éves gyermekek között gyakoribb az externalizációs problémák előfordulása azok esetében, akiknek édesanyja dolgozott az első életévükben.

A legtöbb kutatás eredményei azonban inkább az első érvelés logikáját támasztják alá. Youngblade (2003) például a társadalmi osztályok kétkategóriás felosztását alkalmazva azt találja, hogy azok a munkásosztálybeli gyerekek, akiknek első életévében dolgozott az édesanyja, 8–9 éves korukban – társaik véleménye szerint – inkább bizonyultak verekedősnek, mint azok a munkásszármazásúak, akiknek az édesanyja nem állt ilyen korán munkába. Ugyanez érvényesül a középosztálybeliekkel történő összehasonlításra is.

Azok a vizsgálatok, amelyek nem társadalmi csoportok között végeznek összehasonlítást, hanem kifejezetten csak alacsony jövedelműekkel foglalkoznak, számos olyan körülményt azonosítottak, amelyek fennállása esetén az anya munkavállalása negatívan hat a gyermek érzelmi fejlődésére. Parcel és Menaghan (1994, 2007) például arra a következtetésre jutnak, hogy a szociális segélyen élő anyák gyermekei számára nem feltétlenül előnyös az, ha anyjuk munkába áll. Kimutatják, hogy az otthoni környezet mint a gyermekek jólétének fontos meghatározója erősen megszenvedti azt, ha az ilyen asszonyok csak alacsony komplexitású munkakörben tudnak elhelyezkedni. Joshi és Bogen (2007) viszont a normálistól eltérő munkarend káros hatását mutatják ki az alacsony jövedelmű anyák körében. Tanulmányukban „szokásos” (jellemzően reggel 8 és este 6 között) és „nem szokásos” (bármely egyéb) munkarendben dolgozó, alacsony jövedelmű anyák gyermekeit hasonlítják össze egymással. Eredményeik szerint ez utóbbiak körében szignifikánsan gyakoribbak mind az internalizálási, mind pedig az externalizálási zavarok, valamint hajlamosak antiszociális viselkedésre is. Ezekért a negatív hatásokért, úgy tűnik, részben a szokásostól eltérő időbeosztásból eredő stresszt, feszültségérzetet lehet felelőssé tenni.

Az ismertetett kutatási eredmények értelmezése során nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a társadalmi körülmények szerepét firtató vizsgálatok általában nem ve-

szik számításba a családok által igénybe vett gyermekgondozási módok típusát, minőségét, amely pedig valószínűleg legalább részben felelős lehet az alacsony jövedelmű anyák munkába állásának negatív következményiért.

3.5. Az anyai gondozás minősége

A gyermek lelki fejlődését meghatározó tényezők közül az anyai gondozás, nevelés minősége került a legutolsó helyre az összefoglalónkban. Bár valószínűleg éppen ez a motívumok legfontosabbika, két okból maradt most mégis tanulmányunk végére. Egyrészt, az anyai gondozás minőségét igen nehéz mérni, különösen olyan nagymintás adatfelvételek során, amilyenekre az itt bemutatott elemzések többsége alapul. Nagyon kevés az olyan mutató, amelyet ennek ellenére közvetlenül a jelenség megragadására szerkesztettek. A másik ok, hogy több, korábban már tárgyalt tényező is szorosan összefügg a gondozás minőségével. Így az anya munkahelyi tapasztalatainak hatása a vizsgálatok tanúsága szerint nem kis részben éppen a nevelés, a gondoskodás minőségén keresztül jut érvényre a gyermek fejlődésében. Ezt a témát pedig a korábbiakban már körbejártuk. Az iskolázottság szintén olyan tényező, amely befolyásolja az anyai nevelés minőségét – ezt a problémát megintcsak érintettük már. Éppen ezért itt csupán azzal foglalkozunk még, hogy az anya idejének a mennyisége és minősége között történhet-e átváltás.

Szó esett már arról, hogy a kötődélmélet központjában a gyermeket gondozó személlyel – lehetőség szerint az anyával – kialakított biztonságos kapcsolat áll. Nem világos azonban, hogy ennek a kapcsolatnak a kialakulását (és ezen keresztül a gyermek pszichés fejlődését) csupán az anyával töltött idő mennyisége határozza-e meg, vagy szerepet játszik annak minősége is. Természetes, hogy az anya munkavállalása korlátozza azt az időt, amit gyermekének tud szentelni. Ebből kiindulva több tanulmány is egybevetette már a dolgozó és nem dolgozó anyák időbeosztását. Ezeknek a vizsgálatoknak az egybevágó következtetése szerint a dolgozó anyák igen sokat tehetnek azért, hogy gyermekeiket kárpótolják úgy, hogy a rájuk szánt időben valóban intenzíven rájuk figyelnek (pl. Booth et al. 2002 – idézi Nomaguchi 2006). Ezzel együtt is tény azonban, hogy a teljes állásban dolgozó anyák másoknál jóval kevesebb intenzív időt tudnak gyermekükre szánni (Sayer et al. 2004 – idézi Nomaguchi 2006). Az egyébként azonos időmennyiséget dolgozó anyákat egymással összehasonlítva (és még egy sor egyéb tényezőt is kontrollálva) az derül ki, hogy 2 éves gyermekek esetében a gyakori pozitív anya-gyermek interakciók csökkentik a hiperaktivitás és a fizikai agresszió előfordulásának valószínűségét, míg növelik a proszociális viselkedését. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyerekekkel töltött idő mennyiségét bizonyos fokig helyettesíteni lehet annak megfelelő minőségével.

4. Összefoglalás

Az itt bemutatott kutatási eredmények szerint az anya munkavállalása *önmagában* csupán akkor van káros hatással a gyermek lelki fejlődésére, ha nagyon korán, már a gyermek első életévében sor kerül rá. Az ennél később történő munkába lépés akár előnyökkel is járhat – bár hogy ez melyik időszakban történő munkavállalás esetén

várható, nem világos. Úgy tűnik, önmagában annak sincsen jelentősége, hogy az anya teljes vagy részmunkaidős állást vállal – legfeljebb az aránytalanul hosszú munkaidő okozhat problémákat. Léteznek azonban olyan helyzetek, amelyekben mégiscsak kell nemkívánt következményekkel számolnunk. Ilyen az, ha az anya szándékai ellenére kénytelen dolgozni, ha munkája jelentős stresszel jár, ha keveset keres, vagy ha munkája nem kellően komplex. Ha ezek a körülmények közül egy vagy több is fennáll, a nem az édesanyja által gondozott kisgyermek társaihoz képest várhatóan több viselkedési zavart mutat majd.

Az anya munkába állásának káros hatásai elvileg kompenzálhatók lennének magas színvonalú gyermekgondozó intézmények révén, vagy úgy, hogy a dolgozó anya a rendelkezésére álló időben kiemelt figyelmet fordít gyermekére és a számára leginkább megfelelő gondozást nyújtja neki. Sajnos azonban a helyettesítésnek ezek a módosítai csak korlátozottan működtethetők. A valóságban a felsorolt kockázati tényezők gyakran összekapcsolódnak, és a jelzett kiutak éppen azok számára járhatóak a legkevésbé, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rájuk. A rosszul fizetett munka rendszerint alacsony komplexitású, és az érintettek sokszor komoly stresszt élnek át. Ugyanakkor az alacsony jövedelmű családok számára a kellő színvonalú gyermekgondozó intézmények nem igazán elérhetőek és/vagy megfizethetőek – és ez nem csupán az Egyesült Államokban van így. Ráadásul éppen az alacsony jövedelmű, jellemzően alacsonyan iskolázott anyák azok, akiktől nem mindig várható el, hogy szabadidejükben megfelelő színvonalon foglalkozzanak gyermekeikkel.

Bár ezek a többé-kevésbé jól körülhatárolt következtetések valóban megalapozottnak tekinthetők, világos az is, hogy az elvégzett vizsgálatok nem mentesek hiányosságoktól. Ezek közül itt hármat jelzünk. Először is, bár több tanulmány is felvetette, hogy az anyai munkavállalás hátrányos következményei esetleg csak késleltetve, évek múltán jelentkeznek a gyermek fejlődésében, viszonylag kevés kutatás irányult kifejezetten ezekre a hatásokra. Azok többsége viszont, amelyek ezt célozták, valóban kimutattak későn jelentkező viselkedési zavarokat a korán munkát vállaló nők gyermekei között. Eszerint az ezzel szemben táplált aggodalmak talán mégsem feltétlenül alap nélkül valók – csupán a tipikusan az első élet évekre összpontosító vizsgálatok nem alkalmasak a következmények feltárására.

Jeleztük már azt is, hogy az itt vizsgált folyamatokban kulcstényező a munkavállalás időzítése, az, hogy az édesanya a gyermek hány éves korában tér vissza a munkapiacra. A szerzők többsége azonban (nem utolsósorban az anyaszabadság általában rövid volta miatt) csupán arra tesz kísérletet, hogy az első életévet a többitől elválassza. Az ennél később történő munkavállalás hatásairól erősen aggregált képünk van, aminek alapján nem tudunk különbséget tenni például a második vagy a harmadik évben történő munkába lépés hatásai között – hogy ennél finomabb bontásokról ne is beszéljünk. A többségi véleménnyel szemben áll Belsky és Eggebeen (1991) tanulmánya. Ők arra a következtetésre jutnak, hogy nincsen kimutatható különbség az első és a második életévben történő munkavállalás hatásai között. Nincs tudomásunk azonban olyan vizsgálatról, amelyik ezt a következtetést megerősítette vagy cáfolta volna.

Végezetül újra szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét a bemutatott eredmények térbeli kiterjeszhetőségének korlátaira. Nyilvánvaló, hogy a vizsgált folyamat összetettsége, az abban szerepet játszó tényezők nagy száma és bonyolult összefüggéseik nagyban megnehezítik az általános érvényű tanulságok levonását. Addig azonban, amíg nem állnak rendelkezésre olyan kutatások, amelyek a magyar családtámogatási rendszert

élvező, a magyar munkapiacon szerepet vállaló és a magyar gyermekgondozási lehetőségek közül választó/választani kényszerülő anyák gyermekeinek fejlődését vizsgálnák, igencsak rászorulunk a nemzetközi tapasztalatok ismeretére.

IRODALOM

- Ainsworth, M. (1973): The development of infant-mother attachment. In Caldwell, B. – Harry, H. R. (eds.): *Review of Child Development Research* (Vol. 3). University of Chicago Press, Chicago. 1–94.
- Anderson, B.-E. (1989): The importance of public day care for preschool children's later development. *Child Development*, 60. 857–866.
- Barling, J. – Fullagar, C. – Marchl-Dingle, J. (1988): Employment Commitment as a Moderator of the Maternal Employment Status/Child Behavior Relationship. *Journal of Organizational Behavior*, 9. 2. 113–122.
- Bass, L. – Darvas, Á. – Szomor É. (2007): Gyermeknevelési szabadságok és gyerekin-tézmények. Mi a jó a gyerekeknek, mit szeretnének a szülők? http://www.gyerekesely.hu/component/option,com_docman/task,doc_details/gid,215/Itemid,3/
- Baydar, N. – Brooks-Gunn, J. (1991): Effects of maternal employment and child-care arrangements on preschoolers' cognitive and behavioural outcomes: Evidence from the children of the National Longitudinal Survey on Youth. *Developmental Psychology*, 27. 932–945.
- Bálint, M. – Köllő, J. (2007): Gyermeknevelési támogatások. In Fazekas, K. – Kézdi, G. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2007*. 54–72.
- Belsky, J. (1990): Parental and Nonparental Child Care and Children's Socioemotional Development: A Decade in Review. *Journal of Marriage and the Family*, 52. 4. (Family Research in the 1980s: The Decade in Review) 885–903.
- Belsky, J. (1988): The 'effects' of infant day care reconsidered. *Early Childhood Research Quarterly*, 3. 235–272.
- Belsky, J. (1984): Two waves of day care research: Developmental effects and conditions of quality. In Ainslie, R. (ed.) *The Child and the Day Care Setting*. Praeger, New York. 1–34.
- Belsky, J. – Eggebeen, D. J. (1991): Early and Extensive Maternal Employment and Young Children's Socioemotional Development: Children of the National Longitudinal Survey of Youth. *Journal of Marriage and the Family*, 53. 4. 1083–1098.
- Benedek, D. (2007): A szülés utáni munkába állás hatása a gyerek fejlődésére. In Fazekas, K. – Kézdi, G. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2007*, 72–75.
- Booth, C. I. – Clarke-Stewart, K. A. – Vandell, D. L. – McCartney, K. – Owen, M. T. (2002): Child-care usage and mother-infant "quality time". *Journal of Marriage and Family*, 64. 16–26.
- Bowlby, J. (1969): *Attachment and Loss Vol. 1. Attachment*. Basic Books, New York.
- Bradley, R. H. – Caldwell, B. M. – Rock, S. L. (1988): Home environment and school performance: A ten-year follow-up and examination of three models of environmental action. *Child Development*, 59. 852–867.
- Caldwell, B. – Bradley, R. (1984): *Home observation for measurement of the environment. – Revised Edition*. University of Arkansas, Little Rock.

- Gábos, A. (2003): A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai. Kutatási eredmények magyar adatokon. In Gál R. I. (szerk.): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest, 66–83.
- Gecas, V. – Seff, M. A. (1989): Social class, occupational conditions, and self-esteem. *Sociological Perspectives*, 32. 353–364.
- Goelman, H. – Pence, A. (1987): Effects of child care, family, and individual characteristics on children's language development. In Deborah Phillips (ed.), *Quality Child Care*. NAEYC, Washington, DC. 89–104.
- Han, Wen-Jui – Waldfogel, J. – Brooks-Gunn, J. (2001): The Effects of Early Maternal Employment on Later Cognitive and Behavioral Outcomes. *Journal of Marriage and Family*, 63. 2. 336–354.
- Harvey, E. (1999): Short-term and long-term effects of parental employment on children of the National Longitudinal Survey of the Youth. *Developmental Psychology*, 35. 445–459.
- Hazen, N. L. – Durrett, M. Ellen (1982): Relationship of security of attachment to exploration and cognitive mapping abilities in two-year-olds. *Developmental Psychology*, 18. 751–759.
- Henly, J. R. – Lyons, S. (2000): The negotiation of child care and employment demands among low-income parents. *Journal of Social Issues*, 56. 683–706.
- Hoffman, L. W. (1989): Effects of maternal employment in the two-parent family. *American Psychologist*, 44. 283–292.
- Howes, C. (1990): Can the age of entry and the quality of infant child care predict adjustment in kindergarten? *Developmental Psychology*, 26. 292–303.
- Howes, C. – Stewart, P. (1987): Child's play with adults, toys, and peers: An examination of family and child care influences. *Developmental Psychology*, 23. 423–430.
- Jacobson, Joseph L. – Wille, D. E. (1986): The influence of attachment pattern on developmental changes in peer interaction from the toddler to the preschool period. *Child Development*, 57. 338–339.
- Jacobvitz, D. – Sroufe, L. A. (1987): The early caregiver-child relationship and attention-deficit disorder with hyperactivity in kindergarten: A prospective study. *Child Development*, 58. 1488–1495.
- Joshi, P. – Bogen, K. (2007): Nonstandard Schedules and Young Children's Behavioral Outcomes among Working Low-Income Families. *Journal of Marriage and Family*, 69. 1. 139–156.
- Kagan, J. – Kearsley, R. – Zelazo, P. (1978): *Infancy*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Kapitány, B. (2008): A “gyed-hatás”. Az 1985 és 1996 közötti családtámogatási rendszer termékenységre gyakorolt hatása. *Demográfia*, 51. 1. 51–79.
- Kohn, M. L. – Schooler, A. (eds.) (1983): *Work and Personality*. Ablex, Norwood, NJ.
- Kopelman, R. E. – Greyhaus, J. H. – Connolly, T. F. (1983): A model of work, family and interrole conflict: A construct validation study. *Organizational Behaviour and Human Performance*, 32. 198–215.
- LaFreniere, P. J. – Sroufe, L. A. (1985): Profiles of peer competence in the preschool: Interrelations between measures, influence of social ecology, and relation to attachment history. *Developmental Psychology*, 21. 56–69.

- Lütkenhaus, P. – Grossman, K. E. – Grossmann, K. (1985): Infant-mother attachment at twelve months and style of interaction with a stranger at the age of three years. *Child Development*, 56. 1538–1542.
- MacDermid, S. M. – Williams, M. L. (1997): A within-industry comparison of employed mothers' experiences in small and large workplaces. *Journal of Family Issues*, 18. 545–566.
- MacEwen, K. E. – Barling, J. (1991): Effects of Maternal Employment Experiences on Children's Behavior via Mood, Cognitive Difficulties, and Parenting Behavior. *Journal of Marriage and the Family*, 53. 3. 635–644.
- Main, Mary – Weston, D. R. (1981): The quality of the toddler's relationship to mother and to father: Related to conflict behavior and the readiness to establish new relationships. *Child Development*, 52. 932–940.
- Menaghan, E. G. – Parcel, T. L. (1991): Determining Children's Home Environments: The Impact of Maternal Characteristics and Current Occupational and Family Conditions. *Journal of Marriage and the Family*, 53. 417–431.
- Menaghan, E. G. – Parcel, T. L. (1995): Social Sources of Change in Children's Home Environments: Effects of Parental Occupational Experiences and Family Conditions Over Time. *Journal of Marriage and the Family*, 57. 1. 69–84.
- Menaghan, E. G. – Parcel, T. L. (1990): Parental Employment and Family Life: Research in the 1980s. *Journal of Marriage and the Family*, 52. 1079–98.
- Mirowsky, J. – Ross, C. E. (1986): Social patterns of distress. *Annual Review of Sociology*, 12. 23–45.
- Mortimer, J. T. – Borman, K. M. (eds.) (1988): *Work Experience and Psychological Development throughout the Life Span*. Westview, Boulder, CO.
- National Institute of Child Health and Human Development, Early Child Care Research Network (1998): Early child care and self-control, compliance, and problem behavior at twenty-four and thirty-six months. *Child Development*, 69. 1145–1170.
- National Institute of Child Health and Human Development, Early Child Care Research Network (2003): Does amount of time spent in child care predict socioemotional adjustment during the transition to kindergarten? *Child Development*, 74. 976–1005.
- National Institute of Child Health and Human Development Early Child Care Research Network (1997a): Familial factors associated with the characteristics of nonmaternal care for infants. *Journal of Marriage and the Family*, 59. 389–408.
- NICHD Early Child Care Research Network (1997b): The effects of infant child care on infant-mother attachment security: Results of the NICHD Study of Early Child Care. *Child Development*, 68. 860–879.
- Nomaguchi, K. M. (2006): Maternal Employment, Nonparental Care, Mother-Child Interactions, and Child Outcomes During Preschool Years. *Journal of Marriage and Family*, 68. 5. 1341–1369.
- Parcel, T. L. – Menaghan, E. G. (2007): Effects of Low-Wage Employment on Family Well-Being. The Future of Children. *Welfare to Work*, 7. 1. 116–121.
- Parcel, T. L. – Menaghan, E. G. (1994): Early Parental Work, Family Social Capital, and Early Childhood Outcomes. *The American Journal of Sociology*, 99. 4. 972–1009.
- Perry-Jenkins, M. – Repetti, R. L. – Crouter, Ann C. (2000): Work and Family in the 1990s. *Journal of Marriage and the Family*, 62. 4. 981–998.

- Peterson, C. – Peterson, R. (1986): Parent-child interaction and daycare: Does quality of daycare matter? *Journal of Applied Developmental Psychology*, 7. 1–15.
- Phillips, D. – McCartney, K. – Scarr, S. – Howes, C. (1987): Selective review of infant day care research: A cause for concern. Zero to Three. *Bulletin of the National Center for Clinical Infant Studies*, 7. 18–21.
- Quay, H. C. – Peterson, D.R. (1983): Revised behaviour problem checklist. Unpublished manuscript, Box 248074, University of Miami, Coral Gables, Florida 33124.
- Repetti, R. L. – Wood, J. (1997): Effects of daily stress at work on mothers' interactions with preschoolers. *Journal of Family Psychology*, 11. 90–108.
- Rosenfield, S. (1989): The effects of women's employment: Personal control and sex differences in mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 30. 77–91.
- Ross, C. E. – Mirowsky, J. – Huber, J. (1983): Dividing work, sharing work, and in-between: Marriage patterns and depression. *American Sociological Review*, 48. 809–823.
- Sayer, L. C. – Bianchi, S. M. – Robinson, J. P. (2004): Are parents today investing less in children? Trends in mothers' and fathers' time with children. *American Journal of Sociology*, 110. 1–43.
- Tanaka, S. (2005): Parental leave and child health across OECD countries. *The Economic Journal*. 115. 7–27.
- Vandell, D. L. – Corasaniti, M. A. (1990): Child care and the family: Complex contributors to development. In McCartney, K. (ed.): *New Directions for Child Development*. Jossey-Bass, San Francisco, CA.
- Waite, L. – Leibowitz, A. – Witsberger, C. (1988): What parents pay for: Quality for child care and child care costs. Unpublished manuscript, The Urban Institute, Washington, DC.
- Waldfogel, J. – Han, W. – Brooks-Gunn, J. (2002): The effects of early maternal employment on children's cognitive development. *Demography*, 39. 369–392.
- Youngblade, L. M. (2003): Peer and teacher ratings of third- and fourth-grade children's social behavior as a function of early maternal employment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 44. 4. 477–88.

Tárgyszavak:

Gyermekfejlődés
Anyák munkavállalása
Gyermekintézmények

**DOES EARLY MATERNAL EMPLOYMENT AFFECT NON-COGNITIVE
CHILDREN OUTCOMES?****A literature review***Abstract*

This review aims at summarizing research-findings in the field of early maternal employment and children's psychological development. We are concentrating on maternal work during the first 4–5 years of children's life, and look at research investigating linkages between maternal employment and various aspects of children's psychological functioning in these early years or later. Most articles discussed here came from the Journal of Marriage and the Family, although some other journals are also included. When selecting the articles, attempts were made to collect relatively recent papers if possible from various research traditions, including sociological as well as psychological approaches.

Our review has shown that according to the existing research evidence early maternal employment per se has a clear adverse effect on children's socioemotional development only if it happens in the first year of children's life. Consequences of later employment (eg. when the child reaches 4 year of age) might even include positive ones. In itself, it also seems to do very little difference whether the mother works full time or part time. It is only extremely long hours that might cause concern.

There are however other circumstances that might divert the impact of maternal work into a negative direction. These include incongruence between maternal employment preferences and actual behaviour, high level of occupational stress, low income and low complexity of work. When these circumstances are present, children of working mothers are more likely to show behavioural problems than their counterparts. Possible negative effects of maternal employment can in theory be overcome by a high quality alternative care and also with much attention given to the child in the restricted amount time the mother can spend with her/him. In the reality however, risk factors tend to accumulate and positive factors are not easily available for those most in need.

IRODALOM

KÖNYVEK

THORNTON, ARLAND: *Reading History Sideways: The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life*. (Félre olvasni a történelmet: a fejlődési paradigma zsákutcája és tartós hatása a családi életre.) University of Chicago Press, Chicago, 2005. 344 p.

Arland Thornton nagyon fontos könyvet írt, amely minden, a demográfia történetét és általában a modern társadalomtudományokat tanulmányozó diák és tudós számára szükséges kiindulópont kell, hogy legyen. A szerző fő erénye abban áll, hogy mint igazi szociológus három nézőpontot ötvöz, amelyeket egyébként általában külön kezelnek. Egyrészt elméletek kritikai bemutatását nyújtja, másrészt kritika alá veti azokat az eurocentrikus alapfeltevéseket, amelyek a családtörténet, családszociológia és a demográfia terén beépültek a történetfilozófiába, és ugyanakkor kísérletet tesz az aktuális globális demográfiai változások megértésére ezen a kutatási területen, mégpedig úgy, hogy a hétköznapi emberek világában zajló családi változásokat érintő tudományos és nem tudományos eszmék elemző összevetését végzi.

A könyv mindenekelőtt a demográfia átmenetelméleteiről, elsősorban a demográfiai átmenet elméleteiről szól, amely elméleteket már a késő 18. században kidolgoztak. A szerző fölöttébb meggyőzően érvel amellett, hogy ez a „modern család” és „modern” demográfiai viselkedés felé vezető átalakulást/átmenetet leíró elmélet volt a vezérfonala számos nagy tudósnak, akik a demográfiai változással foglalkoztak, többek között Malthusnak, Le Play-nek, Westermarcknak, Engelsnek, Morgannek és Notesteinnak. A szerző ezeket a nézeteket néhány olyan történész kritikai nézőpontjából mutatja be, akik a források alaposabb vizsgálata és néhány lényegi kérdés megfogalmazása alapján joggal kételkedtek a „nagy átalakulási elméletekben”. John Hajnal családtörténetéről és háztartáskialakításáról megfogalmazott néhány történeti és földrajzi felvetését követve Peter Laslett, Richard M. Smith és mindenekelőtt az antropológus-történész Alan Macfarlane az angol családtörténet szemszögéből határozottan elvetették egy olyan nagy átalakulás lehetőségét, amely a nagy, patriarchális, a „paraszi típusú” háztartásokra épülő család felől az inkább egalitárius, nukleáris családi háztartás felé irányult volna (pl. Hajnal 1965; Wrigley 1981; Smith 1984; Wall 1983; Macfarlane 1978, 1986, 1987). Ezen utóbbi történészek szerint két szempontból is létezett egy angol és/vagy északnyugat-európai individualizmus: egyrészt volt egy angol és északnyugat-európai individuális történeti fejlődés, másrészt már a 14–15. századtól hiányzott ebben a régióban a paraszi típusú kollektívizmus. Ez fontos eredmény volt, de úgy tűnik, hogy az elméletalkotás néhány következménye problematikus, vagy legalábbis erősen figyelni kell az eurocentrikus tévutak és hamis hierarchiák felállításának elkerülésére. Példának okáért éppen belegyűrhetjük a Föld népességének több mint 90 százalékát a nem individualista, nem európai csoportba a történet demográfia és családtörténet terén (Faragó 2003), de ez a legnagyobb mértékben félrevezető volna. Amellett is tévedés érvelni, hogy léteztek szilárd geo-kulturális választóvonalak, amint például azt Hajnal felvetette. De éppen ezek a pontok azok, ahol Thornton nagyon elővigyázatos és pontos.

Így Thornton másodjára igen eredményesen veti kritika alá a modernizációs elméleteknek, azaz jobban mondva az eurocentrikus társadalmi elméletalkotásnak azon aspektusát, amely az elmúlt háromszáz évben a „nem európai” vagy „nem nyugati” társadalmak jelen történetét az „európai” és „nyugati” társadalmak múltjával azonosította. Ezt a hierarchiaépítő arroganciát és tévútra vezető kutatói gyakorlatot igen erős támadások érték elsősorban azon tudósok részéről, akik valamely módon összekapcsolódtak a posztkoloniális kritikával (pl. Amin 1989; Böröcz 2003; Chakrabarty 2000; Said 1978; Comaroff 2002; Mignolo 2000; Wallerstein 1991, 1997). Ezeknek a szerzőknek némelyikét Thornton idézi könyvében, de nem mindegyiküket. Ezt azonban nem lehet felróni neki, mert egyáltalán nem az volt a célja, hogy a demográfia és családtörténet eszméinek alakulásáról írjon könyvet. Talán figyelmen kívül hagyja ezeknek a szerzőknek néhány meglátását (például a diskurzus fogalmát, az identitások szerepét), de fontos látnunk, hogy a család és a népesség változásairól kívánt könyvet írni. És éppen ezen a ponton igen eredeti és különösképpen figyelemre méltó.

Harmadsorban Thornton mellett érvel, hogy a fent említett átalakulási ideológia („fejlődési idealizmus”, ahogyan nevezi) a történelem félreolvasásának speciális technikájával (a „Nyugat” múltját a „nem Nyugat” jelene jeleníti meg) a demográfiai változások kulcsfontosságú mozgatórugója. Így az nem egyszerűen tévedés, hanem a történelemre magára van tartós hatása. Azt a módot, ahogyan ez az erőteljes „idealizmus” konkrét helyzetekben működik, a könyv nem tárgyalja részletesen. A szerző úgy kezeli, mint egy rendkívül erős eszmerendszert, amelyet nem lehet egykönnyen megállítani a világ különböző részei művelt elitjeinek, különböző kormányzati programoknak, a médiának és marxista csoportoknak a befolyása miatt, amint azt a könyv utolsó része bemutatja. Egy olyan kontextuális tényezőre, mint a világg kapitalizmus inherens részét képező egyenlőtlenségre épp csak utal a könyv, és soha nem tárgyalja részletesen.

Hasonlóképpen az ideológia terjedésének különböző tényezőit a szerző úgy kezeli, mint amelyeknek hasonló szerepük van a modern család és demográfiai viselkedés terjesztésében, tekintet nélkül arra a tényre, hogy az elemzett tényezők különböző politikai nézetekre épültek. A marxista csoportok szerepe például különböző időpontokban igen különböző volt Latin-Amerikában és Kelet-Európában. Időnként támogatták a különböző pronatalista politikákat az 1950-es és 1960-as években, míg más esetekben éppenséggel nyugati típusú modernizátoroknak tekintették magukat a népességpolitika vonatkozásában, mint például Magyarországon a hatvanas évek végén. Éppen ez azon dolgok egyike, amelyeket az olvasó hiányolhat Thornton könyvében, mivel az éppen csak utal a „nyugati” ideálokkal szembeni ellenállásra, annak ellenére, hogy a könyv tartalmaz egy briliáns példát a poligámiáról az Egyesült Államokban folytatott vitákról.

A domináns hierarchikus modernizációs ideálokkal kapcsolatos ellenállás formáinak felsorolását folytathatnánk, hiszen az olvasó étvágya egyre nagyobb lesz a könyv olvasása közben. Azt kell mondanunk, hogy a könyvet éppen a kétszáz éve világszerte tapasztalható ellenállás eszméinek a beépítésével kellene folytatni, függetlenül attól a lehetőségtől, hogy hosszú távon a fejlődési idealizmus önbeteljesítő prófécianak bizonyulhat. Az, hogy csak várjuk a fejlődési idealizmus eredményeit, azzal járhat, hogy elveszítjük a történetet, a történelmet, a különböző résztvevők közös játszmáját a modernitás közös korszakában.

A fejlődés hierarchikus ideálja (hogy a Nyugat vezeti a világot a modern ideálok felé) önmagában is arra kellene, hogy indítsa minket, hogy részletesen elemezzük az ellenállást, mivel a fejlődési idealizmus minden valószínűség szerinti egyik erénye az,

hogy egyszerű eszközöket kínál, amelyek segítségével nemcsak az úgynevezett „Nyugat” tekintheti magát a modernitás családi ideáljai felsőbbrendű terjesztőjének, a történelem élcsapatának. Hiszen a fejlődési hierarchia „közép szintű” (félmodern) szereplői szintén játszhatnak kettős játékot, egyszerre tekintve magukat modernizáltak és modernizátornak, jóllehet különböző irányokban a földrajzilag felfogott hierarchián belül. Más szóval a felállított hierarchián belül manőverezve mindig van lehetőség arra, hogy a nem Nyugaton nyugatiként viselkedjen valaki. A hierarchikus gondolkodás újra és újra felütheti a fejét a világ igen különböző részein. Az ismertető legfeljebb annyit mondhat, hogy a feladat, amelyet Thornton vállalt, igen nehéz.

De a szerző nem veszi el a bátorságát, és a könyv végén alkalmasint javasol egy kutatási tervet, amely a fejlődési idealizmus elterjedését vizsgálná a világban. Néhány kollégájával ennek a kutatási programnak a kezdetén tart. Csak csodálhatjuk azt, hogy egy kutatócsoporttal milyen hatékonyan vizsgálja a fejlődési idealizmus elemeinek terjedését a világban, beleértve többek között Argentínát, Nepált, az Egyesült Államokat, Bulgáriát és Albániát. Úgy látszik, azon ritka alkalmak egyikének vagyunk a tanúi, amikor valaki nemcsak megír egy mélyenszántó elemzést, nemcsak bepillantást enged a demográfiai változás elméleteibe és társadalmi mechanizmusába, hanem ahhoz is veszi a bátorságot, hogy gondolatait globális szinten ellenőrizze és finomítsa. Valamennyiünk épülésére.

IRODALOM

- Chakrabarty, Dipesh (2000): *Provincializing Europe. Postcolonial thought and historical difference*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Comaroff, John – Comaroff, Jean (1992): *Ethnography and the historical imagination*. Westview, Boulder.
- Faragó, Tamás (2003). Different household formation systems in Hungary at the end of the 18th century: variations on John Hajnal's thesis. *Demográfia*, Special edition, vol. 46. 95–137.
- Hajnal, John (1983): Two kinds of preindustrial household formation In Wall, Richard et al. (eds) (1983): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hajnal, John (1965): European marriage pattern in perspective. In Glass, D. H. – Eversley, D. E. (ed.): *Population in history*. Essays in Historical Demography. Arnold, London. 101–143.
- Macfarlane, Alan (1978): *The origins of English individualism: the family, property and social transition* Blackwell, Oxford.
- Macfarlane, Alan (1986): *Marriage and love in England: modes of reproduction, 1300–1840*. Blackwell, Oxford, New York.
- Macfarlane, Alan (1987): *The culture of capitalism*. Blackwell, Oxford, New York.
- Mignolo, Walter D. (2000): *Local Histories and global designs. Coloniality, subaltern knowledge, and border thinking*. Princeton Studies in Culture/Power/History. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Said, Edward (1978): *Orientalism*. Vintage, New York.

- Wallerstein, Immanuel (1991): The modern world-system as a civilization. In Wallerstein, I.: *Geopolitics and geoculture. Essays on the changing world-system*. Cambridge University Press, Cambridge. 215–230.
- Wallerstein, Immanuel (1997): Eurocentrism and its avatars: The dilemmas of social science. *New Left Review*. 226. 93–108,
- Wrigley, Anthony – Schoefield, Richard (1981): *The population history of England. 1541–1871: A reconstruction*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Melegh Attila

FOLYÓIRATCIKKEK

- AVRAMOV, D. – CLIQUET, R.: Xenophobia and Integration of Immigrants. Attitudes of Europeans towards Foreigners. (Xenofóbia és a bevándorlók integrációja. Az európaiak idegenekkel szemben érzett attitűdjei.) *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 32. 2007/3–4. 533–560.

A tanulmány az európaiak bevándorlással és az idegenek integrációjával kapcsolatos nézeteit, attitűdjeit vizsgálja nyolc európai országban (Ausztria, Csehország, Észtország, Finnország, Lengyelország, Magyarország, Németország és Szlovénia). A kérdőíves vizsgálat adatai alapján a bevándorlókkal szembeni attitűdöket a szerzők az általánosabb gazdasági, társadalmi, demográfiai viszonyok, illetve az ezekhez való viszonyulás fényében elemzik.

A vizsgálat alapjául a 14 európai országra kiterjedő PPAS (Population Policy Acceptance Survey) adatfelvétel anyaga szolgált, amely a demográfiai változásokkal, a termékenységi viselkedéssel, a források és szolgáltatások generációk közötti cseréjével és a népesedéspolitikákkal kapcsolatos gyakorlatokat, véleményeket, attitűdöket kívánta feltárni. A nemzeti keretben folytatott adatgyűjtésre támaszkodva hoztak létre egy közös adatbázist (IPPAS – International Population Policy Acceptance Study), amelynek elsősorban a bevándorlókra vonatkozó modulja részét képezte az ún. FEMAGE (Needs for Female Immigrants and their Integration in Ageing Societies) projektnek, ahol speciálisan az öregedő társadalmak és a női bevándorlás kapcsolatának problematikáját helyezték a kutatás középpontjába. A FEMAGE projekt nemzetközi adatbázisa (a FEMAGE-MIG), amelybe a PPAS adatok is beletartoznak, 11 980 nő és 9827 férfi válaszadó adatait tartalmazza. Az ebben a tanulmányban is elemzett migrációs modul elsősorban az idegenek (bevándorlók) számával és annak növekedésével, a bevándorlás előnyeivel és hátrányaival, integrációjuk szükségességével és mibenlétével, esetleges visszavándorlásukkal, a nemzeti migrációs politikákkal, az általánosabb népesedési trendekkel és a népesedéspolitikával kapcsolatos véleményeket gyűjtötte össze.

A kutatási projekt és a jelen tanulmány is arra a feltevésre épül, miszerint a bevándorlással kapcsolatos attitűdök szorosan kötődnek egyéb demográfiai és társadalmi viszonyokhoz, függenek a válaszadók korától, esetleg nemétől, iskolázottságától, munkaerő-piaci helyzetétől, vallásosságától, másrészt országonként is különböznek, asze-

rint, hogy milyen volt az illető ország migrációs előtörténete, mekkora a migrációs befogadó potenciálja, milyen típusú jóléti rendszerről, milyen fokú demográfiai változásokról, kihívásokról (pl. öregedés) van szó az adott esetben. A befogadó országok polgárainak véleménye, bevándorlással kapcsolatos attitűdjei azért jelentenek fontos kutatási témát, mert a migráció problémájának kezelésében, az integráció megoldásában a felelősség is megoszlik a kormányzatok, az intézmények, a bevándorlók és a befogadó polgárok között.

A szerzők a PPAS migrációs modulja alapján 12 kérdésben elemzik a nyolc befogadó ország polgárainak véleményét, majd ennek tanulságaképpen próbálnak levonni néhány következtetést a népességpolitikai döntéshozók számára. A 12 kérdéssel kapcsolatban leadott válaszok elemzésének tanulságai a következők.

Az első elemzett kérdés az volt, hogy a befogadó állampolgárok mennyire pontosan ismerik az országokban élő külföldiek számát. Az elemzés szerint az ezzel kapcsolatos pontatlanság, információhiány általános, bár ennek mértéke országonként eltérő. Az idegenek arányának túlbecslése lényegében fordítottan arányos tényleges számokkal, minél kevesebben vannak egy adott országban, a befogadó népesség annál inkább hajlamos eltúlozni jelenlétük mértékét. Így a becslések Ausztriában, Németországban vagy Finnországban (mondhatnánk, hogy a régi befogadó országokban) a legpontosabbak, míg Kelet-Európában általában nagyobb a túlbecslésre való hajlandóság.

Lényegében egyöntetű a vélekedés arról, hogy a bevándorlók száma kevés-e vagy sok-e. Egyedül Finnországban véli úgy a megkérdezettek többsége (háromnegyede), hogy az országban tartózkodó idegenek száma nem túl sok. Ausztriában megosztott a közvélemény ebben a kérdésben a válaszok tanúsága szerint (a válaszadók fele véli úgy, hogy túl sok az idegen az országban), míg a másik hat vizsgált országban kétharmaduk tartja túl soknak a bevándorlók számát. Ebben az esetben is megfigyelhető, hogy az idősebbek véleménye elutasítóbb, míg a felsőfokú végzettségűeké pozitívabb az átlagnál.

Azzal kapcsolatban, hogy a válaszadók az idegenek jelenlétét inkább előnynek vagy inkább tehernek tekintik, a szerzők tíz pozitív és kilenc negatív attitűdöt mutató kérdésre adott választ elemeztek. A válaszokat két fő attitűd-változóvá vonták össze, majd ennek alapján megállapították, hogy az elutasító álláspont az erősebb. Az elutasítás mértéke változó, keleten erősebb, mint nyugaton, de egyedül Ausztriában regisztráltak több pozitív, a bevándorlók jelenlétét inkább előnyként beállító választ. Az elutasítás mértékét tekintve újra az ország, illetve az individuális faktorok közül az iskolázottság mutatkozott a legfontosabb differenciáló tényezőnek.

A megkérdezettek többsége hasonlóképpen elutasítja azt a nézetet is, miszerint a bevándorlás megoldás lehet a népességfogyás problémájára. Csak a finnek és egészen kis mértékben az osztrákok hajlanak erre a nézetre, a németek és a posztoszocialista országok polgárai viszont ennek inkább az ellenkezőjét vallják, bár az utóbbiak nagyobb mértékben, mint az előbbiek.

A bevándorlás munkaerő-piaci előnyeit vagy hátrányait tekintve a nagy többség inkább fél az esetleges külföldi vetélytársaktól, a megkérdezettek 43%-a (Ausztriában 25, Lengyelországban 58%-a) szerint az idegenek elveszik a munkahelyeket a hazaiak elől, míg csak 26%-uk (Magyarországon 9, Szlovéniában 45%-uk) gondolja azt, hogy a bevándorlók azokat a munkákat végzik el, amelyekre a hazaiak nem hajlandóak. Ebben a kérdésben ugyanakkor némi kettősség mutatkozik, mivel a nagy többség (74%) elismeri, hogy a bevándorló munkaerő szükséges a jóléti rendszerek fenntartásához, bár

70%-uk a munkaerő-piaci szükségletekhez kötné a bevándorlók számát. Az elemzés tanulsága szerint a bevándorlókval kapcsolatos negatív kép erősen kötődik a vélt munkaerő-piaci hátrányokhoz. A gyengébb társadalmi tőke és gazdasági helyzet nagyobb félelmet és elutasítást vált ki a külföldi vetélytársakkal szemben (az elutasítás, a negatív attitűd elsősorban a kevésbé iskolázottakra, a munkanélküliekre, a nyugdíjasokra jellemző).

A szerzők vizsgálták azt is, hogy a bevándorlás előidézte kulturális sokféleséget hogyan értékelik a megkérdezettek. A negatív vélemények itt is markánsak, 18% gondolja úgy, hogy országaikban egyáltalán nincs helye az idegeneknek, míg 62% úgy véli, hogy a bevándorlás kedvez a bűnözésnek és a terrorizmusnak. Kelet-Európa e téren is elutasítóbbnak mutatkozik, a városiakok, az iskolázottabbak, a magasabb jövedelműek inkább hajlanak a pozitív vélekedésre, míg a vallásosak inkább negatív véleménnyel vannak a kulturális sokféleségről. Igen fontos eredmény az is, hogy a kulturális csere pozitív voltára utaló válaszok igen szoros korrelációban vannak a külföldiek integrációját előtérbe helyező vélekedéssel. Tehát a bevándorlásban inkább pozitív jelenséget látók is az integráció mellett állnak, és nem támogatják a bevándorló csoportok különállását fenntartó multikulturalizmust.

Ezt a képet erősítik az integráció jelentését kibontó kérdésekre adott válaszok is. A kép lényegében egyöntetű, a befogadó társadalmak csak a bevándorlók beilleszkedését tudják elfogadni, és értékrendjükbe nem igen illeszthető a multikulturalizmus elfogadása. A válaszadók több mint 80%-a tartja szükségesnek azt, hogy a bevándorló megtanulja a befogadó ország nyelvét, és hogy alkalmazkodjon a helyi szokásokhoz, normákhoz. A többség (Németországban 53%, Magyarországon 85%) támogatja azt a véleményt is, miszerint a beilleszkedni képteleneket öt év múltán vissza kellene küldeni eredeti hazájukba.

A migrációval kapcsolatban alkalmazandó politikai eszközök terén nagy az összhang az illegális migránsok kiutasításában, és a befogadó országok polgárai a politikai jogok öt év ott tartózkodás utáni megadását sem igen támogatják (Magyarország: 20%, Finnország: 48%). A férfiak, az idősebbek és az alacsonyabb iskolázottságúak ez esetben is inkább elutasítóak, mint az átlag.

Az eddigi tapasztalatok alapján a demográfiai trendekről való tudás bizonyos mértékben alakítója a bevándorlókval szembeni attitűdöknek. Az itt mért összefüggés azonban inkább negatív jellegű, a népességfogyásról, alacsony termékenységről, öregedéstről való információk azzal a vélekedéssel mutatnak szerény összefüggést, miszerint a bevándorlás szükségtelen, a helyieknek kellene több gyereket vállalniuk. A többség tehát inkább a pronatalista népesedéspolitika támogatója lenne, mint a bevándorlásé.

Az elemzésből kitűnt az is, hogy a nemi szerepekkel, együttéléssel, családdal, reprodukcióval kapcsolatos konzervatív vélekedés szorosan összefügg a migránsok elutasításával. Az öregedés és a migráció megítélése közötti kapcsolat ugyanakkor némileg bonyolultabb: az öregek és a migránsok megítélése között szoros pozitív összefüggés mutatható ki, azok, akik tehernek tekintik az időseket, annak tekintik a bevándorlókat is. Ugyanakkor az öregedés demográfiai folyamata miatt aggódók hajlamosak elismerni a bevándorlás és a bevándorlók integrációjának szükségességét.

Pozitív korreláció mutatkozik az elégedettség (jó anyagi körülmények, elegendő szabad idő) és a bevándorlók elfogadása között. Ugyanakkor az értékrend és a migráció megítélése szintén összefügg (a szerzők itt Gödri Irén kutatásaira hivatkoznak): az

anyagi javak megszerzését előtérbe helyezők hajlamosabbak az elutasításra, míg a szabad idő fontosságát hangsúlyozók inkább elfogadják a bevándorlókat.

A kutatás tanulságait összefoglalva a szerzők kiemelik, hogy a bevándorlással, bevándorlókkal kapcsolatos negatív, populista reakciók jelenléte a vizsgált országokban kézzelfogható. Ebből a szempontból a jelenlévő bevándorlók tényleges száma indifferens, az elutasítás éppenséggel ott a legerősebb, ahol viszonylag alacsony a külföldi népesség aránya (alapvetően a volt szocialista országokban). Bár az országok közötti különbségek jelentősek, a bevándorlókkal szembeni negatív attitűd erősebbnek látszik Európában. Az esetleges elfogadó, pozitív attitűd sem jelenti azonban a multikulturalizmusnak, a bevándorló csoportok tartós elkülönülésének támogatását. Az elsőprő többség, ha egyáltalán, akkor a bevándorlók integrációját, a fogadó társadalmakba való minél teljesebb beilleszkedését támogatná. A szerzők megállapítása szerint viszont a bevándorlók beilleszkedésének egyik legfontosabb feltétele, a befogadó társadalmak pozitív attitűdje, az elemzés tanulsága szerint igen gyenge. Mindez igen nagy feladatot ró a kormányzatokra, szükségessé teszi a bevándorlással kapcsolatos valós információk terjesztését, a tervezett politikai intézkedések szükségességének, céljainak közérthető formában való elmagyarázását. A tanulmány eredményeit a szerzők általánosanabb elméleti keretbe is megpróbálják beilleszteni. Eszerint (a szociológia, pszichológia és egyéb tudományágak eredményeivel összhangban) a xenofóbia a saját csoportjellemzők védelmét szolgálta a hagyományos társadalmakban, és ebben a formájában túlélési technika volt. Ebből a túlélést elősegítő szerepéből sokat veszített a modern társadalmakban, ahol inkább az egyéni képességek kapnak nagyobb teret, de nyomai ma is fellelhetők, amint azt a tanulmány eredményei is bizonyítják.

Óri Péter

AMATO, P. R. – HOHMANN-MARRIOTT, B.: A Comparison of High- and Low-Distress Marriages That End in Divorce. (Válással végződő magas és alacsony szintű feszültséggel jellemezhető házasságok összehasonlítása.) *Journal of Marriage and Family*, 69, 2007/3. 621–638.

A szerzők azt a közkeletű hiedelmet veszik górcső alá, amely szerint az emberek azért válnak el, mert a házasságuk egyre rosszabbá válik, egészen addig a pontig, amikor már csak a válás tűnik jó megoldásnak. Eszerint a forgatókönyv szerint a párok gyakran vitatkoznak egymással, a partnerek érzelmileg fokozatosan távolodnak egymástól és egyre boldogtalanabbnak érzik a házasságukat, ezért kezdeményezik a válást.

Igaz ugyan, hogy sok esetben valóban ez történik, de nem ez az egyetlen út, amely a váláshoz vezet. Több kutatás rámutatott, hogy sok pár esetében nem előzik meg a válást heves viták és a boldogtalanosság érzése. Úgy tűnik, ezek a párok olyan okok miatt bontják fel a házasságukat, amelyek csak részben tükrözik a házasság minőségét.

A szociális csereelmélet szerint a házasság stabilitását alapvetően három tényező határozza meg: a kapcsolat előnyei, a felbontás útjában álló korlátok és az, hogy milyen alternatívák állnak a felek rendelkezésére. Az elmélet felhasználásával az elváltak körében két alapvető csoportot feltételeznek a szerzők. Bizonyos párok azért válnak el, mert komoly problémák vannak a kapcsolatukkal. Ezek a párok gyakran vitatkoznak, a heves viták időnként erőszakba torkollnak, kevés közös tevékenységben vesznek részt, sok

problémát látnak a kapcsolatukban, és boldogtalanok a házasságukban. Ezek a párok elsősorban azért válnak el, mert a kapcsolat fenntartása költséges és maga a kapcsolat nem kielégítő számukra. A korábbi kutatások is arról számolnak be, hogy a házassággal való elégedetlenség és a gyakori konfliktusok a válás jó előrejelzői. Bár sokan szembe-sülnek a házasság felbontása előtt álló korlátokkal és az alternatívák hiányával, a legtöbben végül megtalálják, hogy lehetnek ezeken úrrá.

Más párok csak ritkán vitatkoznak, mérsékelten elégedettek a házasságukkal (inkább elégedettek, mint elégedetlenek), vannak egymás iránt pozitív megnyilvánulásaik, és érzékelnek ugyan problémákat a házasságukban, de nem túl sokat. Ezek a párok nem azért válnak el, mert megromlott a házasságuk, hanem azért, mert kevésbé elkötelezettek a házasság mint élethosszig tartó kapcsolat mellett, magas elvárásokat támasztanak a házassággal szemben, kevés korlátot érzékelnek, amely akadályozná őket a házasságból való kilépésben, és hisznek abban, hogy vannak számukra járható alternatív utak, hogy új párt találnak. Ezekben az esetekben a házasság minőségének indikátorai nem jó előrejelzői a válás bekövetkezésének. Ez utóbbi típusú válás ritka lehetett a múltban, de egyre gyakoribbá válik, ahogyan a házasság társadalmi, kulturális és gazdasági környezete változik.

Ebből kiindulva a szerzők azt a célt tűzik ki tanulmányukban, hogy – longitudinális adatok alapján – becslést adjanak arra, hogy a válással végződő házasságok között milyen arányban fordul elő magas, illetve alacsony feszültséggel jellemezhető kapcsolat a házastársak között; meghatároznak néhány olyan jellemzőt, amelyek alapján elkülöníthető a két csoport; megvizsgálják azt a feltételezést, miszerint a feszültséggel terhes házasságból kilépők szubjektív jóléte javul a válást követően, míg azok, akiknek a kapcsolatában alacsonyabb a feszültség szintje, a válás után romló szubjektív jóléttel jellemezhetőek.

Az elemzéshez a szerzők az Országos Család- és Háztartás Vizsgálat (National Survey of Families and Households, NSFH) első és második hullámának adatait használják: az első hullámban megkérdezett 4460 pár 11%-a vált el a második hullám idejére. A házasság minőségét a párkapcsolattal való elégedettség, a házastársak közötti interakciókkal, konfliktusokkal és a közöttük előforduló erős szakos megnyilvánulásokkal mérik, valamint azzal, hogy foglalkoztak-e a válás gondolatával. A válás kockázati tényezőire vonatkozó változókat három csoportba osztották: azokra, amelyek a házasságból nyerhető jutalmakra és költségekre hatnak (például a jövedelem vagy a korábbi kapcsolatból származó gyermek); azokra, amelyek akadályt jelentenek a házasság felbontásában (például a hosszú házasságtartam vagy a kiskorú gyermekek); és végül azokra, amelyek a házasság alternatíváival állnak kapcsolatban (például a karrierlehetőségek vagy az életszínvonal változása válás esetén). Az étellel való általános elégedettséget az első és a második hullámban is vizsgálják, és a válás előtti és utáni állapotot hasonlítják össze.

A válást befolyásoló tényezők tekintetében az elváltaknak mind a magas, mind az alacsony feszültséggel jellemezhető csoportja lényegesen különbözik azoktól, akik nem válnak el: például fiatalabbak, magasabb jövedelemmel rendelkeznek, nagyobb eséllyel éltek együtt a házasságkötés előtt, gyakoribb körükben a korábbi életkorban kötött házasság és a szülők válása stb., ugyanakkor azonban a két csoportnál érvényesülő kockázati tényezők nagyon hasonló alakzatot mutatnak. Van azonban néhány jellemző különbség is: a magas feszültségű kapcsolattal jellemezhető házasságokhoz viszonyítva az alacsonyabb feszültségűekben kevésbé valószínű a gyermek jelenléte, nagyobb a

vallásosság előfordulása, rövidebb az időtartamuk és kevésbé látják rózsásnak a válást követő helyzetet. Tehát az elváltak két csoportja sokkal jobban hasonlít egymáshoz, mint a házasságban maradókhoz, és e két csoport aránya közel azonos a válással megszűnt házasságok körében.

Az eredmények igazolják a válást követő elégedettségére vonatkozó feltevést, amely szerint a konfliktusos házasságból kilépők a válás után elégedettebbek, mint a válás előtt voltak, míg a kevesebb feszültséggel jellemezhető házasságot felbontók esetében éppen fordított a helyzet. Az első esetben nyilvánvaló az elégedettség ilyen irányú változásának oka, a második eset azonban magyarázatra szorul. Ha a házasság csak mérsékelten boldog, a felbontást akadályozó korlátok és az alternatívák meghatározhatják, hogy a házasság továbbra is fennmarad vagy megszűnik – ezt támasztja alá, hogy az ebbe a csoportba tartozó párok túlnyomó részében legalább az egyik félnek már másik partnere volt a váláskor. Ebben az esetben jut szerephez a házasság iránti elkötelezettség is: a kevésbé elkötelezett párok már mérsékelt elégedettség esetén is könnyebben felbontják a házasságukat. Ezzel összhangban van az az eredmény, hogy a házassággal való elégedettség és a házasság iránti elkötelezettség erősen korrelál egymással.

A további kutatásokra nézve az a fontos következtetés adódik, hogy az elváltak nem kezelhetők egységes csoportként, és hogy a gyermekek esetében is mást jelent a konfliktusos, feszült párkapcsolat felbontása, mint egy „átlagos” házasságé – az utóbbi csoportba tartozó gyermekek jellemzően hosszabb ideig küzdenek problémákkal a házasság felbontása után. Ez azért is fontos, mert a válás nagyobb társadalmi elfogadottságával és az eljárás könnyebbé válásával valószínűleg növekszik az ilyen típusú házasságok felbontása.

Földházi Erzsébet

TEACHMAN, JAY: Complex Life Course Patterns and the Risk of Divorce in Second Marriages. (Komplex életutak és válási kockázat a második házasságokban.) *Journal of Marriage and Family*, 70. 2008/2. 294–305.

Az utóbbi két évtizedben az Egyesült Államokban a válási arányszámok állandóak voltak, sőt valamelyest csökkentek is, de az első házasságoknak közel fele még így is válással végződik – következésképpen nagyszámú férfi és nő köthet második házasságot. Valóban, jelenleg az összes házasságkötések 40%-ában legalább az egyik fél korábban már volt házas. Tehát az újonnan kötött házasságok jelentős részében van olyan házasság, aki ki van téve a második válás kockázatának, és azt is tudjuk, hogy ez a kockázat magasabb, mint az első házasságok esetében. A második házasságok több vonatkozásban jelentősen különböznek az első házasságoktól: a másodszor is házasságra lépők esetében valószínűbb a bonyolultabb élettörténet, beleértve az esetleges többszöri élettársi kapcsolatot, az előző kapcsolatokból származó gyermekeket és a korábbi házasság- vagy élettársal való viszonyt. A második házasságban élő személyek már rendelkeznek tapasztalattal a válás folyamatáról, és körükben negatív szelekcióval számolhatunk a párkapcsolat stabilitására ható tényezők tekintetében. Ezért feltehetjük, hogy a második házasság felbontására ható tényezők nem ugyanazok, mint amelyek az első házasság felbontását befolyásolják, azonban kevés a kifejezetten erre irányuló kutatás. A szerző tanulmányában a korábbi kutatási eredmények megerősítését, valamint a válás

és a második házasságokban élő személyek életútbeli jellemzői közötti összefüggések vizsgálatát tűzi ki célul.

Előző kutatások kimutatták, hogy a második házasságok bomlékonyabbak az első házasságoknál, és hogy a mostohagyerekek, illetve az első házasság vége és a második kezdete előtt született gyermekek növelik a válás kockázatát. A házasság előtti együttélés az első házasságoknál negatívan befolyásolja a házasság stabilitását, a második házasságoknál azonban már összetettebb a kép, ebben az esetben ugyanis jóval gyakoribb, hogy együttélés előzi meg a házasságkötést (illetve maga az élettársi kapcsolat is az utóbbi évtizedekben terjedt el szélesebb körben az Egyesült Államokban). Ez azonban azt is jelenti, hogy a két házasság közötti időszakban született gyermekek jelentős része viszonylag stabil párokban születik, és az ilyen helyzetben született gyermekek más hatást fejthetnek ki a kapcsolat stabilitására, mint azok, akik párkapcsolaton kívül vagy másik partnertől születtek. A korábbi kutatások nem veszik figyelembe, hogy a mostohagyermek a férj vagy a feleség gyermeke-e, holott egyre gyakoribb, hogy a válás után az apa neveli a gyermeket, és az apa, illetve az anya által a házasságba hozott gyermek és a válás közötti kapcsolat különböző lehet.

Mindezek alapján a szerző a mostohagyerekeket, valamint a két házasság közötti termékenységet és élettársi kapcsolatot helyezi vizsgálódásainak középpontjába. A korábbi házasságból származó gyermekekre vonatkozóan két hipotézist fogalmaz meg: a mostohagyermek jelenléte növeli a második házasság felbomlásának esélyét, illetve, ha a mostohagyermek a férj gyermeke, akkor kisebb a válási kockázat, mint abban az esetben, amikor a feleség gyermeke. A második házasságot megelőző együttélésre vonatkozóan az a feltételezése, hogy ez nem növeli a válási valószínűséget, illetve, hogy amennyiben ennek az élettársi kapcsolatnak a során a későbbi férjjel közös gyermek született, ez a gyermek kevésbé növeli a válás kockázatát, mint a mostohagyermek.

Hipotéziseinek vizsgálatához a Nemzeti Családfejlődési Kutatás (National Survey of Family Growth) 2002-es felvételéből származó adatokat használja a szerző: 655 olyan 15–44 év közötti nő szerepel a mintában, aki másodszor is házasságot kötött. A gyermekekre és a párkapcsolat-történetre vonatkozó változók mellett számos kontrollváltozót is figyelembe vesz az elemzés során, amelyek a családi háttérre, az élettörténetre és a társadalmi-gazdasági körülményekre vonatkoznak, mint például az anya iskolai végzettsége, a testvérek száma gyermekkorban, a faji hovatartozás, vallásosság, a szülők válása, a kérdezett iskolai végzettsége, életkora a második házasságkötéskor, a férj házasságkötéskori életkora, illetve az hogy a férj korábban volt-e házas. Elemzése során parametrikus log-logisztikus eseménytörténeti módszert alkalmaz.

Eredményei nagyrészt igazolják a hipotéziseket, illetve árnyalják azokat. A kontrollváltozók közül a második házasságkötéskori életkor volt jelentős szignifikáns hatással a válási esélyre, mégpedig oly módon, hogy az életkor egy évvel való emelkedése 11%-kal növelte a házasság felbomlásának valószínűségét. A többi kontrollváltozó hatása nem volt szignifikáns, ami összhangban van azzal a korábbi megállapítással, hogy a második házasságra lépők esetén szelekciós hatással kell számolnunk azoknak a nem mért jellemzőknek a vonatkozásában, amelyek növelik a válási kockázatot. Azoknak a nőknek, akik gyermeket hoztak a második házasságukba, megnövekedett válási esélyekkel kell számolniuk, a férfiak esetében azonban ez nem igaz. Ha a házasságkötést megelőző együttélés során a későbbi férjtől született gyermek, ez a tény nem növeli a második házasság felbomlásának esélyét. A második házasság előtti együttélésnek

szintén nincs hatása a válásra, kivéve azt az esetet, amikor a kérdezett első és második férjével is együtt élt a házasságkötés előtt: ez a tény megnöveli a válási kockázatot.

A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a kapott eredményeket kellő körültekintéssel kell kezelni, több ok miatt is. A férfiak – vagyis a megkérdezett nők második férje – esetében nem volt ismert a teljes kapcsolattörténet, tehát ez nem szerepelhetett az elemzésben. Mivel a párkapcsolati folyamatokban nagy szerepe van a nemnek, a pár mindkét tagjáról szükség lenne információkra. Fontos lenne olyan, az életútban fontos szerepet játszó változók figyelembevétele is, mint például a gazdasági aktivitás és a képzésben való részvétel, vagy a tágabb rokoni kapcsolatok jellemzői, például az idős szülők ápolása. Továbbá, figyelembe kellene venni a házasságbomlás és olyan különböző változók kapcsolatát, amelyek változhatnak a házasság során, mint például a jövedelem vagy a gyermekek jelenléte.

Földházi Erzsébet

REHER, S. D. – SANZ-GIMENO, A.: Rethinking Historical Reproductive Change: Insights from Longitudinal Data for a Spanish Town. (A történeti reprodukciós változás újragondolása. Egy spanyol város longitudinális adataiból nyert eredmények.) *Population and Development Review*, 33. 2007/4. 703–727.

A tanulmány szerzői az 1871–1950 közötti időszakból származó, spanyolországi, egyéni szintű longitudinális adatok feldolgozása és elemzése révén arra a kérdésre keresik a választ, hogy a demográfiai átmenet során az emberek mikor, miért és milyen módon változtatták meg reprodukciós magatartásukat. A választ három nagyobb részterület vizsgálatára alapozzák: 1) a gyerekhalandóság javulása mint a reprodukciós változást ösztönző tényező; 2) a stopping (a további szülések megakadályozása a kívánt gyermekszám elérését követően) és a spacing (a szülések közötti időszak meghosszabbítása) stratégiák használata a reprodukciós célok elérése érdekében; 3) a reprodukciós változás időzítése, időben lezajló folyamata.

A tanulmány elméleti kiindulópontja szerint nem kielégítőek az ismereteink a demográfiai átmenetről mint folyamatról; a szakirodalomban hiányzik a konszenzus ennek dinamikájával kapcsolatban. A szerzők szerint a legfontosabb viták három nagyobb kérdéscsoport – a „természetes termékenység” fogalma, az átmenet előtti populációk születésszabályozási stratégiái, valamint a demográfiai átmenet klasszikus elmélete – mentén sűrűsödnek.

Az első kettő szorosan összefonódik egymással. A korábbi szakirodalom szerint a termékenység tudatos szabályozását megelőzően a történeti Európában és az Európán kívüli világ legtöbb régiójában is egy viszonylag alacsony népességbővülést eredményező „természetes termékenységi rendszer” működött. Ennek keretében a termékenység szabályozása a házasságok elhalasztásával és korlátozásával, ugyanakkor valószínűleg a házasságon belüli születéskorlátozás nélkül történt. A demográfiai átmenet során ez a stratégia módosul, és a termékenység szabályozása voltaképpen a házasságon belül valósul meg. Ezt a szakaszolást követve a kutatók sokáig csupán a szülések lezárásának – a „stopping” magatartásnak – tulajdonítottak jelentőséget. Az újabb vizsgálatok azonban egyre gyakrabban vonatkoztatják a szülések közötti időszakok meghosszabbításá-

nak stratégiáját – a „spacing” magatartást – az átmenet előtti népességre, kétségbe vonva ezáltal a természetes termékenység fogalmát.

A demográfiai átmenet klasszikus elmélete szerint a halandóság változása kulcsfontosságú szerepet játszott a termékenység családi és társadalmi szinten is tapasztalható csökkenésében. A mérséklődő termékenységet eszerint az alacsony gyerekhalandóság következtében felborult korábbi népesedési egyensúly helyreállítására irányuló törekvésként értelmezhetjük. Jóllehet az átmenet elméletének ezt a központi elemét korábban a Princeton European Fertility Project erőteljesen megkérdőjelezte, érvényességét egyre több – újabb forrásokon és módszereken alapuló – kutatás igazolja.

A szerzők álláspontja szerint a kérdés boncolását az viheti előbbre, ha az aggregált és idősoros adatok elemzését az egyéni és longitudinális adatok vizsgálata váltja fel. Ők maguk is ezt a stratégiát követik, hiszen egy Madridtól 50 km-re délre fekvő város, Aranjuez állami anyakönyvi adatainak feldolgozása, az egyéni élettörténeti adatok longitudinális adatokká történő összekapcsolása és elemzése révén próbálják kialakítani saját álláspontjukat. Munkájuk jelentőségét növeli az a tény, hogy egyéni élettörténetekből álló forrásanyaguk voltaképpen a demográfiai átmenet teljes időtartamára kiterjed.

Vizsgálatuk során a szerzők a családrekonstrukció módszerét követték, vagyis a kereszteléseket a házasságokhoz és elhalálozásokhoz kapcsolták. További forrásként a háztartásokról készült időszakos (1877, 1905, 1915, 1945, 1960, 1975) regisztereket használták. Az elemzés azoknak az Aranjuez-ben házasodó nőknek az adatain alapul, akiknek a teljes reprodukív élettörténete ismert, akik házastársa életben maradt az 50. életévének betöltéséig, illetve akik jelenlétét megerősítik az anyakönyvi események és a fent említett háztartáslisták. Az elemzés mintegy 941 házaspár reprodukív történetén, mintegy 5077 élveszületési esemény elemzésén nyugszik. Az időbeli változás vizsgálatának céljából a szerzők adataikat az első gyermek születésének, illetve a házaspár házasságkötési időpontja alapján 5 éves kohorszokra bontották.

A tanulmányban használt legfontosabb reprodukációs mutatók: a teljes házasság termékenység, a születések közötti időintervallum; a reprodukív időszak időtartama; egy újabb gyermek születésének a valószínűsége.

Az elemzés első fázisában a szerzők a demográfiai átmenet időbeli lefutását és főbb szakaszait azonosítják. A születések átlagos számának, az 5. életévet elérő gyerekek átlagos számának, illetve az 5. életév betöltése előtt elhalálozott gyerekek átlagos számának női kohorszontként megfigyelhető értékei egy több szakaszból álló demográfiai átmenet létét igazolták. A 19. századi női kohorszok esetében az átlagos gyermekszám stabilan 6,5 körüli, az 5. életév előtt elhalálozott gyerekek átlagos száma felére csökken, és az átlagos családméret megnövekedik. Olyan szakaszból van szó, amelyben a családméret növekedése egyértelműen a halandóság javulásának tulajdonítható. A 20. század első két évtizedének női kohorszai esetében a szülések száma lassan csökkenni kezd, ami a halandóság további erőteljes javulásával együtt az adott családméretet stabilizálja. Az 1920-as és a későbbi évek női kohorszainak közös tapasztalata a halandóság további javulása és a születések drámai visszaesése, ezek együtt a családméret korábban nem tapasztalt csökkenését váltják ki. Mindezek alapján a szerzők a születéskorlátozás első szakaszát a halandóság csökkenésére adott kompenzációs válaszkísérletként értelmezik, amelyet a kisebb családméret elérését célzó második korlátozási szakasz követ. A demográfiai átmenet tehát többszakaszos folyamatnak mutatkozik, a trendek 20 évenként történő változásával.

A szerzők a termékenység csökkenésének folyamatát az anyák első és utolsó szüléskor betöltött életkorának és a reprodukciós periódus időtartamának módosulásaiból, illetve a születek közötti időintervallum változásaiból azonosítják. A születésszám apadása kezdetben főként az utolsó szüléskor betöltött átlagéletkor csökkenéséből fakad, a 20. század első évtizedeitől kezdve viszont egyre inkább az anyák első szüléskor betöltött átlagéletkorának emelkedése lesz a meghatározó tényező. A születek közötti időintervallumok ugyancsak a 20. század első évtizedeit követően nyúlnak meg lényegesen. Mindezek alapján a szerzők a termékenységszűkülés folyamatában két szakaszt különítenek el egymástól: az elsőben a stopping magatartás, a születeknek a reprodukciós életszakasz utolsó éveiben történő blokkolása dominál, míg a másodikban az első szüléskor betöltött életkor emelkedésének és a születek közötti intervallum meghosszabbodásának együttese. A szerzők érvelése szerint a spacing magatartás – jöllehet az átmenetet megelőzően is alkalmazhatták – elsősorban a gyerekhalandóság tartós javulását követően vált a reprodukciós változás fontos tényezőjévé. A halandóság visszaszorulását követően lehetünk tanúi a reprodukciós életszakasz teljes egészére kiterjedő szabályozási stratégiának.

Az elemzés utolsó szakaszában a szerzők további empirikus érvekkel szolgálnak a mellett, hogy miért elsődleges a szerepe a halandóság csökkenésének. Egy újabb gyermek születésének valószínűsége és a következő szülésig eltelt időszak vizsgálatába változóként bevonják a továbbélő gyerekek számát, illetve az előző gyerek továbbélési státusát (életben maradt vagy elhalálozott). Eredményeik szerint a továbbélő gyerekek számának növekedésével párhuzamosan egy újabb gyermek születésének a valószínűsége csökken és a következő gyermek születéséig eltelt időintervallum növekedik. Az elemzés újdonsága, hogy a teljes családméret, az összes megszületett gyermek helyett csupán az adott időpontban életben levő gyerekek számára összpontosít.

A tanulmány szerzői 5 pontban összegzik mondanivalójukat:

- 1) az egyéni szintű és longitudinális adatok használatának jelentősége;
- 2) a gyerekhalandóság mint a demográfiai átmenet kulcstényezője, amely meghatározta a termékenység időbeli változását és azokat a módokat, amelyekkel a reprodukciós stratégiákat bevezették;
- 3) a demográfiai változás többszakaszos folyamata;
- 4) a születéskorlátozás stratégiáinak – spacing és stopping magatartás – időbeli változása;
- 5) koherens reprodukciós stratégiák a demográfiai átmenet előtt és azt követően is beazonosíthatók.

A tanulmány általános következtetése szerint a társadalmi és gazdasági változások olyan háttérváltozók, amelyek elősegítik a reprodukció kontextusának a megértését, magyarázatot kínálhatnak arra, hogy néhány csoport és néhány társadalom miért tudta másoknál sikeresebben bevezetni a reprodukciós stratégiákat. Másfelől: a háttérben működő társadalmi változások nélkül a gyerekhalandóság javulása minden bizonnyal nem következett volna be. A szerzők véleménye szerint hasznos lehet a halandóságot köztes változóként szemlélni, miközben a társadalmi változást összekötjük a reprodukciós modernizációval. Eszerint a társadalmi és gazdasági modernizáció kéz a kézben haladt a demográfiai modernizációval: az egyik elképzelhetetlen a másik nélkül.

Pakot Levente

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2008. No. 2.

- BURCIC, B. – KUCERA, T.: Az elkerülhető és el nem kerülhető halálozások regionális különbségei a Cseh Köztársaságban és annak változásai 1987–2006 között.
- DURDISOVÁ, J. – MERTL, J.: A demográfiai változások egészségügyi rendszerre gyakorolt negatív hatásai mérséklésének lehetséges módozatai.
- KYZLINKOVA, R.: A húsz éves kor alatti terhes nők és anyák első szexuális kapcsolatát és a születésszabályozását meghatározó körülmények.
- TISLIAR, P.: Srobár 1919. évi népességi feljegyzései és a regionális eredmények.
- HOLÁ, B.: Milyen okai vannak, hogy hosszú ideje nem tudunk előállítani harmonizált és nemzetközileg összehasonlítható nemzetközi vándorlási adatokat.
- RUZKOVA, J.: Információk a 2011. évi népszámlálási törvény nyilvános vitájáról.
- BERROVÁ, P.: Szemelvények a népszámlálások történetéből. II. rész.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2008. No. 1.

- SAMPSON, R.J. – SHARKEY, P.: A szomszédság szelekciója és a faji egyenlőtlenség koncentrálódásának társadalmi újratermelése.
- GENNEIAN, L.A. – LOPOO, L.M. – LONDON, A.S.: Az anyák munkavállalása és tizenéves gyermekeik iskolai teljesítménye az alacsony jövedelmű családokban.
- KIRK, D.S.: A lakókörnyezet összefüggése az őrizetbe vételnél tapasztalt faji és etnikai egyenlőtlenségekkel.
- ICELAND, J. – SCOPILLITI, M.: A bevándorlók lakóhelyi elkülönülése az amerikai városokban, 1990–2000.
- PERROZEK, M.: A szubjektív várakozások felhasználása a hosszú élet előrejelzésében.
- MOLLA, M.T. – LUBITZ, J.: Retrospektív információk felhasználása az egészségi állapot megítélésében.
- HAYFORD, S.R. – MORGAN, S.P.: Az együttélés retrospektív adatainak minősége.
- LIEBLER, C.A. – HALPERN-MANNERS, A.: A kevert faji hovatartozásúak válaszai felhasználásának gyakorlati megközelítése.
- KUO, T.-M. – SUCHINDRAN, C.M. – KOO, H.P.: A többállapotú dinamikus halandósági táblamódszer alkalmazása a fogamzásgátlási gyakorlat tanulmányozásában.
- HEUVELINE, P. – WEINSHENKER, M.: A gyermekszegénység nemzetközi különbségei.
- WU, L.L.: Az amerikai nem-házasságú nők kohorsz termékenységének becslése.
- BOYLE, P.J. – KULU, H. – COOKE, T. – GAYLE, V. – MULDER, C.H.: Költözés és az együttélés felbomlása.

LI, H. – ZHANG, J. – ZHU, Y.: A gyermekszám mennyiségi-minőségi összefüggései a fejlődő országokban.

2008. No. 2.

- DESAI, S. – KULKARNI, V.: Az iskolai végzettség egyenlőtlenségei Indiában.
 CAI, Y.: Kína termékenységi szintjének becslése az r-változó módszer alkalmazásával.
 EDMEADES, J.: Az összefüggések hagyatéka: a múlt és jelen hatásai a fogamzásgátlás módszereinek megválasztásában Nang Rong-ban, Thaiföldön.
 FORTSON, J.G.: Fekete Afrika a lejtőn: társadalmi-gazdasági státusz és a HIV/AIDS.
 GRANADOS, J.A.T.: Makroökonómiai változások és a halandóság a háború utáni Japánban.
 HAINES, M.R. – GUEST, A.M.: A termékenység New York államban a polgárháború előtti időszakban.
 WHITE, K.J.C.: A népesség változása és a farmok helyzete: időbeni és területi változások az amerikai Nagy-Alföldön, 1900–2000.
 XANG, Y.: Az amerikai felnőtt korú lakosság krónikus betegségi halandósága: 1960–1999: életkor, periódus és kohorsz variációk.
 RENIERS, G.: Házassági stratégiák a HIV veszély féken tartására.
 SCHMIDT, L.: Rizikó preferenciák és a házasság és gyermekvállalás időzítése.
 CARLSON, M.J. – MC LANAHAN, S.S. – BROOKS-GUNN, J.: Közös gyermeknevelés és a nem együttélő apák bevonása a gyermekek nevelésébe házasságon kívüli születés esetén.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2008. No. 2.

- HEILAND, F. – PRSKAWETZ, A. – SANDERSON, W.C.: Stabil az egyének kívánt gyermekszáma? Bizonyítékok a nyugatnémet panel vizsgálatból.
 NICOLETTI, C. – TANTURRI, M.L.: Különbségek az anyaság halasztásában az európai országokban: adatok az európai panelvizsgálat alapján.
 WEINREB, A.A.: A vérrokonai házasságokban élő nők jellemzői Egyiptomban, 1988–2000.
 PAILHÉ, A. – SOLAZ, A.: A gyermekkel töltött idő: az apa és az anya helyettesítik egymást, ha az egyik fél munkanélküli?

2008. No. 3.

- BAGAVOS, C. – TSIMBOS, C. – VERROPOULOU, G.: A helybenlakók és a bevándorlók termékenységi szokásai Görögországban: kohorsz megközelítés.
 RAU, R. – DOBLHAMMER, G. – CANUDAS-ROMO, V. – ZHEN, Z.: A halálokok hozzájárulása a halandóság iskolai végzettség szerinti különbségeihez Ausztriában 1981/82 és 1991/92 között.

- BERNARDI, L. – KLARNER, A. – VON DER LIPPE, H.: Munkavállalási bizonytalanság és a gyermekvállalás időzítése: Kelet- és Nyugat-Németország összehasonlítása.
- DIMOVA, R. – WOLFF, F.-C.: Az időskorúak részvétele az unokák gondozásában a bevándorlók körében Franciaországban: háztartáson belüli munkamegosztás és munkaerő-piaci hatásai.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
 az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
2008. No. 3.

- HARDOY, I. – SCHONE, P.: A kitaratók elismerése? A norvégiai gyermekgondozási reform hatásai a családok stabilitására.
- ZIMMER, Z. – KORINEK, K. – KNODEL, J. – CHAYOVAN, N.: A vándorlók kapcsolatai idős szüleikkel Kambodzsa és Thaiföld falvaiban.
- CONG, Z. – SILVERSTEIN, M.: A generációk közötti támogatás és a depresszió előfordulása az időskorúak körében Kína falvaiban. A mostohaleány számít?
- MIKELSON, K.S.: Az apa mondta, az anya mondta: Az anya és az apa véleményének összehasonlítása az apa részvételéről a gyermeknevelésben.
- BERGER, L.M. – CARLSON, M.J. – BZOSTEK, S.H. – OSBORNE, C.: Az otthonlako apák gyermeknevelési gyakorlata: a házassági és a biológiai kapcsolatok szerepe.
- GOODMAN, W.B. – CROUTER, A.C. – LANZA, S.T. – COX, M.J.: Az apa foglalkozási jellemzői és az apa-gyermek kapcsolat az alacsony jövedelmű falusi családokban.
- KENNEY, C.T.: Nem apa tudja a legjobban? Az apa pénzbeosztása és a gyermekek élelmezésének elégtelensége.
- STROHSCHHEIN, L. – GAUTHIER, A.H. – CAMPBELL, R. – KLEPARCHUK, C.: Gyermeknevelés mint dinamikus folyamat: a „forrás hígítás” hipotézis tesztelése.
- KOUROS, C.D. – MERRILEES, C.E. – CUMMINGS, E.M.: Házassági konfliktus és a gyermekek érzelmi biztonsága a szülői depresszió összefüggésében.
- CAVANAGH, S.E. – CRISSEY, S.R. – RALEY, R.K.: Család-összetétel történet és románc a tizenéves korban.
- RUETER, M.A. – KOERNER, A.F.: A családi kommunikáció hatása az örökbefogadott tizenéves kezelésére.
- UECKER, J.E.: Vallás, eljegyzés és a házas fiatal felnőttek házasság előtti szexuális magatartása.
- KIMBRO, R.T.: Együtt mindörökké? Romantikus kapcsolat és terhes-gondozás.
- MAC INNES, M.D.: Egyelőre elég: gyermekek, fogyatékoság és a következő gyermek megszülése.
- TEITLER, J.O. – REICHMAN, N.E.: Mentális betegség mint a házasság akadálya a nem házas nők körében.
- FU, V.K.: Fajilag és etnikailag vegyes együttélések és a termékenység az Egyesült Államokban.
- TREAS, J. – DE RUIJTER, E.: Jövedelem és háztartási kiadások a házas és az együtt élő kapcsolatokban.
- LINCOLN, A.E.: Nem, termelékenység és a házasok jövedelem-kiegészítése.

LIN, I-F.: Anyák és lányok beszámolói a gyermek által nyújtott támogatásról.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

2008. No. 1.

VERON, J.: Dél-Ázsia demográfiája 1950–2000 között. A változások összefoglalása és statisztikai mérlege.

GUILMOTO, C.Z.: A fiatalok fiútöbblet gazdasági, társadalmi és területi vonatkozásai Indiában.

DURU-BELLAT, M. – KIEFFER, A.: A érettségig a magasabb végzettségig Franciaországban: elmozdulás és az egyenlőtlenségek újatermelése.

CALTABIANO, M.: A termékenység csökkenése a vége felé közeledik Olaszország különböző régióiban? Egy longitudinális vizsgálat eredményei.

CASTIGLIONI, M. – DALLA ZUANNA, G.: A jogi különválások házassági kohorszok szerinti elemzése Olaszországban.

2008. No. 2.

LELIEVRE, É. – VIVIER, G. – TICHIT, C.: Kinevezett és választott szülők. Egy retrospektív elemzés, Franciaország 1930–1965.

SAFI, M.: Vegyesházasság és integráció: a franciaországi bevándorlók exogámia átlagának egyenlőtlenségei.

JONAS, N. – LE PAPE, M.C.: Egyensúly a rokonsági ágak között? A családnak és a házastárs családjának nyújtott segítség.

DEFOORT, C.: A nemzetközi vándorlás hosszú távú trendjei: hat befogadó ország tapasztalatainak elemzése.

CANUDAS-ROMO, V. – GLEI, D. – GOMEZ-REDONDO, R. – COELHO, E. – BOE, C.: A halálozások alakulása a 20. század második felében az Ibériai-félszigeten.

MESLÉ, F. – VALLIN, J.: A Betegségek Nemzetközi Osztályozása (BNO) alkalmazásának hatása a halálloki statisztika folytonosságára. Franciaország példája.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2008. No. 2.

BOONGARTS, J. – BUETTNER, T. – HEILIG, G. – PELLETIER, F.: A HIV járvány elérte már a csúcspontját?

LAM, D. – MARTELETO, L.: A demográfiai átmenet állomásai a gyermekek szülőgébből: családnagyság, kohorsz nagysága és a gyermekek háttere.

RUGGLES, S. – HEGGENESS, M.: Generációk együttélése a fejlődő országokban.

LANGSTEN, R. – SALEM, R.: A női munkavállalás becslésének két megközelítése a fejlődő országokban: egyiptomi adatfelvételek adatainak összehasonlítása.

BOLING, P.: Demográfia, kultúra és politika: a japán alacsony termékenység megértése.
JOHNMSON, K.M. – LICHTER, D.T.: Természetes szaporodás: A népességnövekedés új forrása a spanyolajkú bevándorlás célterületein az Egyesült Államokban.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata
2008. No. 4.

FUKUDA, K.: Az Egyesült Államok és Japán születési arányszámainak kor-periódus-kohorsz szerinti tényezőkre bontása.
COOK, A. – DAPONTE, B.: A túlsúlyosság és a kövérség egyre gyakoribb előfordulásának demográfiai elemzése az amerikai népességben.
CALDWELL, J.C.: Három termékenységi kompromisszum és két átmenet.
KOC, I. – HANCIOGLU, A. – CAVLIN, A.: A kurd és török népesség demográfiai különbségei és demográfiai integrációja Törökországban.
COSSMAN, R.E. – COSSMAN, J.S. – COSBY, A.G. – REAVIS, R.M.: A falu-város probléma újragondolása a falusi egészségkutatás terén: a stabil kapcsolatok tesztelése a halandóságnak mint egészségügyi mutatónak a felhasználásával.
DOMMARAJU, P. – AGADJANIAN, V. – YABIKU, S.: A kasztok átható és állandó hatása a gyermekkori halandóságra Indiában.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztikai Hivatalának folyóirata
2008. No. 132.

DINI, E. – GOLDRING, S.: A legidősebb korú népesség változásának becslése.
WILSON, B. – SMALLWOOD, S.: Korkülönbség a házasságkötéskor és a váláskor.
COMPTON, G.: A 2007. évi próba-népszámlálás: a főbb célok értékelése.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
2008. No. 1.

TAZI-PREVE, M.I. – KAINDL, M. – KRENN, B.: Gyermek nélküli apák. Gyermek-kükkkel kapcsolatukat nem tartó apák jellemzői.
SCHNEIDER, L.: Öregedés és a technológiai innovációs potenciál.
GRÜNHEID, E.: A demográfiai fejlődés hatásai Németország belbiztonságára.
DIEHL, K.: A keletnémet halandósági többlet gyors csökkenésének okai az újraegyesítést követően. Az újraegyesítés óta miért élnek tovább a kelet-németek?